NORDISKA MUSEET

FATABUREN 1987

Den kultiverade naturen

DEN KULTIVERADE NATUREN

Den kultiverade naturen

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS ÅRSBOK
FATABUREN 1987

FATABUREN 1987

ISBN 91-7108-279-4
ISSN 0348-971-X

© Nordiska museet och respektive författare.
Redaktör Anders Sandström.
Redaktionssekreterare Berit Nordin.
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om ej annat anges.
Summaries translated into English by Roger Tanner.
Grafisk form Bo Berndal, BIGG.
Omslagsbilden från Skansen foto Arne Biörnstad.
Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla 1988.

Innehåll

7 Inledning *Anders Sandström*

9 Den kultiverade naturen *Sune Zachrisson*

17 Trädgårdar på Skansen *Mats O. Janson*

53 Att fånga bilden av landskapet *Åsa Thorbech*

79 Lövängen *Mátyás Szabó*

101 Lövtäkt *Eva Silvén-Garnert*

117 Blomster i hemmen i äldre tid *Gösta Berg*

131 Godegårdsparken och F.M. Piper *Magnus Olausson*

157 Trädgårdsmästarämbetet *Magnus Olausson*

167 Stockholmarna och deras sommarnöjen *Sonja Bratt*

181 Trädgård i havsbandet *Britt Bogren-Ekfeldt*

191 Två egnahemsträdgårdar *Eva Fägerborg*

208 Källor och litteratur

214 English summary

221 Albert Eskeröd 1904–1987 *Mátyás Szabó*

223 Nordiska museet 1986–87

241 Skansen under 1986

Fataburen 1987

Temat för årets Fatabur – Den kultiverade naturen – berör några av våra i dag mest uppskattade och utbredda fritids- och hobbyverksamheter, vare sig vi har en stor och arbetskrävande trädgård eller kolonilott, blomsterlådor på balkongen eller något mer blygsamt ägnar våra omsorger åt krukväxterna på fönsterbrädan. Men trädgårdsodling är mer än så. Människan har ägnat sin kraft och sina omsorger åt trädgårdar, blommor, fruktträd och bärbuskar i stort sett så länge vi kan överblicka historien. Vi skall i den här boken ge några exempel från skilda tider och miljöer som vi hoppas skall belysa hur människan strävat efter att uppodla, förädla och förfina naturen omkring sig.

Men naturen är inte statisk, den levande växtligheten är inte någon en gång för alla given storhet, utan den förändras ständigt och kontinuerligt såväl på ett naturligt sätt som genom människans ingripande i miljön. Ur kulturminnesvårdande synpunkter är bevarandet av såväl parker och trädgårdar som träd, buskar och andra växter av betydelse. I en inledande artikel tar Nordiska museets styresman Sune Zachrisson upp detta tema. Grundtanken är att vår kulturmiljö och vårt kulturarv är en helhet som inte endast består av byggnader och föremål utan där den gröna omgivningen har ett lika stort värde.

Samma idémässiga knytning mellan människa och miljö tar arkivarie Åsa Thorbech upp i sin studie över naturskribenten och naturfotografen Carl Fries. Det väsentliga för Fries var hela tiden den känsliga balansen mellan naturen och människans ingripande i den. Ett alltför okänsligt utnyttjande av naturen kan fördärva balansen både på kort och lång sikt. I bondesamhället var denna symbios mellan människa och natur en självklarhet; den var en del av överlevnaden. Lövängen, denna ljuvliga blandning av skog och äng var i sig ett resultat av mänsklig odling. Mátyás Szabó och Eva Sylvén-Garnert ger två skildringar av bruket av lövängen; ett brukande som nu har försvunnit – och med det lövängen.

I Hazelius' grundtanke och vision vid skapandet av friluftsmuseet Skansen fanns tanken att samla byggnadstyper från olika

delar av Sverige tillsammans med sina prydnads- och nyttoväxter. Mats Janson, intendent på Skansen, ger en översikt över Skansens trädgårdar, en översikt som också blir en skildring av ett antal trädgårdstyper i Sverige spännande från allmogeträdgårdar och herrgårdsparker till stadens trädgårdar och täppor. Tidigt har bruket att ta in blommor i hemmen utvecklats. Professor Gösta Berg skildrar denna sed, liksom andra sätt att smycka rummen med grönska både i staden och på landsbygden.

Slotts- och herrgårdsträdgården tillhör de mest storslagna exemplen på människans önskan att förfina och försköna sin omgivning. På 1700-talet efterträddes den strikta och formbundna barockträdgården av den s.k. engelska parken vars ideal snarast var att göra naturen ännu mer "naturlig" genom att skapa en vacker och behagfull rytmik och omväxling, pittoreska utsiktspunkter och annat som kunde göra en promenad till en tilltalande och romantisk upplevelse. Den i Sverige ledande arkitekten inom detta område var Fredrik Magnus Piper. Magnus Olausson beskriver i en studie baserad på ett unikt material i Nordiska museet tankarna och idéerna bakom en sådan park, den engelska parken på Godegård. Magnus Olausson skildrar också tillkomsten av Trädgårdsmästarämbetet under 1700-talet.

I våra dagar är "den kultiverade naturen" i första hand en fritidssysselsättning. Årsboken avslutas med några uppsatser som ger några inblickar i framväxten av ett modernare naturbeteende. Sonja Bratt ger en charmfull tidsbild från en vistelse på hyrt sommarställe på Värmdö 1892 med promenader i lång kjol och hatt liksom försiktiga bad i badhuset nere vid sjön. Britt Bogren beskriver nästa fas – förskönandet av den egna skärgårdsön. I detta fall något så ovanligt som anläggandet av en stor och arbetskrävande frukt-, bär- och blomsterträdgård ute på en karg klippö vid Rödlöga i Stockholms ytterskärgård. Eva Fägerborg behandlar avslutningsvis den nu kanske vanligaste formen av trädgårdsarbete - villaträdgården. Utgångspunkten är två egnahemsträdgårdar i Stockholms närhet som Nordiska museet har dokumenterat.

Givetvis kan det i en årsbok av Fataburens format endast bli delar av detta stora ämne som kan belysas. Ambitionen har dock varit att försöka visa det nära förhållandet – i olika tider och miljöer – mellan människan och den omgivande naturen. Likaså att hennes strävan att förfina och försköna, att "kultivera", alltid har varit lika stark och levande.

Anders Sandström

SUNE ZACHRISSON
Om bevarandet av ett levande kulturarv

Den kultiverade naturen

Sune Zachrisson är Nordiska museets styresman.

Att kultivera och tukta naturen har människan alltid sysslat med – av nödvändighet. Ordnandet av växter och bärande träd i för ögat tilltalande former började dock tidigt. Trädgårdsskötsel blev därför snart i vissa avseenden till trädgårdskonst och som sådan betraktar vi den i historisk bemärkelse främst som en del av arkitekturhistorien. Men vi får inte glömma att den från början var nyttoinriktad.

Trädgårdsskötsel bedrevs både på land och i stad i små oansenliga gårdar, omgärdade med stavar och hägn. Våra medeltida landskapslagar inrymmer straffbestämmelser för den som skadar det växande i örtagård och kålgård. Stöld av äpplen, örter, lök, kål, bönor eller ärter var också bötesbelagt. I Kristoffers landslag framträder mot slutet av medeltiden tre olika slag av trädgårdar: fruktträdgårdar, örtagårdar och kålgårdar.

Att klostren hade betydelse för trädgårdsodlandets utveckling brukar ofta framhållas. Berömda var trädgårdarna vid Alvastra, Nydala och Varnhem och kanske framför allt Vadstena. Den sistnämnda uppvisar alltjämt resterna av vår enda bevarade klosterträdgård från 1400-talet.

Gustav Vasa omfattade som rikshushållare bland mycket annat trädgårdsskötseln med intresse. Han inkallade 1545 en trädgårdsmästare Hans Friese som fick anlägga trädgårdar bl.a. vid Stockholms slott, Uppsala, Svartsjö och Gripsholm. Med honom kom den nederländska och tyska trädgårdsformen från början av 1500-talet in i landet.

Erik XIV anställde en fransk trädgårdsmästare, Jean Allard, som bl.a. uppförde ett orangeri i Kungsträdgården 1565. Det uppvärmdes med ett flertal pottugnar för att klara pomeranser, muskateller och andra ömtåliga sydländska växter. Det var det första växthuset som anlades i Skandinavien.

Från Johan III:s tid kan man börja ana inflytandet från den italienska trädgårdskonsten, som sökte samkomponera byggnad och trädgård till en arkitektonisk helhet. Genom att plantera fruktträden i raka rader och köksväxterna i välskötta sängar åstadkom man regelbundenhet och arkitektonisk klarhet. Men trädgårdarna var inte bara avsedda till lust utan

i lika hög grad till nytta för den kungliga taffeln. De omfattade såväl frukt-, köks- som blomsterträdgårdar.

Av de fyra kungasönerna Vasa var det framför allt Karl som i sitt hertigdöme lade ned energi på att förbättra trädgårdsskötseln. Den förnämsta anläggningen hade han vid Nyköpings slott, men vid alla sina gårdar såg han till att trädgårdar kom till stånd och att det odlades flitigt. Odlingarna vid Gripsholms slott, som redan på faderns tid var betydande, ägnade han stor omsorg. Frön, växter och träd importerades från utlandet eller byttes mellan gårdarna i olika delar av hans hertigdöme. En av de mindre gårdarna – den konfiskerade klosteregendomen Julita i Sörmland – levererade år 1587 enligt hertigdömets räkenskaper tre tunnor morötter från kryddegården, sexton tunnor kålrötter från kålgården, fjorton tunnor rovor från rovegården och 4,5 lispund humle från humlegården.

Adeln följde självfallet detta intresse för hortikulturen. Per Brahe gav 1581 i sin handledning för ungt adelsfolk – Oeconomia – bl.a. anvisningar för hur en ung adelsman borde sköta sina trädgårdar. Särskilt berör han örtagårdens anläggande och skötsel. Han presenterar, enligt en redan då i hushållsböcker gammal tradition, en särskild komihåg-lista till hjälp för arbetet på gården: i mars månad skall örtagård, trädgård och humlegård hägnas, i april skall träden ympas och om så behövs flyttas, örtesängarna redas så att frösådden kan ske, i maj måste ogräsrensandet börja, i juni (efter järnnätterna) kan plantor som man dragit upp sättas ut, och i augusti börjar man sylta körsbär och torka plommon. I Gränna bygden finns ännu i odling greve Pers bordsäpplen och hans rödpäron. Vid Visingsborg uppges det på hans tid ha funnits minst två tusen fruktträd.

Odlarintresset hos adeln i början på 1600-talet riktade sig mera mot hushållets nytta och artbeståndens utökande än mot att med trädgårdarna uppnå arkitektoniska effekter. Det var ännu långt till barockens anläggningar! Men ju längre tiden led desto mer ökade kravet på regularitet och symmetri, både i planlösningarna för byggnader och trädgårdar. Nyttoaspekten på trädgårdarna fick alltmer stå tillbaka för den arkitektoniska effekten. Det idag främsta bevarade exemplet härpå är Drottningholms barockträdgård.

Trädgårdens tuktade växtlighet och parkens axiala mönster stod under barockens dagar i stark kontrast till den omgivande irreguljära naturen. Detta kom snart att ändras då den romantiska parkens ideal nådde hit från England. Om dess historia berättas på annat ställe i denna årsbok.

Under 1800-talet ökade trädgårdsintresset särskilt starkt. I olika skrifter spreds kunskap om trädgårdsskötsel och – framför allt – plantering av fruktträd.

Prästerskapet hade sedan länge varit pådrivare, jordbrukare som de var. Som en kuriositet kan nämnas att Johan III i ett brev 1574 råder sin trädgårdsmästare att skaffa träd bl.a. från präster i grannskapet: hos dem växte de i riklig mängd och stod tätt inpå varandra.

Den store naturvetaren Elias Fries' fader var präst i Femsjö i Småland under 1700-talets slut och den som införde odlandet av krusbär och fruktträd i socknen. Elias Fries själv företog 1825 något så ovanligt som en inventering av de växter som allmogen under lång tid odlat i bygden. Det är mycket som förvånar en nutida läsare, bl.a. hur litet grönsaker och frukt som odlades. Lika märkligt är att man sedan generationer nyttjade vitlök och inte gullök. Den röda pionen var älsklingsblomman. Starkt doftande kryddväxter som krasse, körvel, koriander och anis odlades för att bindas till kryddkvastar för festdagar och kyrkbesök.

För trädgårdsintresset hade hushållningssällskapen och Lantbruksakademien (1811) också stor betydelse. Sällskapen började bl.a. anställa länsträdgårdsmästare. Efter förebild från Horticultural Society i London (1805) bildades 1832 i Stockholm Svenska Trädgårdsföreningen. Inom alla samhällsklasser vidgades intresset för botanik och trädgårdsskötsel.

Ännu i början av vårt eget århundrade hade odlandet av nytto- och prydnadsväxter långt ifrån nått sin kulmen. Koloniträdgårdsrörelsen och egnahemsrörelsen förstärkte och drev snarare på utvecklingen kring sekelskiftet. Ute på landsbygden såg man snart nog vid varje herrgård välansade trädgårdar av olika slag till ögats fröjd och hushållets nytta. Under mellankrigstiden ändrade emellertid dessa karaktär – de flesta blev handelsträdgårdar för avsaluproduktion. Så skedde exempelvis vid Nordiska museets Julita i Sörmland. Därmed fick det gamla systemet för nyttoträdgården i herrgårdsmiljö vika för ett effektivare odlande i bänkar, växthus och på öppna jordar.

Nu är nästan allt sådant borta vid slott och herrgårdar. De allt mer ökande driftskostnaderna har gjort att trädgårdar och fruktodlingar lagts igen. Kravet på ekonomiskt effektiv produktion och därmed storskalighet gav dem dödsstöten. Men i samma ögonblick förlorade dessa historiska miljöer ett väsentligt innehåll.

Samma hårda ekonomiska villkor som tvingade ägarna att rationalisera bort trädgårdsanläggningar och reducera parkskötseln till ett minimum, har även karakteriserat kulturminnesvården och dess insatser för att rädda historiska miljöer. I första hand har vårdresurserna ägnats byggnadernas exteriörer och interiörer. Till kulturarvet av växter som gjorde miljön till en helhet räckte inte omsorgerna.

Men den uppkomna situationen kan inte bara ursäktas med att det blivit dyrt att sköta historiska trädgårdar, parker och fruktträdgårdar. Denna del av kulturminnesvården har sanningen att säga inte uppfattats som lika väsentlig. Det har karakteristiskt nog inte heller funnits några botaniker eller naturvetare, bara antikvarier och konsthistoriker inom yrkeskåren. Från det naturhistoriska museets sida har inte varningsrop höjts med tillräcklig styrka – därifrån har man främst värnat om den vilda floran och faunan. De domesticerade växterna – och våra husdjursraser med för den delen – har helt enkelt inte haft några talesmän inom kulturminnesvården.

Men för hundra år sedan var inställningen en annan. Arthur Hazelius formulerade i Nordiska museets verksamhetsberättelse för 1892 ett klart program för hur den botaniska delen av vårt kulturarv skulle ingå i friluftsmuseet: "Planen för en botanisk afdelning på Skansen har alt från början varit den att i öfverensstämmelse med anläggningens hela kynne äfven låta Nordens växter på ett fritt och obundet sätt sluta sig till det öfriga för att fullkomna bilden af de olika landskapens lif och natur. Till följd häraf blef denna afdelning länge nog åsidosatt för det öfriga i väntan på, att Skansen dessförinnan i kulturhistoriskt och zoologiskt hänseende skulle hinna i hufvuddrag gestalta sig. Emellertid anlades 1892 vid den så kallade vaktstugan en kökträdgård med omkring 50 arter i Sverige odlade matnyttiga växter, och i täpporna vid de olika allmogehusen planterades dess utom prof på de af folket i skilda orter af vårt land af ålder företrädesvis odlade prydnads- och kryddörterna."

Den andre av de två främsta museiskaparna i vårt land, Georg Karlin i Lund, framlade i invigningsskriften 1924 för den nyförvärvade jordbruksfastigheten Östarp ett konsekvent målprogram. Däri intog det levande kulturarvet en jämbördig plats med byggnader och föremål: hela kulturlandskapet skulle skötas på gammalt vis. De skånska lantraserna av husdjur, de ortstypiska växterna och träden tillmättes lika stort värde som gårdens olika byggnader och inventarier.

Vid återuppförandet av Skogaholms herrgård på Skansen för femtiofem år sedan var helhetssynen på miljögestaltningen ännu starkt rådande. Förvisso kan det sägas ha varit nödvändigt då det ju handlade om att återskapa en herrgårdsmiljö, men alltför ofta har vi under senare decennier sett hur intresset främst riktats mot att tidshistoriskt restaurera enbart byggnader och inte hela miljöer. Till Skogaholm fogades sålunda parterrer, trädgårdar och alléer. I kökträdgårdens två kvarter – inramade med fruktträd och bärbuskar – planterade man gamla sorter av äpple och päron som odlats i Mälarbygden alltsedan 1700-talet.

Det tilltagande igenväxandet

av kulturlandskapet och den våldsamma omstruktureringen av jordbruket sedan 1960-talet har alltmer blivit ett problem även för kulturminnesvården. För ungefär tjugo år sedan påbörjades därför en kontinuerlig markvård av fornlämningar. Det handlade om att överta den årliga vården av miljöer, som tidigare brukats av bönder. Det var ovant för alla inblandade. Snart vidgades emellertid ambitionerna även till miljöer av annat slag, där parker, alléer och "rabatter" utgjorde betydelsefulla element för anläggningens helhetsverkan. Kampen *mot* naturen för att kultivera den, mot att låta hagar, ängsmarker och parkanläggningar växa igen, har alltså blivit en ny och viktig del av den fysiska kulturvården. Men detta är inte tillräckligt.

Ett annat och mycket allvarligt problem har dessutom trängt sig på. Många växter som är beroende av mänsklig odling hotas nu till sin existens. Det gäller gamla lokalsorter av jordbruks- och trädgårdsväxter liksom äppel- och päronsorter som inte längre är aktuella eller ekonomiskt intressanta för odling. Växtförädlingen har skapat nya och mer rikligt producerande sorter. De gamla kulturväxterna, vars arvsmassa påverkats av långvarigt odlande, är helt beroende av mänsklig hjälp till fortlevnad. De kan annars inte räddas åt framtiden. Det är livsviktigt. Den genetiska variationsrikedomen måste nämligen behållas så bred som möjligt. Man riskerar annars att genmaterialet för framtida växtförädlings- och utvecklingsarbete minskar. Morgondagens krav kan bli helt annorlunda än dagens.

Men alldeles oavsett dessa vetenskapliga aspekter är det otvivelaktigt så att dessa genom odling frambragta sorter har ett klart kulturhistoriskt värde. Det är i ordets egentliga bemärkelse ett *levande* kulturarv som hotar att dö ut. Ett annat uttryck som ofta används i dessa sammanhang är *utrota* . Man talar om utrotningshotade växter och djur. Men det är på ett mycket mera oreflekterat och oplanerat sätt som de gamla sorterna och därmed den genetiska variationsrikedomen försvinner. Ingen besinnar att dessa "onyttiga" växter är en del av vårt kulturarv lika mycket som de artefakter människan skapat.

När nu den fysiska kulturvården börjar engagera sig i detta räddningsarbete uppstår en samverkan av det ovanligare slaget mellan kulturvård och växtförädling. I flera länder har de kulturhistoriska museerna också börjat att ta sig an denna annorlunda bevarandeuppgift. Även "ädelogräsen", som Sten Selander kallar dem, har blivit bevarandeobjekt för exempelvis västtyska friluftsmuseer som det i Kommern utanför Köln. Herbiciderna har varit så effektiva att t.o.m. ogräsen är utrotningshotade – här är ordet verkligen på sin plats. Den svenska hembygdsrörelsen har också tagit sig an detta bevarandeproblem. Man erkän-

ner rent av att man för stugan och lösöret glömt bort "de levande fornminnena" i den yttre miljön.

Hur kulturvård och räddandet av hotade, domesticerade växtsorter kan samverka exemplifieras på ett utmärkt sätt i restaurerandet av trädgårdarna på Julita. Efter Nordiska museets mottagande av godset som donation 1944 utarmades växtmiljön mer och mer som på alla andra herrgårdar. Den arbetskrävande park- och trädgårdsskötseln blev så kostsam att den måste inskränkas. Trädgårdsytorna lades igen en efter en, växthusen revs då de nått förfallets stadium. I fruktträdgårdarna hade flera träd dött ut, många av de kvarvarande sorterna hade man glömt namnen på.

Efter cirka tjugofem år var det stadium nått då man ställde sig frågan om inte återstoden av fruktträden borde röjas bort och enbart gräsmattor få råda. Men museet ställde sig klokt nog frågan om sällsynta gamla sorter i så fall skulle försvinna. Sakkunskap behövde tillfrågas. När det lyckats att spåra dessa pomologer, visade de sig vara bara en handfull personer i den övre 70-årsåldern – endast fem-sex experter som ännu kunde skilja mellan flera hundra olika äppelsorter. Att museet var ute i sista minuten stod klart i flera avseenden.

En inventering genomfördes av museets tre större fruktträdgårdar, vid Svindersvik, Tyresö och Julita. Flera gamla sorter visade sig vara sällsynta i odling och värda att bevara. Problemet gällde dock inte bara museets trädgårdar. Det var lika illa ställt över hela landet.

Två år senare startade nordiska ministerrådet en nordisk genbank för jordbruks- och trädgårdsväxter. Nordiska museet kom redan från början att ingå i dess svenska nämnd. Det framgick tydligt att bevarandet av det äldre sortmaterialet inte enbart hade framtida växtförädlingssyfte utan att här också rymdes en god portion kulturhistoria.

En särskild arbetsgrupp för inventering av frukt- och bärsortimentet startade med omedelbar verkan. Den första uppgiften blev att ta hand om Nordiska museets initiativ. En inventering av sörmländska äppel- och päronsorter sattes igång 1979. Med hjälp av press och radio uppmanades allmänheten att sända in prov på frukter från gamla träd. Hortonomen Anton Nilsson genomförde expertiseringen och for ut till ägarna och dokumenterade träden. Ympris togs av de gamla sorter som bedömdes värda att bevara. I några fall visade det sig vara det sista exemplaret av en fruktsort som man funnit. Oftast kände ägarna inte till namnet.

Inventeringen utökades till att omfatta Närke, sydvästra delen av Västmanland, norra Östergötland och södra Uppland. Ympade på unga grundstammar planterades sorterna 1983 ut i trädgården på Julita, som därmed fick rangen av s.k. klonarkiv för hela

Mälardalens äppel- och päronsorter. De 120 träden på Julita representerar 45 äppelsorter och ett tiotal päronsorter.

Resultatet av Nordiska genbankens inventerings- och räddningsaktion ledde sålunda till att Julitas fruktträdgård kunde restaureras. Herrgårdsmiljön har därmed återfått ett väsentligt inslag. På Julita bevaras sorterna därför att de har skapats i Mälarbygderna eller har långvarig hemortsrätt där. Samtidigt härmed har Julita blivit en viktig samarbetspartner för den Nordiska Genbanken när det gäller att bevara de gamla sorterna. Det kommande fruktförädlingsarbetet har i genbanken ett arkiv att utnyttja för framtiden.

Men det finns också – om man så får kalla det – ett folkligt syfte. Genom att ta ympris från träden blir det möjligt att föröka de olika sorterna. De kan spridas till plantskolor och villaträdgårdsodlare. I hemträdgårdarna passar de gamla sorterna mycket bra. De har ofta utomordentliga smakkvaliteter. Det i allmänna handeln tillgängliga sortimentet har däremot blivit utomordentligt begränsat. En renässans för de gamla svenska sorterna synes alltså vara möjlig. Till detta kan slutligen läggas att träden på Julita planterats glest så att de kan få växa sig stora. Därmed kan växtsätt och karaktär hos de olika sorterna framträda tydligare vad gäller växtsättet än när de hålls i koncentrerade odlingar. Klonarkivet kommer alltså också att kunna spela en pedagogisk roll, eftersom ju nya generationer av pomologer måste läras upp.

Julita blir inom kort också en fristad för de tjugutal olika humlesorter som ännu finns kvar i landet. Humleodling har alltsedan 1500-talet vid olika tillfällen påfordrats, ty importkostnaderna för denna ölkrydda var redan för Gustav Vasa ett bekymmer. Humleodling har under lång tid bedrivits i bygderna och när Julita tillhörde hertig Karl levererades exempelvis år 1587 ca 40 kg humle från gården. Konstnären Wilhelm Wallander målade 1855 den härliga folklivsscenen med humleskördande allmoge i Österåker, som ligger på andra sidan sjön Öljaren, mitt emot Julita. Att den svenska genbanken för humlesorter därför får en plats i Julitas trädgårdar är alltså motiverat även ur historisk synpunkt.

Ytterligare en genbevarande uppgift ikläder sig Julita när den internationellt största samlingen av rabarber i år planteras här. Rabarberns historia är intressant på många sätt. Roten har haft betydelse i medicinska sammanhang under lång tid. Först när vanligt folk fick möjlighet att köpa socker började rabarber dock att odlas i snart sagt alla trädgårdar – det skedde först efter mitten på 1800-talet. Den utomordentligt stora variationen av oxalsyra i de 200 olika bestånden av rabarber, som Julita skall hysa, gör att samlingen kan komma att få stor framtida betydelse.

Genom forskning och förädling

kan man kanske lyckas framställa en rabarber med så litet syra (oxalsyra) att det kan bli en intressant grönsak att odla i stor skala. Den växer nämligen lika snällt på Grönland som i Medelhavsområdet. Genbanken för rabarber blir för Julitas del därutöver ett medel i restaurerandet av kökträdgården. Kryddträdgården utgör redan en etapp i detta arbete.

På den s.k. Julitaåkern – en demonstrationsodling som sedan tio år tillbaka bedrivs i samarbete med lantbruksnämnden i Sörmland – odlas ett fyrtiotal olika jordbruksväxter, både moderna och gamla. Där kan man också beskåda odlingen av virginiatobak, som sker från frön, sparade av en tobaksodlare i Ystadstrakten när svensk tobaksodling 1964 för gott upphörde. Vid Julita slutade man odla tobak 1914. Två tobakslador minner dock ännu om denna tid.

Nordiska museet har alltså på Julita vidgat sin kulturvårdande uppgift till att omfatta de av människan kultiverade växterna. Under arbetets gång har uppgiften att återskapa den växande miljön kring herrgården vuxit och blivit mer seriös än vad som från början varit tänkt. Vårduppgiften har även kommit att omfatta det kulturarv som ligger gömt i genetiska kombinationer hos numera ovanliga växtslag. Rousseaus mångtydiga uppmaning – il faut cultiver son jardin – belyses här på ett oväntat sätt.

MATS O. JANSON

Trädgårdar på Skansen

Mats O. Janson, fil. kand. och intendent på Skansens kulturhistoriska avdelning.

Burgmans Skans

En tisdageftermiddag i augusti 1826 befinner sig Årstafrun Märta Helena Reenstierna i häst och vagn på Djurgårdstur och passar då på att avlägga ett besök på Burgmans Skans, den välkända trädgårdsanläggningen längst ut på skansenklippan mot Lejonslätten. Besöket ger anledning till följande entusiastiska rader i Årstafruns dagbok för den 28 augusti 1826:

Mindre hetta. Eftermiddagen var jag tillika med Kamrer Brogren vid Bourgmans Skants på Djurgården och beskågo Dess dyrbara och kostsamma anläggningar med stora Alléer, Engelska gångar, dyrbara utländska växter af oräkneliga sorter – Ananas, Vinrankor i flere långa vinkastar samt kalldrifna rankor, som uppföre högsta tak slingrade sina af mångfaldiga drufvor rikt behängda fruktbärande drufklasar likasom svenska rönnar (– – –)

Persicco-, plommon- och magnifika Äppelträd, väl espallierade visade den skönaste frugt – blommväxternas åtskilliga slag kunde ej räknas. (– – –) Fikonträden voro lika bördige; Men allt har, till och med stora träden uti alléerna, flere gånger i denna heta och torra sommar blifvit vattnadt.

Vid detta tillfälle hade jag ock önskadt få se ägaren och kanske för Kamrer Brogrens skull smaka en drufva, dem Trädgårdsmästaren blott lät oss se.

För 20 år sedan var ett stort grå-stensberg, där nu den så kallade Skantsen står, och man såg där blott ohyggliga sprängda Stenmassor. – Penningar och kunskaper förmå uträtta mycket, då Gud behagar därtill gifva sin välsignelse.

Många arbetande blifva därigenom soutinerade, och mången, lika som jag, fägnad af blotta åskådandet.

Området som Årstafrun besökte hade för drygt 10 år sedan övertagits av den förmögne grosshandlaren och varvsägaren John Burgman, som framgångsrikt drev Djurgårdsvarvet nere vid Allmänna Gränd, där Gröna Lund nu ligger, och även verkade som skeppsredare ”med många segel på de stora haven”. Boende vintertid bland stadens förnäma ”skeppsbroadel” sökte han under sommartid vederkvickelse i närheten av sitt varv på Djurgården. 1814 lyckades han finna det område han sökte, där han så småningom kunde förverkliga sina drömmar och idéer om en romantisk trädgårdsanläggning: ”Lägenheten Skansen”. Området som Burgman övertog var beläget på en dominerande höjd med

vidsträckt utsikt över staden och vattnet. Det hade hittills ägts av restaurangidkaren Petter Klingberg på Blå Porten som för några år sedan förvärvat området, eftersom han ansett det var väl lämpat för värdshusrörelse. För den skull började han uppföra en sommarpaviljong, men planerna gick i stöpet p.g.a. ekonomiska svårigheter och han tvingades att sälja tomten inklusive den påbörjade paviljongen till Burgman 1814. Denne såg till att bygget snabbt slutfördes och paviljongen, som kallades Burgmans Fåfänga, kom fram till hans död 1833 att bli hans kära sommarresidens. Den ursprungliga paviljongen ingår idag i om- och tillbyggda Sagaliden, som nu tjänar som Skansenchefens tjänstebostad.

Med Burgman kom lägenheten Skansen i ekonomiskt säkra händer. Eftersom varken pengar eller arbetskraft fattades, kunde Burgman, efter att ha fullbordat paviljongen, påbörja förvandlingen av den karga bergsklippan till en "täck, fruktbärande trädgård". På Djurgårdsvarvet fanns för tillfället gott om tillgänglig arbetskraft. Sedan en tid rådde lågkonjunktur inom varvsnäringen, och i stället för att behöva avskeda arbetare, kunde Burgman ge dem arbete och bärgning uppe på den närbelägna Skansenklippan.

Inom en 10-årsperiod hade Burgman omvandlat den ogästvänliga bergsklippan till den an-

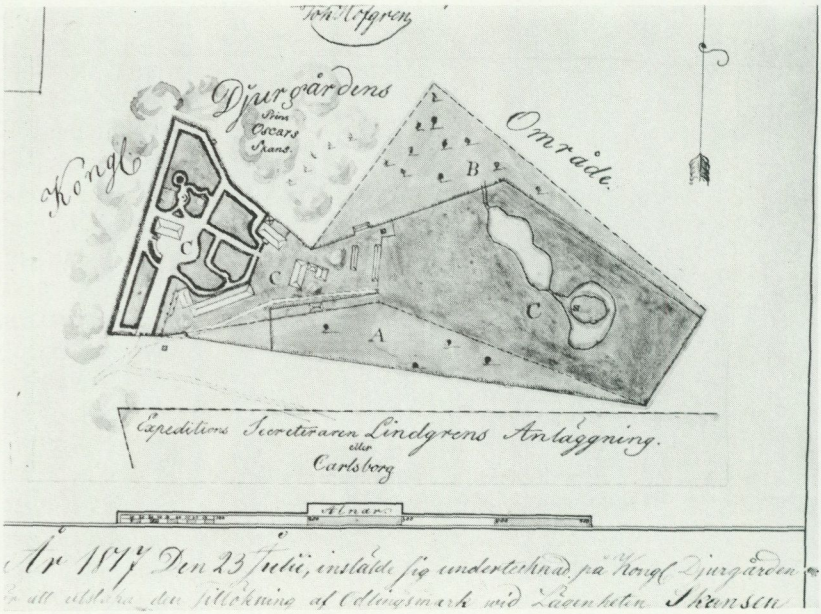

"Charta öfver Lägenheten Skansen på Kongl. Djurgården. Författad år 1817 af Joh. Hofgren". Kungl. Djurgårdsförvaltningens arkiv. Kartan är upprättad tre år efter det att John Burgman förvärvat lägenheten Skansen. Tomten innehöll drygt 8 tunnland mark och rymde förutom Burgmans paviljong (längst t.v.) även Röda Längan och Gula Huset. Övre delen av detta område övertogs av Artur Hazelius 1891.

En almallé anlagd av Burgman leder fram mot Sagaliden, f.d. ”Burgmans fåfänga”. Västpartiet mot Lejonslätten byggdes till 1897. Högra delen visar den ursprungliga paviljongen. Foto 1926.

läggning som Årstafrun med sådan hänförelse beskriver i sin dagboksanteckning från augusti 1826. Här uppe samlade Burgman sina vänner för att äta och dricka präktigt, spatsera i den fagra parken, sjunga visor och vid de återkommande 1-maj-festerna hälsa vårens ankomst. Vinet, vänskapen och fröjden, liksom svärmeriet för naturen, präglade samvaron hos ”Commendanten på Skansen”, som Burgman en gång kallas i en hyllningsdikt.

En minnesruna skriven vid Burgmans död 1833 sammanfattar den förste Skansenanläggarens verk som ”en bland konstens och smakens mest frappanta och lyckligt fulländade företag. Många bland allmänheten, ja äfwen utlänningar, ha haft tillfälle att beundra detta ställe, och kanske finns det ingenstans, något jemförligt med den förtrollande tafla man här har af en widsträckt utsigt af en omvexlande natur af Burgmans fantasi, fina smak och af hans outtröttliga ihärdighet”, sägs det i minnesrunan.

Almar, amerikanska popplar och lindar i närheten av Sagaliden står fortfarande som levande vittnesbörd från detta äldsta skede i Skansenparkens historia.

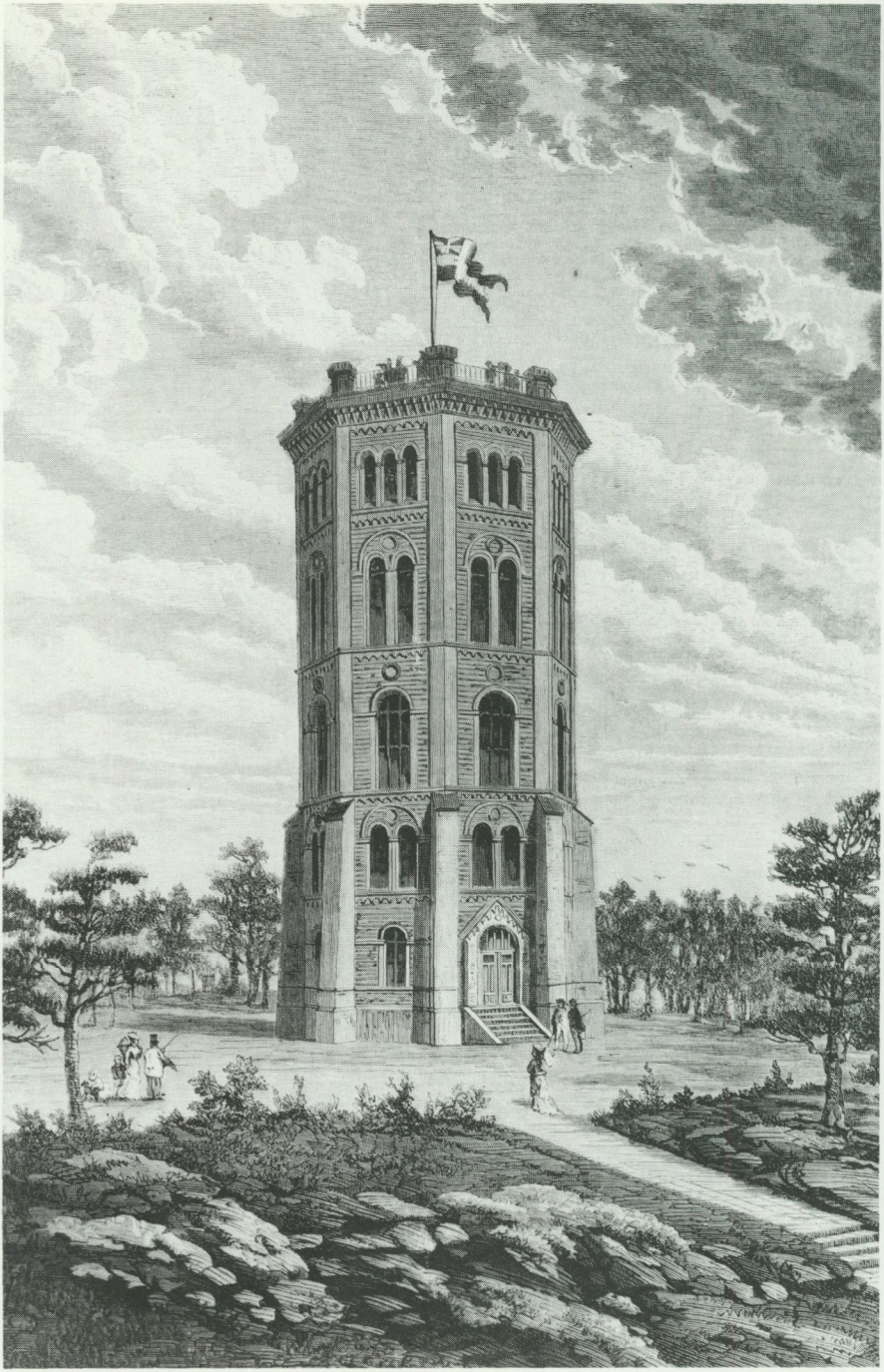

Wästfelts skådetorn

1876 kunde allmänheten ta ett nytt område i närheten av lägenheten Skansen i besittning. På området, som kallades Tallbacken och som var Skansens högst belägna punkt, ca 47 m över havet, hade uppförts en ny attraktion för stockholmarna, nämligen ett 30 m högt skådetorn, en s.k. belvédère. Området som bestod av gles tallskog och buskar inhägnades med staket, och mot en mindre avgift hade allmänheten tillträde.

Byggherre till det fem våningar höga tegeltornet i götisk stil var regementsläkaren, förste livmedikus Fredrik Adolf Wästfelt. Belvédèren kan gå tillbaka på intryck som Wästfelt fick 1847, då han i prins Oscars svit besökte Villa Aldobrandini uppe i Frascatibergen, från vars balkong han fångades av den hänförande utsikten över Rom och dess omgivningar.

I sin motivering till att få förvärva området hävdar Wästfelt att det finns ett behov av en utsiktspunkt över staden bl.a. med tanke på den "mängd utländingar och öfriga resande, som numera årligen besöka Hufvudstaden". Livmedikusen hade även konstaterat att den ozonmättade luften uppe på Tallbacken var "serdeles helsosam i synnerhet för sjukliga personer". I hans planer ingick därför ursprungligen att också skapa en kurortsanläggning i anslutning till tornet, något som på grund av penningabrist aldrig kunde fullföljas. Men i tornet kunde man dricka kaffe och från dess tak kunde besökarna se "vattnen spegla berg och träd" och njuta av en utsikt "af en annan art än – – – från Mosebacke". Här fick man en ny panoramabild över Stockholms omgivningar och här såg man staden från öster, "en syn som hittills ej i sådant mått varit tillgänglig för blicken".

"Det nya skådetornet på Djurgården", 1876. Belvédèren låg på en bergsplatå med gles tallskog omkring. Tornet fick namnet Bredablick då Hazelius 1892 förvärvat tornet och omgivande mark. Ny Illustrerad Tidning, 1876.

Park blir museum

När nästa stora anläggare av Skansen, Artur Hazelius, tar vid 1891, nästan 60 år efter Burgman, kommer parken att omdanas efter en helt ny princip: parken skall fungera som utställningslokal i det fria för byggnader och tillhörande trädgårdar, täppor och husdjur i hägn och uthus. Parken skulle för besökarna bli mer än blott och bart ett ställe där man ser på träd och blommor, den skulle ges en pedagogisk dimension – bli friluftsmuseum över ett Sverige i sammandrag.

Liksom Burgman 1814 skred Hazelius med stor energi till verket. Det första jordförvärv han gjorde, var övre delen av Lägenheten Skansen omkring dammarna. På dess mark lades de första byggnaderna och redan första året, fr.o.m. 11 oktober 1891, kunde allmänheten bese Morastugan, Hackstugan från Orsa, Kyrkhultsstugan, Stenstugan från Blekinge, ett lappläger med renar och två kolarkojor. När dessutom 1892 hela Belvédère-området inklusive skåde-

Det karga Skansenberget, fotograferat av Axel Lindahl 1883, åtta år innan Skansen blev friluftsmuseum. T.h. om Allmänna Gränd bedrivs ännu varvsverksamhet. Stockholms stadsmuseum.

tornet vid Tallbacken kunde förvärvas, ett område på 17 1/2 hektar, gavs helt andra förutsättningar för att omdana parken till ett friluftsmuseum enligt Hazelius nya och epokgörande principer. Litografin av Belvédèren (Bredablick) 1876 visar hur relativt kargt det nyförvärvade området ter sig. Tallar med raka stammar och mörka kronor, buskar i bergsskrevorna. Här finns ännu den ursprungliga natur som överallt funnits på Stockholms malmar, skärgårdsöar och skärgårdsholmar. Det var endast området längst ned mot Lejonslätten, som tidigare omdanats i parkstil, men som nu på 1890-talet var ganska förvuxet. Det infogades 1896–97 med friluftsmuseet.

Sju år efter öppnandet av Skansen sammanfattar Hazelius själv programmet efter vilket man arbetat vid uppbyggandet av friluftsmuseet:

Likasom den zoologiska anslöt sig äfven den botaniska afdelningen ursprungligen omedelbart till den etnografiska. I de olika stugornas täppor planterades de prydnads- och kryddörter, som utmärkte de särskilda landskapen. (– – –) Då det vidare var fullt öfverstämmande med Skansens hela kynne att låta Nordens vilda växtvärld på ett fritt och obundet sätt sluta sin ram kring det öfriga för att fullkomna bilden av de olika landskapens lif och natur, inplanterades vilda växter från skilda håll. För närvarande anträffas å Skansen växtprof allt ifrån Norrlands fjällvidder till södra Sveriges bokskogar.

Det nya med detta arbetsprogram, formulerat av Hazelius 1898, var att man redan från bör-

jan utgick från vad vi idag skulle kunna kalla kulturekologiska och tvärvetenskapliga principer.

Hazelius stora anläggningsarbete började redan 1891 med att byggnader uppfördes, området inhägnades, vägar anlades och träd och buskar planterades. Området kring Belvédèren, som ju bestod av mager barrträdsvegetation, insprängdes de följande åren med lövträd och buskar för att "fullkomna bilden af de olika landskapens lif och natur". Man blir förvånad över den snabbhet med vilken arbetet utfördes. Årsredogörelserna berättar om intensiteten i inplanteringen av tusentals träd, utfyllning av jord i bergspartierna och iordningställandet av trädgårdar och täppor kring husen. Årsredogörelsen för 1893–94 berättar t.ex. om utplantering av 600 pil, 500 hägg, 300 hassel, 200 lönn, 140 gran, 100 brakved, 50 ask. Dessutom planterades "synnerligast omkring Bredablick" ett flertal utländska buskar och träd för att illustrera även en främmande växtvärld. Detta kan jämföras med tankegångarna kring djurvärlden, där exotiska inslag inte var främmande för Hazelius. 1899 utplanterades inte mindre än 3.710 träd och buskar som lönn, lind, vildapel, hassel, hagtorn m.m. samt 1.675 pilar, lönnar, popplar, almar och nyponbuskar, som man fått i gåva av Lantbruksakademiens experimentalfält.

Parallellt med detta arbete anlades dessutom dammar för fågellivet samt marknadsbodar och dansbana för kommers och folknöje. Som den pedagog Hazelius var, ville han också att svenskarna och särskilt skolbarnen skulle lära sig känna igen sädesslagen, fruktträden, prydnadsväxterna och örterna i hushåll och folkmedicin. För den skull anlade han invid Vaktstugan en liten köksträdgård med omkring 50 arter odlade matnyttiga växter. 1894 sägs denna trädgård, där man kan läsa om varje växt på etiketter, "åtnjuta ett tilltagande intresse från allmänhetens sida". Även tidigt tillkom en fruktträdgård intill Vaktstugan med de svenska fruktträden.

1914 anlades en ny, något större örtagård på platsen för den första. 50 år senare, 1964–65 var det tid för en ny omläggning och utvidgning av örtagården, vilken genomfördes av trädgårdsarkitekten Walter Bauer. Här finns nu i utställningsform, försedda med etiketter, ca hundra kryddväxter, medicinalväxter och äldre prydnadsväxter som har varit vanliga i landsbygdens och städernas trädgårdar runt om i landet. 1971 utgavs skriften Skansens örtagård med Gösta Bergs kommentarer till de utställda örterna.

År 1964 anlades även intill Sagaliden en Rosengård (justerad och kompletterad 1985–86). Där exponeras nu ett hundratal park- och trädgårdsrosor, med tyngden lagd på de rossorter, som i äldre tid varit vanliga i Sverige.

Redan 1892 började man att intill allmogehusen utplantera de

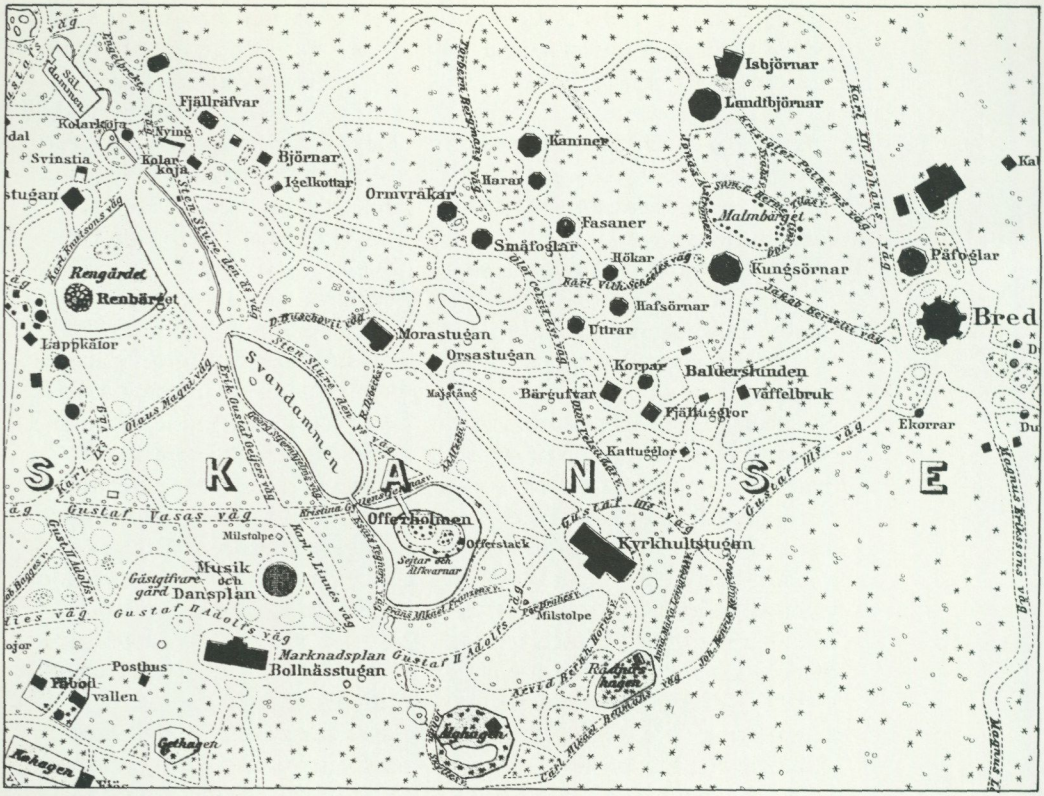

Det ursprungliga Skansenområdet utökades 1892 med "Tallbacken" runt Belvédèren. Kartan från 1894 visar alla de stugor, vägar och djuranläggningar som redan fanns på plats.

växter, som i olika delar av vårt land odlats som prydnads- och kryddväxter. Därmed lades grunden för den princip som allt sedan dess varit vägledande vid alla fortsatta "transplantationer" av hus och gårdar: att i största möjliga utsträckning även medföra de växter i täppa och land som odlats på den gård eller inom det landskap varifrån anläggningen härstammar. "Sedan får", som Hazelius säger 1898, "Nordens vilda växtvärld på ett fritt och obundet sätt sluta sin ram kring det övriga".

Vad som emellertid inte kunde medföras och omtransplanteras var bygden som anläggningen kom från. Tittar man på en karta från Skansens första decennium, ser man de olika anläggningarna ligga utspridda inom området längs en mängd slingrande parkstigar, till synes slumpmässigt insprängda som isolat i den omgivande naturparken. Man saknar i allmänhet den odlade bygd i form av åker och äng som karakteriserar bondgårdarnas hemmiljö. Att så blev fallet beror naturligtvis på den begränsade yta man hade att

röra sig på och att huvudsaken då blev att exponera byggnaderna med naturen som avskärmning och kuliss.

Erik Lundberg, arkitekten och museimannen, som utformade de stilbildande anläggningarna för de nordiska djuren på 30-talet, har i en artikel 1931 framhållit hur Skansen också fick en bestämd karaktär av romantisk park. Här vandrar stockholmsborgarna som herrgårdsfolket i herrgårdsparken längs romantiskt slingrande skogsstigar. Plötsligt dyker en bondgård eller ett exotiskt lappläger upp, som hos människorna väcker tankar till liv om den enkla naturmänniskans lyckliga tillvaro. Erik Lundberg skriver om husens och stugornas placering: "De ligga på samma sätt som lusthusen och templen i herrgårdsparken och på samma sätt äro även djurburarna placerade – som små paviljonger i skogen. (– – –) Vore än Hazelius idéer stora och nydanande, så kunde han dock ej utan vidare skapa ny form för deras förverkligande utan måste ansluta sig till den art av anläggningskonst som var samtidens".

Hur skall Skansens gröna miljöer vårdas och utvecklas? Efter Hazelius död 1901 har Skansens yta ökat i och med att område lagts till område. En ledande princip vid utplacering av hus och gårdar har varit att lägga de nordsvenska husen i norra delen, och de syd- och mellansvenska anläggningarna i mellersta och södra delen av området. På 1940-talet utarbetade sedermera professorn och föreståndaren för Göteborgs botaniska trädgård, Bertil Lindquist, en plan för Skansens vegetation.

Principen var att med utgångspunkt från de kulturhistoriska anläggningarna indela Skansen i olika vegetationsområden. Så föreslogs t.ex. Älvrosgården, Delsbogården och Moragården bilda ett nordsvenskt område, där t.ex. inplantering av vitbjörk och hundkäx skulle ske vid Delsbogården. Ett motsvarande sydsvenskt område skulle bl.a. bestå av Ravlundagården, Oktorpsgården, Kyrkhultsstugan. Där skulle t.ex. en bokdunge skapas väster om Ravlundagården och björnbär, karakteristiskt i skogfattiga Halland, inplanteras omkring Oktorpsgården.

Att helt få en sådan plan genomförd alltifrån fjällbjörkskog till bokdunge med all variation där emellan är något nästan omöjligt. Många gånger får man nöja sig med gallra det "felaktiga" och hjälpa fram det man vill ha. För att åter citera Erik Lundberg: "Skansens skog behöver hjälp för att bli vad den bör vara – men den kräver varsam och ömsint hjälp".

Herrgårdsträdgård

När man på 30-talet på Skansen skulle rekonstruera *Skogaholms herrgård* som representant för den svenska herrgården, var det med den målsättningen att inte bara visa byggnaderna, utan att också skapa ett stycke herr-

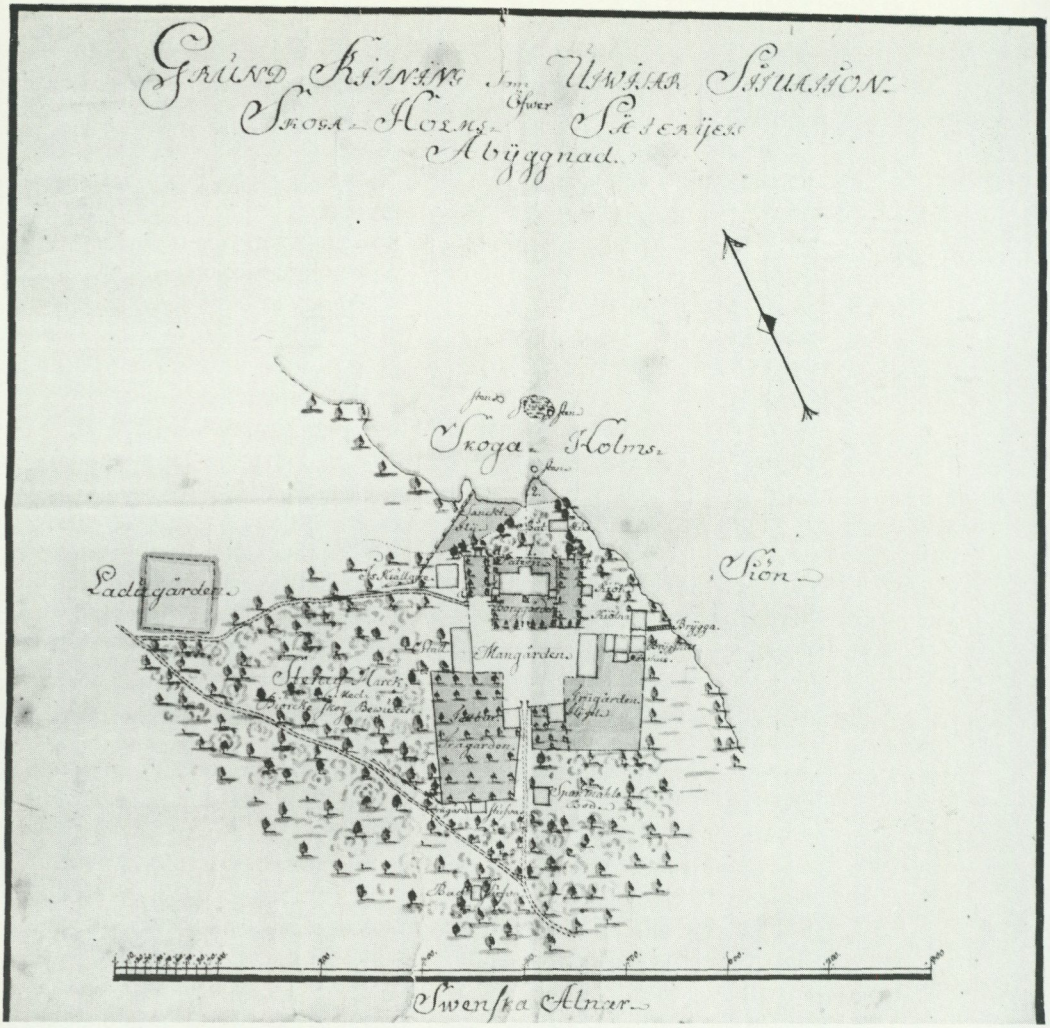

Skogaholms gårdsmiljö enligt en karta från 1780-talet.

gårdspark och trädgård, något som stod i överensstämmelse med Hazelius grundsyn. Principen för rekonstruktionen var att ur herrgårdens totala miljö bryta ut mangården, dvs. de byggnader där gårdsfolk och tjänare framlevde sina liv. Avskilda från mangården låg ekonomibyggnaderna som stall, fähus, lador samt, i Skogaholms fall, byggnader för industriell verksamhet som hytta, stångjärnshammare samt bostäder för statare och

smeder. Trots denna begränsade målsättning stod det klart att man vid rekonstruktionen av mangården skulle få sammanträngа och koncentrera för att inom friluftsmuseets begränsade yta kunna visa en herrgård.

Två utgångspunkter var självklara för rekonstruktionsarbetet: miljön på platsen Skogaholm i Närke; den svenska 1700-talsherrgården i allmänhet.

Hur tedde sig Skogaholms gårdsmiljö? Herrgården låg på en udde i den idylliska lilla sjön Empten. Milsvida skogar omgav den åt alla håll; det typiska herrgårdslandskapet med odlad kulturbygd runt om, som vanligtvis utmärker herrgårdarnas miljö, saknas här. Inte ens terrängen intill herrgården har mycket odling: flyttblock, raviner, kärr, den lilla sjön som öppnar landskapet, i övrigt storskog runt omkring.

En karta från 1780-talet ger oss en bild av herrgårdsmiljöns uppbyggnad. En allé leder fram till huvudbyggnaden från söder. Huvudbyggnaden flankeras av två flygelbyggnader: en stallbyggnad i väster och en "stenflygel" i öster. I söder begränsas mangården av två små paviljonger – en fatbur och en liten trädgårdspaviljong. Omedelbart öster om huvudbyggnaden, med ett smalt trädgårdsavsnitt emellan, ligger köksflygeln och en del andra småbyggnader. Vägen som leder upp till huvudbyggnaden passerar genom den egentliga trädgården (avsnittet markerat med träd på kartan). Öster om trädgårdspaviljongen och söder om "stenflygeln" ligger den del som förmodligen är köksträdgården.

Den anläggning som mellan åren 1930–1937 byggdes upp på Skansen som Skogaholms herrgård fick i stort samma disposition som på ursprunglig plats: huvudbyggnaden från Skogaholm, uppförd på 1680-talet, två flyglar från Gullaskruvs herrgård i Småland. Framför den halvrunda kalkstenstrappan breder den stora gruslagda gårdsplanen ut sig åt söder, flankerad av två paviljonger och inramad av ett svart staket med gråmålade stolpar. Nedanför terrassen åt söder skymtar vi glittret från en liten damm.

Skogaholmsparken, s. 33

När man på 1940-talet skulle slutföra arbetet på Skogaholms trädgård och såg på förhållandena på den ursprungliga platsen, fann man en förvuxen engelsk park på sluttningen mot sjön. Av parterren, utmärkt på 1780-talskartan, fanns inget kvar. Tack vare den samlade kunskap som på Nordiska museet fanns om svensk herrgårdskultur genom museimän som Gösta Selling och Sigurd Wallin, kunde man ändå åstadkomma en trovärdig rekonstruktion av en herrgårdspark till Skogaholm.

Blickarna vändes då mot Bordsjö herrgård i Småland, vars gårdsanläggning i mångt och mycket är besläktad med Skogaholm. Någon exakt kopiering av

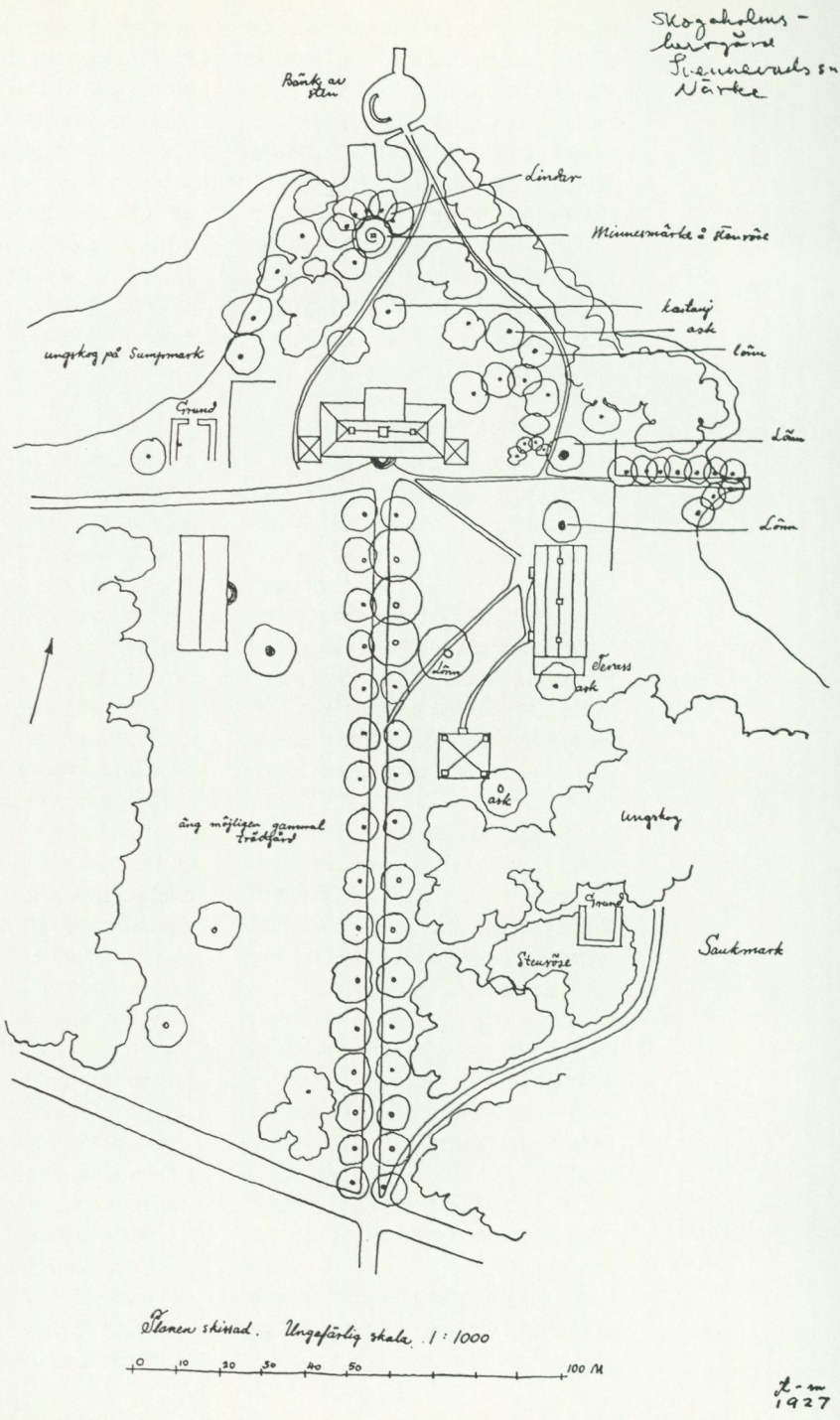

Skogaholms gårdsmiljö som den tedde sig vid Nordiska museets dokumentation 1927. Av den ursprungliga trädgården fanns bara rester kvar. Uppmätning Nordiska museet.

Bordsjös trädgård kunde det inte bli tal om, utan den kom snarare att tjäna som inspiration till och förebild för uppbyggnaden i stort, t.ex. vad gäller terrassering och häckinramning.

På norra sidan om huvudbyggnaden finner vi den lilla parterr som anlagts med motsvarande i Bordsjö som förebild. Låga stenterrasser med kalkstenstrappor indelar trädgården i fem partier med olika nivå, inramade av klippta lindhäckar. Mittpartiet av parterren, som ligger i byggnadens mittaxel, utgörs av s.k. buxbomsritningar, dvs. tidstypiska mönster bildade av låga buxbomshäckar, där mellanpartierna färgas av olika nyanser av grus. (Buxbomsritningarna är f.n. borttagna, men skall åter rekonstrueras.) Öster om huvudbyggnaden ligger, som på ursprunglig plats, i nära anslutning till köksflygeln, frukt- och kökträdgårdarna.

Skogaholmsparken ger i sin koncentrerade form en bild av hur den franska trädgårdsstilen kunde te sig vid en mindre herrgård under 1700-talet. Stilen, som kan sägas vara en tillämpning av barocken, infördes i Sverige av N. Tessin d.y. (1654–1728) vars förnämsta skapelse är Drottningholmsparken från slutet av 1600-talet, som sedermera inspirerade till och stod mönster för liknande parker runt om i landet.

I Skogaholmsparken finner vi några av stilens mest karakteristiska drag: symmetrin i utformningen, de jämna gräsytorna, terrasserna på olika nivåer sammanbundna av stentrappor, den långsträckta parterren som parkens självskrivna centralpunkt och praktstycke, samt slutligen, de tuktade alléerna, som i landskapet annonserar, "flaggar för" och leder in till herrgården. På Skansen klipps varje vår lindkronorna för att behålla sin fyrkantiga form.

Köks-, frukt- och blomsterträdgård, s. 33

Öster om huvudbyggnaden har man placerat köks-, frukt- och blomsterträdgården. Vid rekonstruktionsarbetet utgick man från beskrivningar i samtida trädgårdslitteratur, t.ex. John Ahlich, Trädgårds-Skötsel (1744) och Anders Lissander, Anmärkningar vid Svenska Trädgårds-Skötseln (1768).

Denna trädgård, som i sin helhet bildar en långsträckt fyrkant, är indelad i två kvarter genom en trädgårdsgång, som från allén leder fram till en trädgårdspaviljong. På ömse sidor om denna utgör en spaljerad lövgång trädgårdens avgränsning mot norr. De bägge kvarteren, som inramas av äppelträd, rosenbuskar och bärbuskar, är avsedda som kökträdgård, det vänstra kvarteret med betoning på kryddväxter, det högra på kål och rotfrukter.

Fruktträdgården består av ett 20-tal nu delvis unika äppelsorter, som under 1700-talet varit odlade vid de mellansvenska herrgårdarna, som t.ex. menigas-

ker (från moderträdet i Menigaskers by nära Skogaholm i Närke), sommarkryddäpple och kesäter (från Kesäter i Södermanland).

I kökträdgården kan vi numera odla de köksväxter och kryddväxter av vilka fröer inköptes till Skogaholm i mars 1814 hos Carl C. Brehmers Enka i Stockholm. Vid genomgång av Skogaholmsarkivalier för några år sedan påträffades en frönota som upptar 20 olika frösorter, bl.a. kryddor som mejram, timjan, basilika, persilja, krusmynta och lavendel samt köksväxter som blomkål, rödhuvudkål, savojkål, morot, mangold, purjolök, rödlök, spansklök, gullök och endiver.

I sin trädgårdsbok rekommenderar Ahlich "en avlång fyrkant" som den mest lämpade formen för en trädgård för att dess sidor skall bli så "reguljära och rätta som möjligt". Trädgården bör vidare enl. Ahlich kringgärdas av ett träplank av bräder som görs så högt att det "utestänger tjuvar men inte solen med dess strålar". I Peter Lundbergs trädgårdsbok "Then rätta Swenska Träd-gårds-Praxis" (1763) rekommenderas i stället för plank "lefwande Gjärdes-gårdar", dvs. en tät granhäck. Enligt Ahlich är det lämpligt att indela trädgården i tre delar, den ena till "blommors plantering", den andra till "kryddors utsående" och den tredje till *träd*gård. Även Esaias Fleischer, som säger sig skriva för mindre förmöget folk, rekommenderar "tre slags trädgårdar inom en inhägning", dvs. "grönsaker för köket" inom en del och fruktträdgård och blomsterträdgård för sig. Han rekommenderar att blommor lämpligen bör odlas i den del av kvarteret som ligger närmast huset men anser också att blommor kan odlas i upphöjda rabatter längs gångarna.

Bondeträdgård och torparetäppa

När Ravlundagården brunnit ned och Skansen 1977 återuppfört och inrett en ny *Skånegård från Hög* (i närheten av Kävlinge, ca 14 km NV om Lund), bestämde man sig för att som nästa steg anlägga en ny och utvidgad trädgård på södra sidan om bostadslängan, (s. 34).

1978 hade Skånes Hembygdsförbund med hjälp av ett par landskapsarkitekter inventerat allmogeträdgårdar i Malmöhus län, ett tidigare tämligen försummat dokumentationsområde. När Skansen 1981 skulle förverkliga sina planer på en have, var det naturligt att vända sig till denna expertis och ge en av inventerarna, Bill Agerhem i uppdrag att rita, utforma och projektera den tilltänkta trädgården.

Den skånska allmogeträdgården, eller "haven" som den kallas är, med den karakteristiska utformning den fick fram till början av 1900-talet, en relativt sen företeelse. Haven hör samman med skiftets genomförande i Skåne i början av 1800-talet, då byarna sprängdes och gårdarna flyttades ut och byggdes upp som ensamgårdar ute på slätten. När

bönderna nu flyttat ut från den hopgyttrade byn och det kollektiva livet där, fick de på den nya platsen, jämfört med tidigare, nästan obegränsad yta varför trädgården nu gärna blev större och finare.

Formmässigt är haven en herrgårdsträdgård i bondetappning, där man tycker sig känna igen "lånade" element från kontinentala trädgårdsstilarna, som de visas upp vid de skånska slotten och herrgårdarna. Här finner vi i haven, liksom i slottsträdgården, symmetri, buxbomsinramade kvarter, parterrer men också slingrande trädgårdsgångar och lummighet. Haven blir sällan slav under "konsten", utan allt blandas och utformas efter anläggarens tycke och smak. Som aldrig tidigare blommade i egentlig bemärkelse den skånska haven.

Haven före skiftena var mer flärdfri och nyttobetonad. Professor Sven Nilsson berättar t.ex. i "Dagboksanteckningar under en resa från södra Sverige (– – –) 1816", då byarna fortfarande var oskiftade och gårdarna låg i rad utmed bygatan, att dessa endast hade "var sin kålhage omgiven av stengärdesgård framför sig". När Linné i sin Skånska resa 1749 särskilt omtalar att kålgården hos nämndemannen i Fredshög "war täck, med den myckna Ruta, Buxbom och Lavendel som fans deruti, utom hwita Liljor til stor myckenhet", utgjorde denna blommande bondeträdgård säkerligen ett undantag. Kålgård är den allmänna benämningen på kökskrädgård med odling av främst kål, men också växter som bönor, ärter, lök m.m. Det var en utpräglad nyttoanläggning. Förutom kålgård fanns separat för sig även under senare tid humlegård, fruktträdgård och örtagård, blomstergård. Detta är en uppdelning av trädgården som vi redan finner i medeltidens klosterträdgårdar.

Ordet have är ett gammalt danskt ord som betecknar ett stycke land som är inhägnat, och haven var verkligen inhägnad. Hägnet utgjordes i de skogfattiga områdena av en jorddie (jordvall) eller stendie, eller i norra Skånes skogrikare områden av flätade risgärden av ene eller pilvidjor. Det inhägnade området betraktades som tabu och i den medeltida Skånelagen stadgades böter för den som gjorde minsta åverkan innanför hägnet.

Genom prosten Nils Henrik Scholanders beskrivning över Högs socken 1828 får vi veta att gårdarna på flera ställen har vackra trädgårdar med "äkta fruktsorter", samt att bönderna odlade medicinalväxter "till människors och djurs trevnad". "Oviljan föraktar deras begagnande", tillägger dock Scholander. Vid denna tid var annars läkemedelsörter, som man själv odlade, de enda mediciner som stod allmogen till buds. Många av örterna tillmättes folklig övertro, men många har också påvisats fungera som medicinskt verkande läkemedel.

Gården i Hög hade i samband

Sydsidan av Skånegårdens manbyggnad på ursprunglig plats i Högs socken år 1913. På högra sidan av byggnaden finns en dörr varifrån man kommer direkt ut i haven.

med enskiftet i Högs by 1803–04 blivit utflyttad till sin nya gårdsplats 1822–23. Ca ett hundra år senare, 1925, säljs gården till bonden i granngården. Jorden blir odlad, men byggnaderna står obebodda. Av trädgården finns endast rester kvar, när Skansen efter Ravlundagårdens brand förvärvat Hög 1973. Vissa växter togs dock till vara och kunde inplanteras i den nya trädgården på Skansen.

Haven är belägen utanför gårdsfyrkanten, på södra sidan om boningslängan, från vilken man kan komma direkt ut i trädgården genom en dörr i "grovköket". Vinkelrätt ut från boningslängan delas trädgården genom en mittaxel. I dess mitt ligger den s.k. solrundningen, som är trädgårdens centralpunkt bestående av en rund odlingsyta med vårens blommor som vintergäck, scilla och snödroppar. Längre fram på sommaren blommar här gammaldags rosor. I solrundningen står också trädgårdens finaste träd, ett päronträd, som även kunde ha varit ett valnöts- eller mullbärsträd. I mittaxelns linje längst bort mot utkanten av trädgården nås ögat av syrénbersån.

Från solrundningen utgår vidare åt sidorna gångar, som ofta utgörs av nedtrampad lera. På så sätt bildas fyra odlingskvarter, alla kantade av låga buxbomshäckar.

Parterren norr om Skogaholms huvudbyggnad rekonstruerad med trädgården vid Bordsjö i Småland som förebild. "Buxbomsritningarna" är f.n. borttagna men skall återplanteras. Foto Arne Biörnstad.

Köks- och fruktträdgården vid Skogaholms herrgård med samma köks- och kryddväxter som odlades på Skogaholm i Närke 1814. Fruktträdgården består av äppelsorter som fanns vid herrgårdarna i Mellansverige under 1700-talet. Foto Birgit Brånvall.

Skånegårdens ''have'' (t.v.) med den buxbomsinramade blomster- och örtagården utanför grovköket t.h. Gångarna består av nedtrampad lera. Foto Birgit Brånvall.

Kyrkhultsstugans ''örtahave'' (t.h.) framför stugan. Här odlades kryddor men även blommor som pioner, luktärter, påsk- och pingstliljor. Foto Birgit Brånvall.

Soldattorpets ”mullbänk” med bl.a. lavendel och libbsticka, stormhatt och kejsarkrona. Foto Lars-Erik Örthlund.

Rundeln framför Väla skola med bl.a. höstaster och höstvädd. Foto Lars-Erik Örthlund.

Inne på Kammakarverkstadens gård i Stadskvarteret växer sedum och kungsljus i skrevorna och i mullbänken pion, daglilja och löjtnantshjärta. Taklöken i torvtaket troddes avvärja eldsvåda. Foto Birgit Brånvall.

Swedenborgs lusthus i Rosengården. Invid lusthuset finns hans älsklingsblommor, bl.a. löjtnantshjärta, riddarsporre och borstnejlika. På Skansen står framför lusthuset fyra putti av vit marmor symboliserande de fyra elementen. Foto Birgit Brånvall.

Petissans gård med kaffeservering. Först ett uppskattat studentkafé på Drottninggatan, nu ett smultronställe på Skansen. Foto Birgit Brånvall.

En idyllisk, småborgerlig gårdsmiljö inne på Bokhantverksgården. Lusthuset är från Katarina prästgård och där intill en liten gårdstäppa med pion, blågull och stormhatt. Foto Birgit Brånvall.

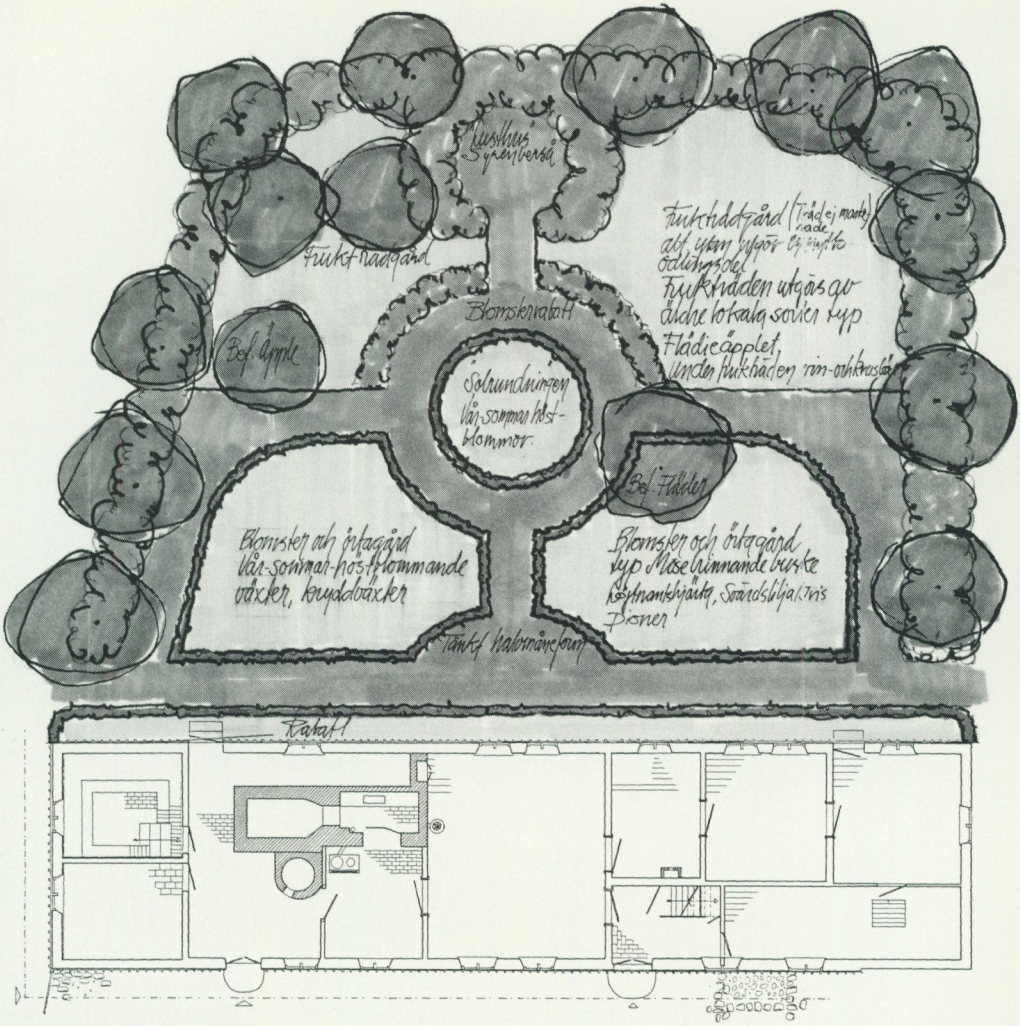

Skiss av den skånska have, som började anläggas på sydsidan av Skånegårdens manbyggnad 1982. Ritning Bill Agerhem.

Kvarteren närmast boningslängan, som vid mittaxeln bildar en halvmåneform, har karaktär av blomster- och örtagård. I det vänstra kvarteret, som ligger närmast köket, kan gårdens husmor lätt hämta in sina kryddväxter som libbsticka, citronmeliss, krusmynta, salvia och dragon men också blommor som akleja, löjtnantshjärta och riddarsporre. Det högra kvarteret domineras av en stor, vacker fläder, omgiven av alla årstidens blommor.

I de bortre kvarteren ligger fruktträdgården med äppelträd som flädie och astrakan och bärbuskar som vinbär och krusbär. I

högra kvarteret odlas kålrot, vitkål, grönkål och bönor, en reminiscens av den gamla skånska kålgården. I rabatten längs boningslängan odlas bl.a. den skånska havens karaktärsblomma framför andra, stockrosen i olika färger, men också liljor och bondpioner. Runt om hela trädgården är en skyddande plantering av buskar som schersmin, måbär, forsythia, hassel och syrén av äldre typ.

Trädgårdarna vid de självägande böndernas gårdar i Blekinge och Halland bestod ofta av relativt stora, inhägnade rabatter framför stugorna, prunkande av blomster och kryddväxter. Även om man kan spåra vissa likheter med Skånes havar, utvecklade de sällan samma karakteristiska stilpåverkan från herrgårdarnas trädgårdar. Ordet have för trädgård användes dock i både Halland och Blekinge.

Kyrkhultsstugan (s. 35) från Blekinge (ca 1800) ingick på ursprunglig plats som manbyggnad i en gårdsanläggning bestående av en stall- resp. fähuslänga. Gårdsplanen framför husen var lagd med kullersten, med undantag av den lilla "örtahaven" framför stugan. I haven stod på en speciell ställning bikuporna av halm, som vintertid försågs med skyddande "huvar" av granbark.

Förutom de vanligaste kryddväxterna, vet vi att just på den här gården odlades blommor som pioner, luktärter, påsk- och pingstliljor. Invid gården låg en liten kålgård (på Skansen förlagd bakom stugan) där kål, rotfrukter och "homble" odlades.

Prosten Jöran Johan Öllers bekanta beskrivning 1800 över dåvarande socknen Jämshög, som då även innefattade nuvarande Kyrkhult, är en viktig och innehållsrik källa för allmogeliv i denna del av Sverige omkring 1800. I sin Beskrivning uppger Öller att lök, pepparrot, senap, kummin, "wälska böner" och blåkål nästan är de enda växter som allmogen odlar till husbehov i sina "träd- och kålgårdar", men att även persilja, mejram och timjan sås här och där. Odlingen av "de sköna Trädgårdsfrukterna" av flera sorter som äpplen, päron och plommon är vanlig; "nästan hwar Bonde, och ganska många torpare" har dessa fruktträd.

Sven B. Ek framhåller i sin artikel om Kyrkhults socken i Jubileumsskrift, 1965, att västra Blekinge och östra Skåne näringsgeografiskt haft en hel del gemensamt, bl.a. den omfattande humleodlingen. Skifteshandlingarna berör även ofta gårdarnas fruktträd. Ibland förbehöll sig de utflyttade bönderna rätten att under en övergångsperiod få utnyttja sina gamla fruktträd i byn.

Även V. Juhlin har i en redogörelse för Trädgårdsanläggning vid Holje Bruk och Gård, Jemshögs socken, publicerad i Svenska Trädgårdsföreningens Årsberättelse 1834, särskilt betonat att hågen hos allmogen för trädgårdsanläggningar tilltagit den senaste tiden och att man numera vid nästan varje gård ser ett

Foto från Oktorpsgårdens ursprungsplats i Slöinge socken. Halland, som visar den lilla inhägnade täppan inne på gården. Fotot är från slutet av 1880-talet.

”ofta tämligen stort fält, inhägnadt med målade staketer och planteradt med fruktträn, på flere ställen 1 a 200 stycken, jemte buskhäckar, samt närmast huset en parterr med blomsterväxter, vanligen perenna (– – –)”.

Oktorpsgårdens lilla täppa inne på den kringbyggda gården, vettande mot manbyggnadens ”förstuhäbbare”, är inhägnad med ett spjälstaket av den typ, som man ser på ett gammalt fotografi från 1880-talet. Staketet kring täppan var nödvändigt – på sydsvenskt sätt släpptes hönsen och andra smådjur ut på gårdsplanen.

Den lilla täppan är av ett slag som fanns vid varje gård – inte ens den fattigaste backstuga saknade en ”have”, uppger Oscar Sjunnesson i sin bok Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet. I haven odlades kryddväxter som senap, kummin, pepparrot och blommor som svärdsliljor, pioner, aurikler samt olika sorters hushållsväxter. Liksom vid Kyrkhultsstugan står bibänken med sina halmkumpor intill stugväggen.

De två anspråkslösaste täpporna finner vi intill *Soldattorpet* (s. 36) från Småland och *Hornborgastugan* från Västergötland. De representerar bägge det skikt av befolkningen som brukar kallas ”de

obsuttna", eftersom dessa, i motsats till bönderna, inte ägt någon egen jord. Soldaten var anställd av rotebönderna och som lön disponerade han ett litet torp med jord, så stort att han kunde bärga sig och sin familj. Hornborgastugans innehavare livnärde sig som hantverkare i byn, eller arbetade periodvis hos bönderna som daglönare. Den låga Hornborgastugan med bostadshus och fähus sammanbyggda ser ut som en miniatyrgård.

Bägge torpen har de små täpporna placerade i mullbänken på stugans framsida. Mullbänken är en liten förhöjning av jord mot stugans stensockel med syfte att hindra golvdrag. Men den visade sig också vara en utmärkt plats för plantering av blommor och kryddväxter. I allmänhet utnyttjade man dock endast den del av mullbänken som vette mot själva vardagsstugan (köket). Oftast fanns även vid torp som dessa ett litet land där man odlade de vanligaste köksväxterna.

När man på 1950-talet skulle förse Soldattorpets mullbänk med växter, gick man igenom frågelistsvaren från Nordiska museets undersökning om torparnas bostäder och bohag, som också omfattade vad de odlade i sina täppor. I de 26 svaren som rörde täppor i Småland omnämndes 38 identifierbara blommor och kryddväxter. De mest frekventa växterna enligt uppteckningarna var: lavendel (omnämnd 16 gånger), åbrodd (14), salvia (12), isop (10), pion (10), ringblomma (8), pingstlilja (6), kejsarkrona (5), stormhatt (4), påsklilja (4). På mullbänken framför Soldattorpet växer nu några av dessa blommor och kryddväxter.

Lavendeln är en medicinalväxt och luktväxt, som odlats hos oss sedan 1600-talet. Torkad lades den i små påsar av tyg som stacks under kudden för att ge god sömn. I linneförrådet gav lavendeln frisk doft åt sängkläderna. Åbrodden, som har en citronliknande doft, ingick i kryddbuketterna, som kvinnorna förde med sig till kyrkan. Som läkemedel användes åbrodden vid andnöd och gulsot. Isopen var även den använd som läkedomsört bl.a. mot "upbläst Maga".

Skolträdgård

Några andra rotfrukter än potatis odlas hos Allmogen nästan icke. Quantiteten af kålrötter och rofvor är i allmänhet så ringa att den knappt tages i beräkning för hushållets behof. Hufvudkål odlas i något större mängd, men härmed är ock hela förteckningen på Allmogens trädgårdsväxter fulländad, helst spritärter, böner och morötter höra till sällsyntheterna på borden hos denna medborgareclass.

Ovanstående citat som är hämtat ur Värmlands Hushållningssällskaps handlingar från 1848 visar att folk ännu inte insett trädgårdens möjlighet som bidragsgivare till den dagliga kosten. Det var först under senare delen av 1800-talet som trädgårdsodlingen började skjuta fart på allvar. Till detta bidrog inte minst folkskolorna runt om i landsbygden samt från 1860-talet även länsträd-

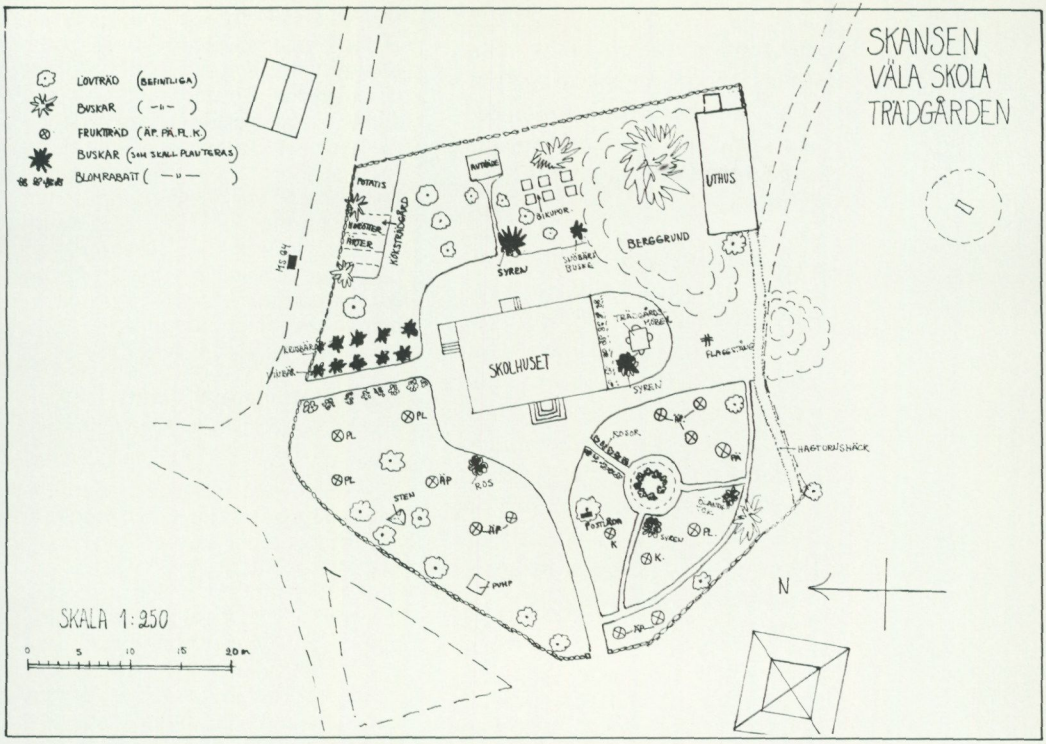

Skiss av Väla skolas trädgård på Skansen.

gårdsmästarna, som anställdes av Hushållningssällskapen ute i länen med uppgift att bedriva propaganda för trädgårdsskötsel.

I skolstadgan hette det att "vid varje folkskola bör, så vitt sig göra låter, finnas ett till skolträdgård lämpligt jordland, och bör skolrådet tillse, att trädgården varder ordnad på ett för barnens undervisning i trädgårdsskötsel och trädgårdsplantering ändamålsenligt sätt".

Väla skola (s. 37) från Västergötland, som är uppförd 1846–47, fick sin trädgårdstomt redan då, och de första lärarna anlade anspråkslösa grönsaks- och kålland. Men på 1880-talet var trädgården så förfallen och i så dåligt skick att saken togs upp på sockenstämman. Skolorna skulle ju ha ändamålsenliga trädgårdar. När Väla på mitten av 1890-talet fått en ny och driftig lärare knuten till sig, ombesörjde denne att länsträdgårdsmästaren i Skaraborgs län fick utforma en ny trädgård. När den blev färdig, fick den i bygden rykte om sig att vara en sevärdhet, och denna folkskollärarens och länsträdgårdsmästarens skapelse framstod säkerligen som ett eftersträvansvärt exempel för bondgårdarna runt om. Vanligt var också att skolbarnen fick hjälpa till i lärarträdgården, för-

utom att de fick odla i sina egna små täppor. Ritningen av Väla skolas trädgård 1964 som låg till grund för rekonstruktionen på Skansen 1966, kan jämföras med fotot av den nu uppvuxna trädgården s. 37.

Människan och trädgården

Hur trädgårdsodlingen slog igenom ute i landsbygden, vad man odlade i trädgårdarna, hur arbetet utfördes etc., får vi belyst genom upptecknings arna i Nordiska museet. Från upptecknings i samlingen "Trädgårdar" gjorda på 1940-talet, vilka berättar om förhållanden vid 1800-talets slut, följer här nedan några utdrag.

En meddelare från Alster i Värmland berättar:

Allmogefolket har alltid varit en smula tafatt och oförtagsamt till att börja med och hyst stor misstro mot allt nytt och oprövat. Så också på detta (trädgårdens) område. Det var först sedan man sett att herrgårdsträdgårdarna ändå inte var så illa utan ofta kunde lämna en liten avkastning, som man så småningom började få, om icke intresse, så dock en mindre avog inställning mot trädgårdsodling. Man rentav förhånade och förlöjligade frukt och grönsaker att börja med ifall man hörde att sådant användes till människoföda. (– – –) Det var då herrskap så likt det. En allmogeman hade säkert mycket hellre svultit ihjäl, än han smakat t.ex. en gurkskiva, spenat eller sallad. (– – –) Vanligen var det frun på herrgården som med hjälp av pigorna på våren kanske ett par torpare äller andra gamla gubbar i och med den grova vårgrävningen, snyggade opp och sådde lite frö. (– – –) När så ränsningsarbetet för våren var över, blev det alltid lite plantor särskilt av perenna blomstånd, över. Och så lovade frun sina underhavande få ta med sej hem något för att plantera där, ifall de så ville. Ja karlarna brydde sej ju inte om sånt där dumt jox, men pigorna plockade vanligen med sej lite smått när de besökte sina resp. hem ute i socknen. Och därmed var också en liten, liten början gjord. (– – –) Och jag minns särskilt ett torpställe, Buskarne, som tillhörde Alströms herrgård, där det var en prunkande rik skörd av en mängd perenna blommor. (– – –) Detta var då å 1870–80-talen.

En kvinnlig meddelare från Ekeby socken i Östergötland berättar:

Men det var ej vid alla hem det fanns någon täppa och där sådan fanns var det mycket olika hur där anlades och vad som odlades i den. I allmänhet brukade det finnas ett par, tre klarbärsträd, eller någon gammal knotig apel, någon gång ett päronträd, som ej bar frukt, eller ett par krikonträd, en eller två syréner. (– – –) Min moder som var en stor blomsterälskare hon ordnade och lade upp rabatter där det fanns många perenna växter, tigerliljor, vintergröna, riddarsporrar (– – –) och varje sommar köpte hon hem plantor ifrån Herrgården såsom astrar, lövkojor (– – –). Med ett ord. Där det fanns täppor var dessa efter vars och ens smak och arbetslust samt skönhetssinne.

Enligt den hävdvunna uppdelningen av arbetet på gårdarna, var det mannen som hade ansvaret för att jorden bearbetades, såddes och att skörden bärgades, att höet kom i ladan, att träd blev till ved och timmer. Bondkvinnorna ägnade sig åt hus och hem, lagade maten och skötte tillsammans med döttrarna eller pigorna även husdjuren i fähuset. Trädgården hemmavid, åtminstone krydd- och blomstergården, var

husmoderns domän, "kvinnans åker", som den kallats. På männen låg det i allmänhet att sköta fruktträdgården och kålgården.

Att fruktträdgården mer hörde ihop med mannens intressesfär framgår av följande uppteckning från Kristdala i Småland:

> Mannen i huset hade sin plantering med buskar och fruktträd. Där ingen djupare jordmån var, sattes en buske av vinbär eller krusbär. De små fruktträden ympades och bands om och stöddes. Min far planterade själv alla fruktträden på vår gård. (– – –) Och nu är där en mycket stor trädgård, men far har sålt det. Men själv bor han där, och till sin död har han ett rum och kök och några fruktträd också. Men allt detta skall sedan tillfalla ägaren efter honom. Han kan inte flytta från sitt kära Högbo. Det är hans älsklingsplats. Och de träd han satt ser han på med glädje både i blomning och frukttid.

Uppteckningen är ett av många exempel på det känslomässiga förhållande som uppstår mellan människan och hennes trädgård.

Trädgård i stad

Stadskvarteret med sin huvudgata och sina hantverksgårdar vill illustrera ett stadsparti av det slag som förekommit och delvis ännu lever kvar på Stockholms malmar, främst Södermalm. Men denna stadsmiljö är även karakteristisk för den vanliga svenska småstaden under 1800-talet. Eftersom Södermalms backiga och bergiga natur stämmer väl ihop med Skansens topografi, var det relativt lätt att där återskapa en likartad stadsmiljö. Ett av husen, Guldsmedshuset från Bengt Ekehielmsgatan, kunde t.ex. fogas in i den branta stadsgatan och behålla sina trappvisa golvnivåer utan förändring på byggnaden. Den lummiga naturen runt om gårdarna, kunde oförändrad finnas kvar.

Viktigt var att gårdsmiljöernas växtlighet och täppor noga återskapades. Går vi in genom portgångarna skall vi se att därinnanför, som på ursprunglig plats, bildas kringbyggda gårdar med verkstäder, bostadshus, uthus, plank, träd, buskar. Här fanns en närhet mellan arbete och bostad som vi sällan finner idag. Gårdarna kan nu te sig idylliska, men livet där var hårt; kalla, dragiga bostäder, ohygieniska dass, ont om mat. Per-Anders Fogelströms skildringar ger oss bilder av den hårda verkligheten.

På *Kammakarverkstadens* lilla plankomgärdade gård (s. 38) har man utnyttjat all tillgänglig mark till växtlighet. Intill det låga, rödfärgade timmerhuset med torvtak, som ger en lantlig karaktär, finns mullbänken med alla de vanligaste sommarblommorna. Bergsskrevorna har man fyllt med jord och där blommar en tät matta av sedum. Vanligtvis ordnade man till ett litet köksland om där fanns plats på gården.

Längst ned på gatan ligger ett stort, gulfärgat putsat stenhus, som bryter mot den dominerande, betydligt lägre träbebyggelsen. Det är Tottieska malmgården från Bondegatan uppförd omkring 1770. Malmgårdarna

Gårdsmiljön från Bondegatan 50 i Stockholm. Växtligheten är begränsad till en liten smal rabatt utmed väggen. Ofta ställdes blomkrukor med allehanda växter ut på sommaren. Byggnaden inrymmer på Skansen bl.a. bokbinderiverkstad, kryddbod och gravörverkstad. Foto Gösta Selling, 1929.

byggdes upp på 1600- och 1700-talen av rika stockholmsborgare på de relativt idylliska höjderna i stadens utkanter, där de fjärran från stadens larm och oro om somrarna kunde leva ett något lantligare liv. Till malmgårdarna hörde stora trädgårdar, som hade stor betydelse för ägarna, eftersom de härifrån till sitt hushåll hämtade trädgårdsprodukter av allehanda slag. Dessutom höll man sig med kor och andra husdjur i malmgårdsträdgården.

Borgare som inte var så rika som malmgårdarnas innehavare anlade i städernas utkanter kålland, där de odlade de vanligaste köksväxterna.

En bit utanför själva Stadskvarteret i Rosengården ligger *Swedenborgs lusthus* (s. 39). Lusthuset låg ursprungligen i en malmgård belägen på Hornsgatan 41–45, vilken Emanuel Swedenborg, den världsberömde mystikern, filosofen, vetenskapsmannen, förvärvat omkring 1746.

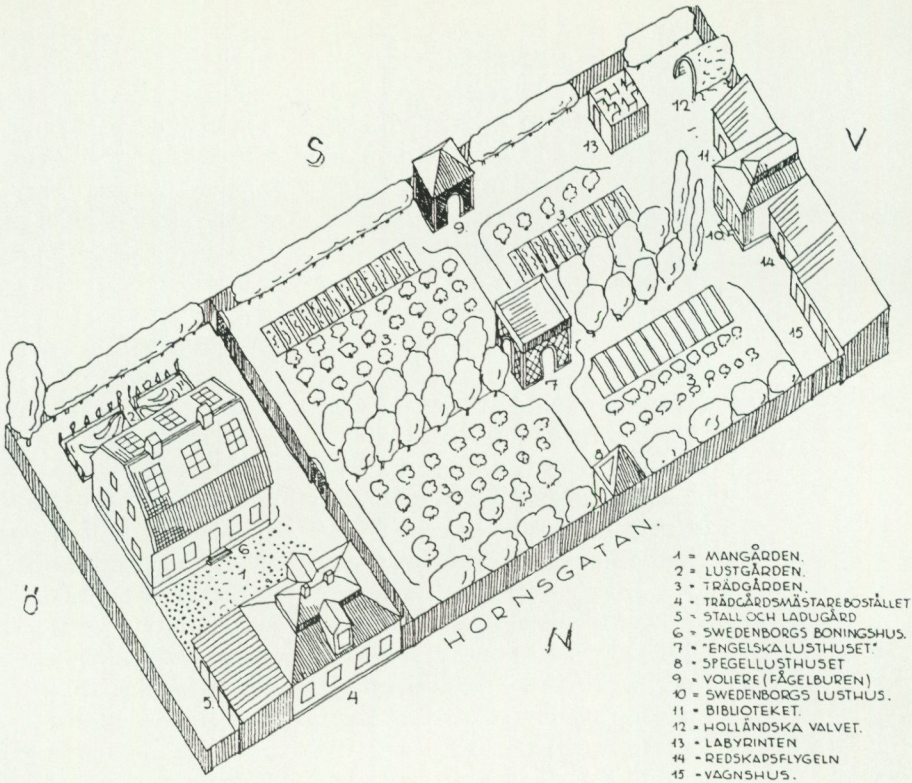

En rekonstruktion av Swedenborgs malmgård från Hornsgatan 41–45. Swedenborgs lusthus, flyttat till Skansen, var beläget vid malmgårdens tomtgräns i väster (nr 10 på skissen). Efter Henrik Alm, Emanuel Swedenborgs hus och trädgård, S:t Eriks Årsbok, 1938.

Genom en beskrivning gjord av Swedenborgs ättlingar efter hans död, får vi en god uppfattning av hur en malmgård såg ut vid 1700-talets mitt. (Se skissen ovan.) Den avlånga tomten består till ca 1/3 av manbyggnaden med parterr i form av en "lustgård" med buxbomsritningar på ena sidan samt ett trädgårdsmästareboställe med ladugård och stall på andra sidan. I parterren fanns f.ö. enligt beskrivningen "de löijeliga holländska växtfigurerna av buxbom, som föreställa djur m.m.", 1760 mottog också Swedenborg från Amsterdam pyramider av buxbom.

Genom ett vackert plank med portar kommer man ut i malmgårdens trädgård, som upptar ca 2/3 av hela tomten. Trädgården är genom lindalléer uppdelad i fyra kvarter. Mitt i trädgården ligger ett fyrkantigt lusthus med öppningar mot alla de fyra sammanstötande gångarna.

Vid trädgårdens västra sida lig-

ger det på Skansen bevarade lusthuset som på ursprungling plats var sammanbyggt med ett bibliotek på södra sidan, och redskapsbod åt norr. Det var i denna trädgård och i detta lusthus som så många av Swedenborgs visioner och andesamtal ägde rum. När Hazelius samlade in uppgifter angående lusthuset vid flyttningen till Skansen 1896, lovade han att Swedenborgs blommor skulle planteras intill lusthuset. I kvarteren närmast lusthuset växer idag buxbomsfigurer av det slag Swedenborg hade samt flera av hans älsklingsblommor som löjtnantshjärtan, riddarsporrar, violer, lin, borstnejlikor, tulpaner, hyacinter och flera sorters rosor.

Ovanför Tottieska malmgården ligger *Petissan* (s. 39), en rödmålad vinkelbyggnad från hörnet av Drottninggatan och Kungsstensgatan. Byggnaden inrymde från omkring 1880 Petit Café, som givit byggnaden dess namn. Genom det karakteristiskt rundade portvalvet kommer vi in på en stensatt gård inramad av den vänstra vinkelbyggnaden, som idag inrymmer ett apotek t.v., en enkel brädbyggnad som är plåtslageri rakt fram och ett rödfärgat plank t.h. På gårdsplanen är anlagda ett antal höga, stensatta, till formen oregelbundna täppor. Där växer blommor som daglilja, löjtnantshjärta och blåsippa. Mot planket finns en häck av syrén och fläder.

Här inne på gården kan dagens besökare, som teknologstudenterna för hundra år sedan, sitta på bryggeristolarna vid marmorborden och njuta av kaffe och smörgås, avskilda från det brusande folklivet utanför.

Går vi från Stadsgatan in på *Bokhantverksgården* (s. 40) finner vi ytterligare en liten gårdsidyll: en kringbyggd gård med stensatt gårdsplan, ett sexkantigt, rödfärgat lusthus med toppigt brädtak med en vindflöjel, som anger byggnadsåret 1734.

Framför lusthuset är en liten inhägnad trädgård. Den består av två trekantiga täppor med pioner, blågull och stormhatt. Täppornas kanter är enligt tidens sed prydda med stora snäckor.

På gårdar som denna, med lusthuset och täppan som centralpunkt, ordnade man med kafferep på söndagarna eller drack man sin aftontuting på lördagkvällarna. Gården var en plats för umgänge och gemenskap.

Professor John Landquist, som var prästson och uppvuxen i Katarina prästgård, där lusthuset en gång stått, förmedlar en minnesbild: "Familjen åt frukost eller middag där en blå pingstdag eller några sommarsöndagar. Dessa söndagsstunder var klara, stilla och helgaktiga. Man var rentvättad, bar söndagskläder, körsbärsträd och päronträd blommade. Sädesärlan trippade på sandgången".

Petissans Café på ursprunglig plats i hörnet av Drottninggatan och Kungstensgatan på 1890-talet. Observera de ovala, höga, stensatta rabatterna. Jämför färgbilden från Skansen s. 39.

ÅSA THORBECH
Om Carl Fries

Att fånga bilden av landskapet

Åsa Thorbech, fil. kand. och intendent vid Nordiska museet.

Carl Fries är känd för sina skildringar av det svenska kulturlandskapet och på senare år även av medelhavsländernas landskapsbild. Med en sällsynt konsekvens har han alltifrån gymnasietiden till hög ålderdom tecknat bilden av landskapet, dess växtlighet och djurliv och människans roll i utformningen av marken. Han har kallats en "vår tids Linné", "markernas apostel", "kamerans John Bauer" för att nämna några träffande omdömen. Att närma sig en sådan människa är svårt. Mycket är sagt och framför allt har han själv i sina böcker visat den bestående livsgärningen. Into desto mindre är det frestande att försöka komma bakom verket, se människan bakom och söka hans motiv, drivkraften som fick honom att viga sitt liv åt landskapet.

Jag har för denna uppsats gått igenom delar av Carl Fries' arkiv i Uppsala Universitetsbibliotek. Hans efterlämnade papper fyller inte mindre än 111 volymer, därtill kommer plåtar och negativ. Av särskilt intresse för mig har dagböckerna, fotografierna och pressklippen varit.

Tidiga år och intryck

Carl Fries föddes 1895 i Skedevi sn i Östergötland. Hans far, Joël Fries var präst, vilket bl.a. innebar många flyttningar. Familjen kom att i tur och ordning bo i Rejmyre i norra skogsdistriktet av Östergötland, i Örtomta på slätten, i Risinge i skogsbygden, Säby i Småland, Hov mitt på östgötaslätten och slutligen flyttade hans föräldrar till Södra Vi i Småland. Till hans tidigaste minnen hör tydliga bilder av fåglar och fyrfotadjur i landskapet. Det var i Risinge där hans far var komminister. Fries har berättat om de gamla präktiga bondgårdarna med åkrar sluttande ner mot den lilla Ölstadsjön som närmast var att betrakta som en träsksjö p.g.a. att strandängarna förstörts i samband med ett misslyckat sänkningsförsök. Fågellivet vid sjön blev hans eldorado. I Risinge gick han också i småskolan. När familjen flyttat till Knutingarp i Säby fick familjen eget lantbruk och nästa boställe var nära sjön Tåkern i Hov.

I en intervju berättar Carl Fries att "vi kommo till Hov 1912... just på den tiden när Tå-

De bokskogskrönta backarna vid Haväng. Foto C. Fries (Svensk kust).

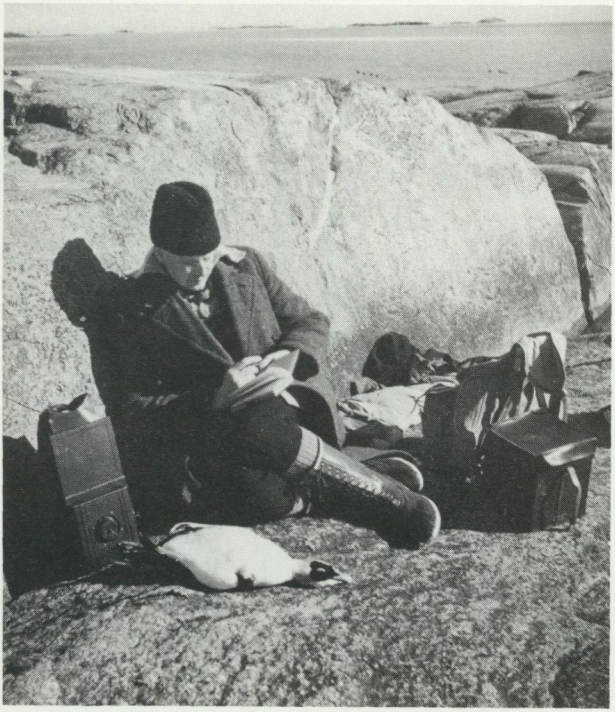

Carl Fries på en rastplats i skärgården utanför Norrtälje, april 1933. Anteckningsbok och kameror är med. Foto V. Lundgren, STF:s arkiv.

kern var hotad till livet, och professor Lönnberg gick upp till Påboda och sade ett tungt vägande ord om sjöns bevarande. Drottning Victoria gjorde också en kraftig insats i den riktningen, och jag minns, hur gamle 90-årige frih. Hermelin som varit en av de kraftigaste tillskyndarna till Tåkerns torrläggning, för min far förklarade: 'Drottningen har lagt sig i Tåkern, och det kallar di naturskydd'." (Sv. D. 5/9 1937.)

Under den här tiden gick Fries i skola i Linköping och började sedan studera i Stockholm och Uppsala men levde på och vid Tåkern under sommarloven praktiskt taget dag och natt under 8 år. Naturintresset hade följt honom från tidigaste barnaår, något som säkert uppmuntrades av hans far som var en stor naturvän.

Vid Tåkern fick han bekanta sig med nya fåglar men han har berättat hur svårt det var att tolka allt det nya, att tillfredsställa behovet av att ordna vad man såg. Han fick cykla till en granne som hade Jägerskiöld och Kolthoffs "Nordens fåglar". I hemmet fanns Regulus' fågelkåserier, men för att beskriva allt i Tåkern räckte den inte. Så kom Bengt Bergs Tåkern-bok illustrerad med fotografier och man kan bara föreställa sig hur viktig den blev för Fries.

Också Selma Lagerlöfs Nils Holgersson från 1906–07 innehöll ett avsnitt om Tåkern som Fries långt senare behandlat i en artikel.

Efter en kortare sejour vid Handelshögskolan i Stockholm där han bl.a. knöt en viktig kontakt för framtiden, Gunnar Andersson, började Fries på dennes inrådan våren 1916 studera naturvetenskapliga ämnen i Uppsala. Gunnar Andersson var botanist, geograf och professor i ekonomisk geografi, därtill styrelsemedlem i Sv. turistföreningen.

Under Uppsalatiden gjordes regelbundna exkursioner ut i naturen på söndagarna. I brev hem till föräldrarna berättar han om studierna: "Under den närmaste tiden skall jag ägna mig åt att utarbeta en liten avhandling om Sveriges djurgeografi, som skall

föredragas den 31 mars på geografiska seminariet. Ämnet stod ej upptaget på listan över för seminariet föreslagna ämnen utan jag har själv hittat på det, emedan djurgeografi särskilt intresserar mig... nu blir det till att jobba och göra djurgeografiska kartor över Sverige. Det blir ett roligt arbete."

Vidare i brevet: "Jag har av en fil. kand. Grenholm här, naturvetare, fått goda råd ang. studierna. De som valt min ämnesgrupp, börja i regel med botaniken, stoppa in geografien, där det passar sig, fortsätta så andra året med zoologien... samt ägna tredje året åt kemi o. pedagogik." (8/3 1916)

Studierna går mycket bra och han publicerar sig dels i "Fauna och flora", dels i dagstidningar, till en början i Östgöta Correspondenten och så småningom även i Uppsala Nya Tidning. Artiklarna handlar om fåglar och olika naturstycken, t.ex. "I Tåkerns sjömarker. Strandskogen i Hof" (ÖC 1917). I samma tidning finner vi 1917 en artikel rubricerad "En fara för fågel och fisk. Vassrotsupptagningen kan bli ödesdiger".

1920 skriver han en recension av Einar Malms "Blodets oro" (ÖC). Flera recensioner följer liksom resebrev från Norrland och från Italien.

1920 har han publicerat en uppsats om Store Mosse i Turistföreningens årsbok. Han gläder sig över de fina recensioner han fått för denna uppsats och han skriver hem att "reproduktionen av mina fotografier är lyckad".

Gömsle i halvfärdigt skick i en Mälarvik använt för fotografering av en dopping. Foto C. Fries (Färder och fåglar).

Tidigare böcker, STF och Skansen

1925 blir han färdig med sin fil. mag. examen och samma år ger han ut "Färder och fåglar". Boken har 71 illustrationer efter fotografier av författaren och kommer på J. A. Lindblads förlag i Uppsala som annonserar den med följande omdöme "...stilen

är en diktares. Fotografierna står på höjden av vad vi ha sett i den vägen".

I DN recenseras boken och just fotografierna uppmärksammas. "Bl.a. ger han oss tydliga bevis på att den oskarpa och oroliga bakgrund på närbilder av fåglar som man finner exempelvis på Bengt Bergs fotografier ingalunda är så oundviklig som de flesta torde ha inbillat sig." (18/12 1925.)

Boken består av kapitel med varierande ämnen, t.ex. "Hur doppingen blev överlistad", "En dag vid Hjälstaviken" eller "Lövängarna". Fotografierna tillåts vara stora, många upptar helsidor och det är inte bara enstaka djur eller växter och naturutsnitt utan även landskapsbilder, ta som exempel Hjälstaviken nästan i flygperspektiv från Kvarnberget.

Dagbok från 1933. Anteckningarna från 5–6 maj använda i boken "I skogen" från 1934. Foto UBB.

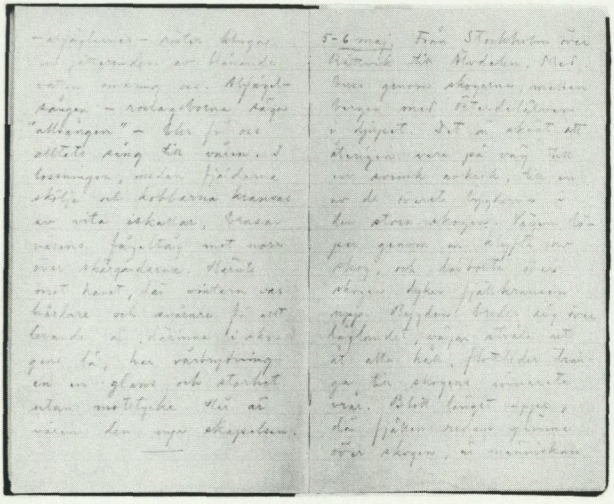

Efter magisterexamen erbjöds han att inträda i STF:s årsskriftsredaktion av sin förre lärare Gunnar Andersson. Hans första uppgift var att skriva bildtexter till den nya utgåvan av STF:s Geografiska skolbilder, nu kallade "Sverigebilder", landskapsbilder tryckta i djuptryck. 1929 blev Fries redaktör för årsboken. Sedan 1915 behandlade varje årsbok ett landskap och från samma år hade man börjat sända ut fotografer för årsbokens räkning, dessförinnan hade fotografer i landsorten anlitats. På så sätt knöts t.ex. J. E. Thorin till Smålandsskriften 1916. Även andra kända fotografnamn som G. Heurlin, Oscar Halldin och Victor Lundgren förekom. Idén med en huvudfotograf fick redaktören Ezaline Boheman 1921 då C. G. Rosenberg gavs uppdraget att illustrera årsboken om Stockholm och kommande år sändes han till Hälsingland. Rosenberg stannade hos STF till början av 50-talet och även Carl Fries använde sig av hans tjänster som fotograf men fotograferade också gärna själv.

En annan betydelsefull person för Fries under denna tid var Anders Billow, konstnärlig rådgivare hos Nordisk Rotogravyr, konsthistoriker, tidigare amanuens på Nordiska museet och från slutet av 20-talet knuten till STF:s redaktion. Han genomförde 1932 en förnyelse av årsbokens typografi. Två år tidigare hade han ansvaret för den typografiska utformningen av Carl

"Vråkboet och mitt eget 'bo' i eken". Foto C. Fries (Färder och fåglar).

Fries' bok "I svenska marker". Hans layout gav bilden större utrymme, yttermarginalerna krympte och läsbarheten av både text och bild ökade väsentligt. Erik Nyblom skrev en entusiastisk recension av "I svenska marker": "Bildmaterialet utgör onekligen tyngdpunkten och kan utan minsta tvekan sägas vara det ståtligaste i sitt slag i något samlat arbete framlagt för svensk publik." (DN 5/12 1930) Gustaf Näsström skrev: "Mera övertygande än mycket av den programmatiskt benhårda naturskyddspropagandan verkar denna bok, som i en ton av ödmjuk insikt och förståelse men utan sentimentalitet för de vilda varelsernas och den jungfruliga naturens talan." (Sv. Turistv. nr 11–12.)

Syftet med "I svenska marker" var att i bilder söka skildra ett antal svenska landskapsstycken och några drag ur deras växt- och djurliv.

Carl Fries' nästa bok, "I skogen" 1934 skildrar en landskapstyp året igenom och han poängterar att det är inte sällsyntheterna han intresserar sig för utan marken så som alla möter den. Även denna bok har Anders Billows typografi.

De här böckerna innebar något nytt inom svensk naturskildring. Illustrationerna har fått ett innehåll som understryks av texten och som framhålls ytterligare av djuptrycksbilden.

Fries var redaktör för STF:s årsbok t.o.m. 1937 då han utsågs till 1:e intendent vid Nordiska museet, Skansens naturhistoriska avdelning. Samarbetet med Rosenberg och Billow fortsatte dock sedan Fries lämnat redaktörstjänsten. 1939 publicerades ett stort urval bilder av Rosenberg i boken "Svenskar i dagens gärning" redigerad och formgiven av Billow och med bildtexter av Carl Fries.

Turistföreningens betydelse

när det gäller landskapsfotografering kan nog inte ifrågasättas. Redan 1893 utlystes en pristävling för fotografier. I utlysningen stod att det ligger "Turistföreningen synnerligen om hjärtat att i sin mån bidraga till att utveckla och upparbeta fotograferingen af svenska landskap, svensk byggnadskonst samt af fornminnen, folklif och annat inom Sverige, som kan vara af intresse för turister."

Tävlingen 1898 gällde typiska landskaps- eller vegetationsbilder samt bilder ur djurvärlden. Man önskade sig hela serier så att dokumentationen blev så systematisk som möjligt. Tävlingen 1902 "afser att genom en samling vyer så fullständigt som möjligt belysa natur och lif inom ett af den täflande närmare studeradt enhetligt område af landet." Här fanns inte mindre än ett formulerat dokumentärfotografiskt handlingsprogram.

Som redaktör under många år för landskapsserien spelade Fries en stor roll för den fortsatta landskapsskildringen i Sverige. Från sin plats som intendent vid Skansen kunde han därefter till 1953 då han pensionerades sprida kunskap om växt- och djurliv i landskapet.

Senare böcker

Carl Fries' omfattande produktion under kommande år beskriver dels det svenska landskapet med dess djur och växter, dels det europeiska landskapet och dess historia. Jag vill i detta avsnitt bara summariskt nämna de böcker från senare år som innehåller skildringar av det svenska landskapet och återkommer längre fram om budskapet i böckerna.

"Vi och vår natur" 1935 är en samling föredrag hållna i radio. I den kommer många av naturskyddsrörelsens bärande tankar till uttryck. Carl Fries bidrar med två kapitel – "Forntidslandskapet i nutiden" och "Det personliga naturskyddet". Bland övriga föredrag märks Mårten Sjöbecks "Människans förhållande till den naturliga växtligheten".

"Julitabygden" behandlas i Fataburen 1943. Bl.a. för Fries där en diskussion om fortsatt hävd av Tockenön. Han tar upp innebörden i lagtexten om nationalparker där det t.ex. står att det är förbud mot att verkställa odling eller hålla kreatur på bete, något som i högsta grad stred mot bevarandet av en landskapsbild formad av människor och djur. Arthur Bäckström som donerat Julita gård till Nordiska museet hade i testamente önskat att ön avsattes som nationalpark, bestämmelser som i enlighet med ett riktigt bevarande av ön kunde upphävas.

Med "Svensk kust" 1944 kommer färgbilden, något som han inspirerats till av fotografen Gustaf W:son Cronquist. (U. Fries.) "Svensk kust" handlar både om natur och arbetsliv vid kusten.

Fataburen 1948 innehåller ett kapitel om "Stenbrohult, strövtåg i markens historia". Det är

I gammal bokskog, där träden stå glest, så att solljuset når ned till marken, växer gärna den vitblommiga ramslöken. Foto C. Fries (I svenska marker).

Maden, den forna slåttermarken innanför vassarna. Tåkern. Foto C. Fries.

Linnés hembygd som skildras och Fries konstaterar att barrskogen nu tränger in där Linné såg ängen och lövträden. "Uppgivandet av ängskulturen betyder en förmörkelse av hela landskapsbilden."

För skolorna utgavs under åren 1950–52 "Svensk natur från hav till fjäll" del 1–2. I Perspektiv kan man läsa att "Carl Fries är jämte Sten Selander en av de främsta uttolkarna och propagandisterna för de nya forskningsresultat om samspelet mellan natur och kultur, för vilka främst Mårten Sjöbeck brutit väg" (nr 6/52). I inledningen till boken varnar Fries för kortsynthet och vinningslystnad på bekostnad av marken, landskapsbilden.

"Svensk bygd – odlarens verk i vår natur" 1957–58 vill belysa odlingens landskap i olika delar av landet genom att välja ut några karaktäristiska områden. Boken är liksom Fries' tidigare böcker illustrerad med hans egna fotografier. Överallt ställs man

inför pågående eller till synes avslutade förändringar av "naturlandskapet". "En systematisk utdikning av odlingsjord och skogsmark, en överföring i stor skala av äng till öppen åker, en radikal omrangering av det rinnande vattnet, en lika radikal omgruppering av bebyggelsen har lagt nya drag till en ständigt förnyad bild. Landskapet vet ej av något stillestånd."

Under 60-talet sammanförde och utökade Carl Fries det material han under årens lopp samlat och delvis publicerat i en serie Sverige-böcker: "Den svenska södern" (1963), "De stora öarna i Östersjön" (1964), "Gammalsverige" (1965), "Mot väster- och österhav" (1966), "Skogsland och fjäll" (1967). Sverigeböckerna är rikt illustrerade med till största delen författarens egna fotografier. På 70-talet utkommer flera böcker med Medelhavsländerna som motiv. I dessa äldre kulturer kan man lättare se konsekvenserna av den mänskliga odlingens historia.

1977 publicerade Fries en memoarbok "Hem till jorden, minne och återkomst" där han beskriver en upptäcktsfärd till sina barndoms platser framför allt i Östergötland och inte långt före sin död utgav han tillsammans med sonen Jöran "Flyktig jord" (1981). Boken handlar om markförstörelsens historia fram till nutiden. Det är en bok att dra dyrköpt lärdom av, exempel från olika håll av världen visar vad som kan hända marken som missbrukas.

I madens gömslen, där änder och vadarfåglar har sina vägar mellan tuvorna. Träskvegetation i Tomtasjön, Uppland. Foto C. Fries (Svensk bygd).

I Alvena lindaränge, som ägs av Svenska naturskyddsföreningen och sköts på gammalt, riktigt sätt, kan man ännu få vara med om "fagningen" på våren, då löv och kvistar räfsas ihop för att brännas. Foto C. Fries (Svensk bygd).

Böckernas tillkomst

"Varifrån får du din oförklarliga förmåga att tolka naturen", frågar Vilhelm Moberg i ett brev till Carl Fries (27/11 1935). Kanske kunde man svara med några ord ur inledningen till "Djurhistorier" vilken Fries redigerade 1955: "Den som ärligt anstränger sig att beskriva något, göra det tydligt för syn och hörsel, känsel, lukt- och smaksinne, får i allmänhet sin rejäla belöning: läsaren är med och har roligt." Visst är läsaren med: "Och så som du kan skildra natur – det är lika härligt som att gå omkring i naturen på egna ben" skriver Astrid Lindgren (brev 1981).

I Fries böcker är text och bild lika viktiga. Bilden vittnar om det sagda och ordet uttolkar bilden av landskapet. Det visuella, det sinnliga liksom närbilder i kombination med stora perspektiv i tid och rum är måhända en del av förklaringen till den uppskattning böckerna fick. Jag vill exemplifiera hans sätt att skriva med ett utsnitt ur dagboken:

"Till Dalby på morgonen. Dalby backe ger en Skånebild, som stannar i minnet. Här ligger det rika landet mil efter mil, ut mot sundet och Östersjön. Betorna står i noggrann rättning, rågen blommar, vetet går i ax, vallarna står mörkgröna. Ännu löpa pilvallar mellan ägorna, ännu lysa vita, låga korsvirkeslängor under almarna. Allt land, som överblickas i söder och väster, ligger under kulturens ordning sedan årtusenden... Ingen saga förtäljer om hur detta land såg ut, när de första människorna funno det. Ofantliga skogar av ädla lövträd böljade väl då från åsarna ut över slätten. Dalby hage häruppe på åsens krön är sannolikt en rest av dessa skogar. Med sina jättelika almar, ekar och askar, som överskugga snåren, ger den oss en bild av stenålderns sydsvenska urskogar." (8/6 1930.)

Anteckningar

I Fries' arkiv finns en samling dagböcker förda mellan åren 1915 och 1977. I böckerna nedtecknar han naturiakttagelser. Den första kallar han "Dagboksanteckningar från naturen", de därpå följande "Fågelnotiser", men det kan också röra sig om en resa eller de kan helt enkelt vara försedda endast med årtal inledningsvis.

Böckerna är relativt små och han förde dem alltid med sig, gjorde anteckningarna på platsen eller möjligen på kvällen. Han beskriver ofta situationer, möten med människor, fragment av samtal, bostädernas utseende, byggande av "gömslen" när han vill studera djur och det händer att han ganska ingående skildrar olika näringar t.ex. jakt och fiske. När man läser anteckningsböckerna slås man av de välformulerade meningarna, nedskrivna för det mesta utan tvekan eller omskrivningar. Ofta tycker man sig känna igen det skrivna och mycket riktigt använder han sig av anteckningarna i ursprunglig form i böckerna.

"Fries misstror metoden att vänta och smälta intrycken. Mister de då inte sin levande doft och skälvning? Begynner man inte efterrationalisera och konstruera ifall man dröjer med att teckna ner sin upplevelse? Det gäller ju att leva, verkligen leva i landskapet." (Röster i Radio nr 40/1964.)

Nordisk Rotogravyr gav 1943 ut en skrift med titeln "*I skogen* är skriven i skogen. Ur min skogsdagbok". Där framgår att Anders Billow ringer upp och frågar hur en bok kommer till.

– "Käre vän, säger jag, mitt arbete är det minsta möjliga. Jag för dagbok därute i markerna och tar emellanåt några bilder. Resten kommer an på dig... vid skrivbordet är skrivandet ett elände men på en stubbe i skogen ett nöje. Ur den långa raden av anteckningsböcker från många lyckliga år i svenska marker kan jag ta fram dagboken för maj och juni 1933, ett av de år som ligger bakom "I skogen" utgiven 1934. Alltså: 5–6 maj..."

Så kommer direkt citat ur anteckningsboken. "Så fortlöpa anteckningarna dag för dag, vecka efter vecka. De äro tillkomna mitt under händelsernas gång, vid elden på lägerplatsen, i gömslet vid ett fågelbo, i skogskojan efter en natt därute. Vad som sedan skett är egentligen bara ett urval och en gruppering eller sammanslutning av olika episoder... läsaren skall finna en del av de brottstycken ur dagboken, som här meddelats, så gott som oförändrade på bokens sidor..."

Att texten och naturskildringen betyder mycket för honom framgår klart av ett brev hem till föräldrarna 1919. Han nämner några avsnitt om Omberg som "tyckas mig vara landskapsskildring av äkta skönhet, där jag nått något av det jag strävar efter i en kanske löjlig ungdristighet, att ställa gudomen för människorna..." Det här avsnittet var uttryckligen i brevet tänkt som ett förtroende endast för föräldrarna.

Fotografier

Vi har tidigare sett vilken stor betydelse Bengt Bergs bok om Tåkern hade för Fries. Bengt Berg både fotograferade och skrev. När han 1922 gav ut sin bok "Med tranorna till Afrika" recenserades den av Fries under rubriken "Kamerajakt". Fries skriver: "Framtidens jakt skall allt mer bli jakten med kameran, säger Paul Rosenius, vår förste kamerajägare. Den, som själv prövat detta det ädlaste och på sätt och vis mest fordrande av alla jaktsätt, vet att det äger en tjusning och en spänning, som oändligt övergår den blodiga jaktens. Bengt Berg skriver: 'Jag är viss om att allt flera människor i vår tid skola känna och vilja förstå detta, vilken charm det kan ligga uti att med små medel, tålamod och gärna lite list, bereda sig hemligt tillträde till de slutna familjekretsar i naturen, från vilka vi människor genom många släktleds ogärningar blivit utstötta...'

Ny jord stiger ur havet, och boskapsbonden är från början med i spelet: man ser hur bottnen inmutas redan före sin förvandling till fastmark och äng; det sker med stengärden som läggs ut mellan ägolotterna. Foto C. Fries (Den svenska södern).

Livet viker undan där människan går fram genom markerna. Fåglarna fly. Sången tystnar i hennes närhet. Men att känna livsböljan slå samman över en, det är kamerajaktens quinta essentia." (UNT 19/12 1922.)

Paul Rosenius gav 1912 ut en bok med titeln "Min jakt med kamera".

Om fågelstudierna som upptog all tid sedan familjen flyttat till Hov skriver han i sin memoarbok "Hem till jorden" och berättar där hur han upptäckte kärrhöken och hans bo. "Någon kamera som dugde till sådant, hade jag naturligtvis inte, men en mångkunnig målarmästare i Hov lånade mig sin jättelika trälåda med bälg som på ett handklaver och med denna dyrgrip i ekan återvände jag till kärrhöksboet och tog bilder av de fem äggen."

I dagboken beskriver han ett annat tillfälle när han är ute för att fotografera fåglar i Hov: "Rodde till Furåsvassen och stakade in ekan i vassen vid ett klarvatten. Där stod jag sedan i aktern med spegelkameran färdig och väntade på vad som skulle komma till synes. Gång på gång kommo andflockar svängande och tänkte fälla men upptäckte mig alltid i tid och togo höjden igen, så att det fräste i vingarna. En svanhona visade sig plötsligt på scenen, fick se mig och varnade ögonblickligen ungarna, som just simmade ut på klarvattnet. De vände omedelbart och försvunno i vassen. Svanen låg kvar en minut eller två framför mig. Jag hade redan tagit en bild. Med spänning sköt jag in kasettlocket, växlade film och vred om slutaren. Fick ut kasettlocket igen. Då höjdes de väldiga vingarna, och när hon lyfte mot vassens bakgrund fick jag en bild igen." (20/6 1930)

Fries egen första kamera var en lådkamera med öppna plåtkassetter i format 6,5×9 cm. Han höll fast vid plåtarna mycket länge och illustrationerna till "I svenska marker" och "I skogen" är tagna på glasplåtar, men bättre kameror ersatte den första: en 10×15 cm bälgkamera med dubbelt utdrag, sedan en spegelreflexkamera på 5 kg med ett Zeiss Tessar-objektiv på 18 cm brännvidd och med möjlighet att ta antingen plåtar eller film. Därpå följde flera andra kameror innan Rolleiflexkameran och Leican kom in i bilden. Fries uppskattade mycket glasplåtarna där han fått lära sig bedöma exponeringen. Stor nytta har han också haft av egen framkallning och enligt hans egen utsago är det inte hundratals utan tusentals vattenhinkar han burit för sköljning av de framkallade plåtarna.

Tekniska frågor tar han sällan upp i dagböckerna men det förekommer: 1915 saknar han en kamera med avståndsinställning och större brännvidd när han skall ta en hermelin. "Som bilderna nu blevo saknar de skärpa och äro undermåliga i fotografiskt hänseende, men lika fullt borde de vara ganska enastående."

1921 beskriver han sin utrust-

Söderslätt i vinterdis. Hagestad. Foto C. Fries (Den svenska södern).

ning för Lapplandsfärden: "Kamera m. laddade kasetter... prismakikaren... anteckningsböcker... celluloidskålar, 2 st. framkalln. tuber, surt fixérsalt, kasetter..." osv. 1930 berättar han hur han fotograferar ett fågelbo med hjälp av en tre fjärdedels meter avtryckare sedan han skruvat fast kameran på en gren. 1937 finner vi en notis om framkallningen "25 cm^3 rodinal t. 1/2 lit. vatten. Framkalln. 5–5 1/2 min. Hellre över än under 18°."

Fries var mycket noga med att negativen var väl utexponerade med detaljer i skuggan och skärpan kontrollerade han med lupp. För valöråtergivning av himmel och grönska använde han sig av olika gul- eller grönfilter.

När han blir tillfrågad om vad han vill säga med sin naturbild svarar han: "Jag har alltid strävat efter att ge bilden den betecknande detaljen, det må vara med ett fyrfotadjur eller en fågel, en växt eller en insekt som den handlande figuren. Det skall alltid hända något. Det är ett levande väsen som studeras, och detta väsen måste ses mot sin egen bakgrund. Föremålet som jag riktar uppmärksamheten mot skall alltid av betraktaren erfaras som en del av sin naturmiljö. Vi kan exempelvis ta gläntan i den gamla bokskogen (se s. 58). Här vill jag visa den rika örtfloran – i detta fall ramslök. Bilden bör ge betraktaren känslan av att vara i bokskogen och han skall som ram se gamla bokar, som till skillnad från ung bokskog släpper genom solsken och tillåter en frodig växtlighet i gläntorna. Därför skall också bilden visa hur solen leker över marken." (Fotografisk årsbok 1960.)

Då han skall lämna råd till naturfotografen talar han mindre om utrustning och teknik än om det sätt på vilket man skall närma sig motivet "den enskilda levande varelsen, en växt, en fågel, är ju bara en lössprängd del av helheten; det är först i växelverkan med omgifningen den förmår uttrycka sitt väsen". (Norrköpings Tidningar 28/5 1938)

Han rekommenderar stor varsamhet och att man utnyttjar sin kunskap om djurens vanor och vägar. Han talar om hur man skall placera sig i lä, ha betäckning, hålla sig stilla.

Bilderna till hans böcker, de flesta med landskapsmotiv visar det väsentliga han vill säga om landskapet, bilderna är tagna ur ett perspektiv som gör att man känner sig delaktig. De är redovisande, antingen han visar hela landskapsbilden eller väljer en detalj. Människan i den mån hon är med är satt i sin miljö, ofta i arbete.

De negativ som ingår i Fries' arkiv visar att han inte tog många fotografier av ett och samma motiv. Däremot vet vi att han ägnade timmar ibland åt att få just den rätta bilden. Anteckningar i anslutning till negativ och fotografier är tyvärr få, flera till de tidigare bilderna än till de senare. Årtal saknas ofta och han har inget negativnummersystem med tillhörande liggare. Däremot kan man alltid återvända till anteckningsböckerna och finna beskrivningar till bilder och framför allt redovisar han dessa i sina böcker.

"Stenshuvud är ett högt berg, som ligger inpå själva havskanten till en nyttig landkänning för de sjöfarande... Hagtorn växte ganska mycken och stor emellan själva spetsarna av berget" (Linné). Foto C. Fries (Den svenska södern).

Budskap – ekologisk tanke

Hos Fries samverkar hans olika färdigheter till förmågan att effektivt uttrycka budskapet. Han har gedigna naturvetenskapliga och geografiska kunskaper, hans språk är sällsynt medryckande och fullödigt och hans bil-

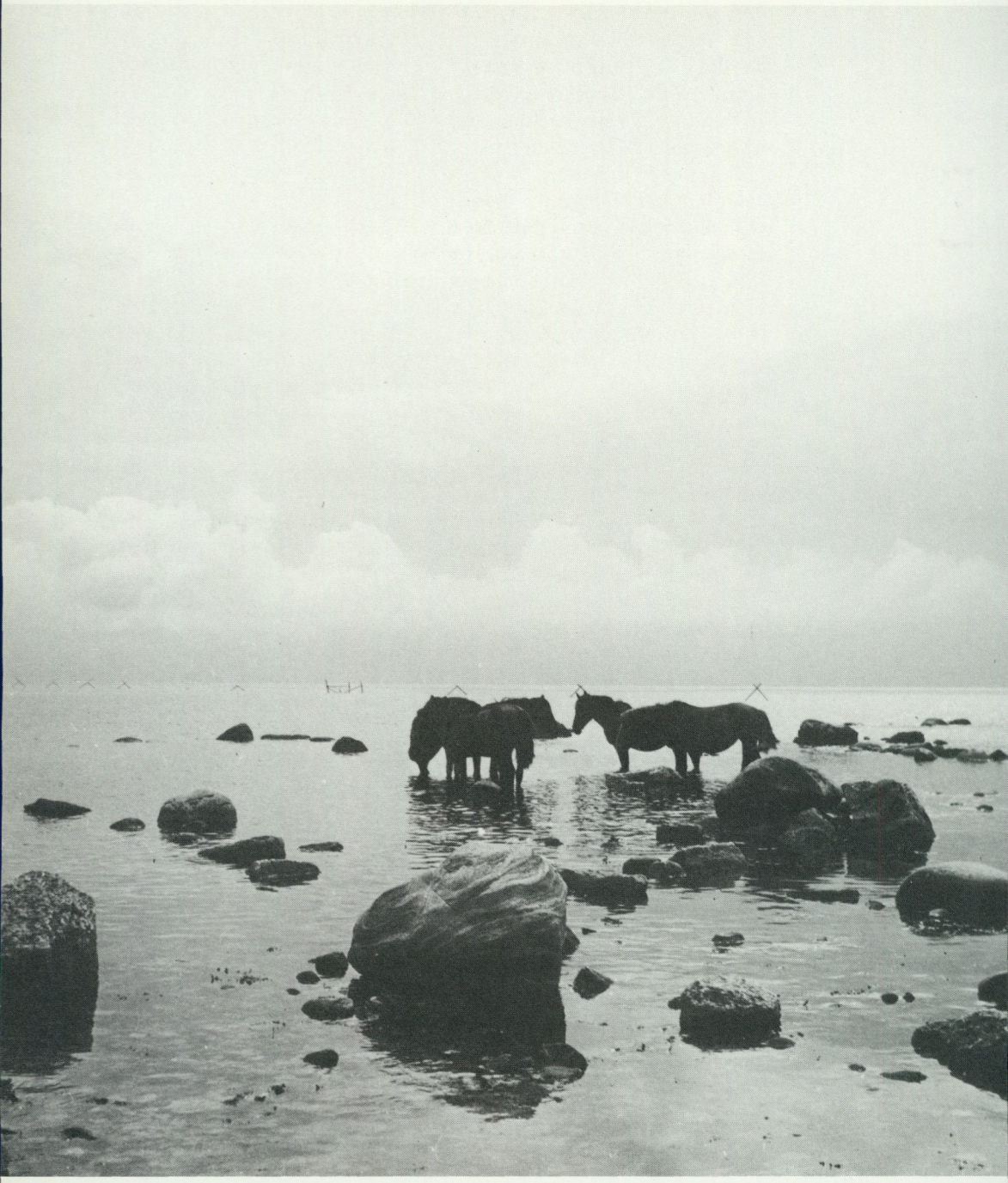

der lugnt redovisande, ofta fotografiskt slagkraftiga. Det är landskapets kulturhistoria och landskapets dynamik han vill skildra. Han tolkar landskapet utifrån människan och hennes hushållning och hävdar att någon egentlig ursprunglig natur inte finns, de flesta landskapsbilder är formade genom människans och djurens inverkan, marken vittnar om människans odlingshistoria. "Varje den minsta förändring i vårt sätt att arbeta avspeglas i bygdens och skogens ansikte med en känslighet som är ytterligt fin" (Den svenska södern)

Fries skriver om det gamla bondebrukets tusenåriga förbund med naturen – ett förbund som skapade balans i naturen. I tusentals år har landskapet varit ett herdelandskap av betesbackar, hagar, ljunghedar öppet för ljus och vind. Gången är överallt densamma: hagmarken blir skog och ängen hagmark. Vi lever i en brytningstid i markens historia. Skogens stigande värde gör det ekonomiskt fördelaktigt att inskränka betet och gynna skogsväxten. Den gamla öppna landskapsbilden växer igen och det är barrskogen som vinner mark.

Fries är emellertid ingen motståndare till att människan ändrar hushållning – det är en ekonomisk nödvändighet – men han tycker det är angeläget att vi i "teknikens kulturlandskap" reserverar minnesenheter av det försvinnande bondelandskapet "ett stycke ljunghed om sådan ännu finns kvar mellan halländska byar, en smålandsgård med åker och äng inom gärdet och hagmarker intill mörka skogen, några sörmländska björkhagar och i varje dalaby mot Siljan en blomsteräng, vilket allt med bibehållna odlingsformer dock kräver tid, intresse och energi av bygdefolket". (Svensk bygd)

När Fries talar om det gamla svenska landskapet som ett av människan skapat landskap erkänner han sig samtidigt som elev till Mårten Sjöbeck, järnvägstjänstemannen som blev en framstående forskare i natur- och kulturhistoria med viktiga insatser inom modern miljövård redan på 20- och 30-talen. Fries tar upp detta ämne om och om igen och han gör det i naturvårdens tjänst. Han talar framsynt om den ekologiska balansen, han förklarar tidigare odlingsformer och talar om vad som händer om man ändrar produktionssätt. Han talar också om att nya produktionssätt kan bli förödande för landskapet, fördärva den känsliga balansen. Och han försvarar det som man inte ser, den verklighet som fyller fantasin: "det som tjusar själen är inte bara synbilden, det är också vad som finns och anas, fast osynligt. Fjällskogen är inte densamma, när björnen är utrotad, forsarna vid Mörrum något annat, klenare, tunnare, när laxen inte längre stiger genom virvlarna på väg till leken. Att utplundra naturen är att utarma vårt svenska medvetande. Det är rån i andlig mening." (Den svenska södern).

Vid den flacka öländska stranden. Foto C. Fries (Svensk kust).

Även detta, människans roll i naturen, har sysselsatt Fries från första början. I dagboken 1915 skriver han "Ha väl dessa som med vett och vilja önska, att en djurart, vilken till äventyrs kan vara människan till någon liten skada måste utrotas ju förr dess hellre, ha de väl någonsin gjort klart för sig, vad detta innebär. Människan har fått sin plats i främsta rummet bland de varelser, som uppfylla jorden. Skall hon då begagna denna sin starka och ansvarsfulla ställning till att utarma och ödelägga den natur, som öppnat henne vägen till härskarens plats. Så böra vi bruka vår makt, att den natur, som våra efterkommande en gång skola se omkring sig, ej må vara förödd och fattig utan lika skiftande härlig och rik, som den, vilken vi få njuta utav... Det blir en människas strid för naturen mot människan. Kärlek och vidsynt oegennytta måste avgå med segern i kampen mot obetänksamhet och kortsynt egoism." (25/1)

Fries kom att spela en viktig roll inom den svenska naturvården. Han hade en rad uppdrag i olika organ, bl.a. i Sv. naturskyddsföreningen och i Vetenskapsakademiens naturskyddskommitté. Naturvården som växer fram på 1880- och 90-talen mynnar i att vi 1910 får vår första naturskyddslag. Vetenskapsakademiens naturskyddskommitté kom så småningom att få centrala uppgifter på naturskyddsområdet och Sv. naturskyddsföreningen har viktiga uppgifter som informations- och remissorgan.

Under 1930- och 40-talen betonas de sociala naturvårdsaspekterna mer och mer. Allt fler menade att naturskyddet inte bara skulle vara ett skydd *mot* människan utan även ett skydd *för* människan.

1953 trädde Sveriges andra naturskyddslag i kraft, tidigare regler kompletterades bl.a. med bestämmelser till skydd för landskapsbilden. Trots lagar och olika statliga organ exploaterades marken allt kraftigare och 1962 konstaterades i naturvårdsutredningens betänkande "Naturen och samhället" att största delen av landets mest skyddsvärda naturområden inte säkerställts. Statens Naturvårdsverk bildades 1967 och idag finns också naturvårdsenheter vid länsstyrelserna.

Från olika poster agerade Fries för naturvärdena. Han gjorde det på sitt sätt – väl underbyggt med fakta så att förståelsen för sammanhangen framhävdes. I böckerna har han förmedlat naturintryck på ett sådant sätt att förlusten av levande natur blir desto kännbarare. Också i dagspressen skrev Fries om hotande miljöförstöring t.ex. i en artikel rubricerad "Giftkrig mot svenska fåglar". Artikeln gällde ett förslag angående tillåtelse att använda gift för att döda måsar och trutar i sjöfågeljaktens intresse. Han talar i artikeln om en nedgång i hela djurlivet. Nedgången ser han som avigsidan av landets exploatering i jordbrukets, skogsbrukets och industrins tjänst. Han

De släta ängarna i vattenbrynet var den gamla bondetidens stora tillgång i vår lanthushållning. Där de ännu – som vid Helgeå – hävdas med slåtter, har man framför sig en levande minnesbild, en glimt av Forntidssverige. Bilden är tagen vid Egeside den 31 juli 1962, strax efter slåttern. Foto C. Fries (Den svenska södern).

talar om viltforskningen som visat att alla jämviktsförhållanden i naturen innesluter högst invecklade problem, som måste studeras länge och omsorgsfullt. Den sekundära förgiftningen måste man beakta (DN 22/3 1950). Man kanske inte tänker på att det här sägs 12 år före Rachel Carsons "Tyst vår" (1963 på svenska).

I sin sista dagbok från 1977 skriver Fries: "I Första Mosebok läser vi: 'Så tog Herren Gud mannen och satte honom i Edens lustgård till att bruka och bevara den.' Hela vårt umgänge med marken är tecknat i dessa ord: bruka och bevara. Däri ligger odlingens, själva livets hemlighet. Där vi bryter mot den ordningen, förtvinar lustgården och vi med den." Det är de sista raderna i dagboken och det är också syntesen av det Carl Fries genom åren framfört, man kan nästan säga predikat, i böckerna.

Avslutning

Fries har genom ett helt liv beskrivit det svenska landskapet. Inom miljörörelsen har man uppmärksammat hans framsynta insatser på området. Han har starkt betonat det mänskliga arbetets roll, nästan all natur är påverkad av mänsklig hushållning. Om den skånska slätten skriver Fries: "Slätten i stort är omskapad. Kärr och ängar som försvunna – utdikade och förvandlade till åker. Ett av häraderna på Söderslätt, Ljunits, har på 139 år, 1805–1944, fått sin odlade areal ökad från 58 till 90 procent. Betänker man att denna våldsamma ökning beror så gott som helt på ängens dikning – fälader av någon betydelse finns ju knappast längre här på Söderslätt – då begriper man med ens arten och vidden av den revolution i landskapsbilden som just är fullbordad" (Den svenska södern).

Kunskapen om de ekologiska sammanhangen är ett huvudtema och av den anledningen har han inte kunnat bortse från naturen när det gäller museal verksamhet. När han 1976 fick Nordiska museets guldmedalj talade han om syntesen mellan liv, arbete och bygd, att det ena inte kan skiljas från det andra. Vi vet också att han upplevde museets skilsmässa från Skansen som en våldshandling. Själva livsnerven i Hazelius' skapelse var ju enheten. "Vad man måste eftersträva är det levande museet, gården, marken i full aktivitet året igenom. Ett litet antal omistliga hållpunkter för minne och fantasi mitt i en förändrad verklighet." Han vill se "det gamla skådemuseet *vitaliserat*".

I sitt tal vid museets årshögtid -76 säger han också "Vad vi nu gläder oss åt i museal verksamhet är detta: man arbetar sig *fri* ur ett primitivt samlarstadium. En kulturskapelse som Nordiska museet är på god väg att – i lika mån – bli ett museum på marken med över landet fördelade levande enheter i full aktion, som mitt i en förändrad värld rent av blixtlikt belyser vår odlings historia."

Där Mellansverige möter norrlandsterrängen. Det bördiga älvplanet under bergen. Vingäng i Klarälvens dal. Foto C. Fries (Svensk bygd).

Ett vittnesmål om att hans verk används just av museivärlden är ett brev från Västerbottens museum: "Edra arbeten har haft en utomordentlig betydelse för förståelsen av det svenska kulturlandskapets historia och dynamik, som museiman har jag i det praktiska arbetet inom kulturminnesvården haft mycket stor nytta av de insikter som studiet framför allt av SVENSK BYGD skänkt." (P. U. Ågren 19/1 1968.)

Sune Jonsson har också erkänt Fries' betydelse för sig. Hans "Minnesbok över den svenske bonden" 1971 är "tillägnad Carl Fries det svenska odlingslandskapets skildrare".

Carl Fries' inflytande på landskapsskildringen har skrivits in i den svenska fotohistorien. Man kan finna artiklar om honom i fotopressen och 1985 presenterades han på Kulturhuset i samband med Fotograficentrums 10-årsjubileum. I katalogen till utställningen "Med sikte på verkligheten, svensk dokumentärfotografi" är han representerad.

Fries arbetar dokumentärt. Först när han har kunskapen om vad som ska skildras, först när upplevelsen är total fotograferar han eller för han sina anteckningar. Han illustrerar helst sina böcker med egna fotografier och han beskriver och förklarar bilderna. Han söker aldrig det estetiska. Tvärtom pekar han på människans förmåga att se det sköna i det ändamålsenliga.

"Det gamla ljusa Småland med äng och hage var i samklang med sin tids arbete, det var harmoniskt i mänsklig mening och därför skönt för våra ögon." (Hem till jorden)

Fries har redovisat landskapets roll för människan. Och han lägger till något mycket viktigt: *tiden*. Han ser spåren av människan genom historien och ger härigenom bilden av landskapet ytterligare en dimension. Han är en resenär 200 år efter Linné och han kan göra fruktbara jämförelser med Linnés landskap och med tidigare kulturlandskap på samma platser.

Avslutningsvis vill jag bara nämna hans kongeniala tolkning av Selma Lagerlöfs författarskap. Som ofta när vi väljer att uttolka någon lämnar vi ut en bit av oss själva. "Det finns i Selma Lagerlöfs författarskap redan från början ett sinne för marken och markens ordning som djupt hänger samman med det visuella i hennes konst." I Nils Holgersson har hon lyckats levandegöra Tåkern. "Här finns det lyckliga förbund mellan natur och bygd som är själva hjärtpunkten i Nils Holgerssons underbara resa, och därmed just den rätta utgångspunkten. Diktarinnan ser detta. Hon går till verket i en tid som är nästan ovetande om den svenska bilden."

Skogssamernas land är en svårtillgänglig värld av vattendränkta myrar och öde skogar. Ängsullen vitmålar de öppna myrflaken kring bäckar och tjärnar. Foto C. Fries (Skogsland och fjäll).

MÁTYÁS SZABÓ
Om en 1000 årig symbios mellan naturen och människan

Lövängen

Mátyás Szabó, docent och förste intendent vid Nordiska museet.

Sverige är ett av världens skogrikaste länder. I dag täcks 57% av landets yta av skog. I förhållande till sin omfattning och betydelse är skogens historia förvånansvärt litet känd. De senaste årens oroväckande utveckling mot "skogsdöden" gör att människorna blir alltmer medvetna om betydelsen av olika skeenden både i skogen och i naturen i stort, och tankarna förs osökt till det historiska perspektivet. Hur var det med skogen förr och i all synnerhet med lövskogarna, vars historia är mera dunkel än barrskogarnas? Syftet med följande sidor är att ge ett exempel på en process genom att titta närmare på lövskogens omformning till löväng – som en produkt av naturens och människans samverkan. Samtidigt som den äkta urskogen ständigt blir mindre – vi har i dag bara 45.000 hektar urskog eller urskogsartad skog kvar i landet – försvinner även de blandformer av natur- och kulturlandskap som människan varit med om att skapa. Vissa typer av kulturskogar kan aldrig mer återskapas. Dit hör lövängarna.

Klassisk löväng med hamlad ask och lind från Döderhult, Småland. Foto M. Sjöbeck 1940. Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA).

Vad är lövängen?

Det kan med en gång sägas att lövängen och dess speciella odlingskultur som under århundraden varit förhärskande i det närmaste är försvunnen och att endast obetydliga rester vittnar om dess forna betydelse. När lövängen fortfarande var i sin glans dagar under 1700-talet, beskrevs den av skribenter med hänförelse. Till dem hör givetvis även Linné som mötte fenomenet under sina resor på många håll. Låt oss höra honom med hjälp av några citat. Linné hade erfarenheter av lövängar från barndomen i Småland, så denna säregna form av kulturlandskap var för honom en självklarhet. På väg mot Öland passerar han nära sin hembygd och skriver:

"Gårdar och byar lågo här neder i Smoland långt härligare och skönare, än man gierna ser dem på andra ställen, fast de ej äro så stora och vidlyftige. Emellan de torra bergen, emellan de tiocke Tall- och Granskogar finner man här flera sjöar än allmänt på andra orter; wid dem äro gårdarne bygde mitt uti ängarne, och mitt emellan åkrarne. Åkerne sås årligen med wårsäd, utan at några trädesåkrar här giöra bedröweligt öde, och i ängarna tålas inga andra träd än löf-

Det parkliknande gotländska änget under den tid då det hade kvar sin forna betydelse. Foto M. Klintberg 1914.

träd, måste alltså Tall Gran och En altid uthuggas; där emot giöra löfträden ängen behaglig, besynnerligen där som skiöna bokträden med Ekar växla om. De ligga alltså såsom i Lundar, utan att vara utsatta för serdeles storm wäder, hvilket altid ororar dem, som på slättbygden bo. Af det ängarne aldrig utlägges till boskapen, äro de mera blomsterfulle; Gårdarne ligga mitt ibland åkrarne, och ej på sides wid skogen."

På ett annat ställe, på väg till Skåne, skriver han vidare:

"Ängarne här på orten äro i samma gjärde med åkren som icke för sig själv afstängd; de äro övervuxna med åtskilliga Löfträn och mycken Lind, men Barrträn, såsom Tall, Gran och En, tålas icke i dessa täcka ängar;"

Kulturhistorikern Nils Lithberg beskriver de stora lövängsområdena på Gotland. Han är själv gotlänning, och kände väl till fenomenet.

"Min farfar (f. 1808) hade för min far skildrat Valls socken som den vackraste på Gotland, ty där kunde man i hans ungdom resa hela landsvägen fram från ena ändan av socknen till den andra som i en enda sammanhängande tät allé."

Han skriver vidare att även i hans barndom kunde

"vi... om vi om någon sommarsöndag gingo i annexkyrkan i Hogrän, vandra från den ena kyrkan till den andra uteslutande genom lummiga lövängar, som dessutom strax före slåttertiden prunkade i alla markens färgrika blommor."

Vill man definiera lövängen noggrannare måste man även beakta kulturella och odlingstekniska aspekter som för den oinvigde iakttagaren inte är tydliga eftersom lövängen har varit en integrerad del både i kulturlandskapet och i odlingssystemet. Därom skriver Lars Gunnar Romell för Gotlands vidkommande.

"Änget är ett arv från forntiden. Det är de gamla gutarnas testamente till

de efterkommande, skrivet i markerna med sigde, lövkniv, yx och brytdon, avskrivet och bevittnat i släktled efter släktled... Änget var i sin tid en omistlig grundval för gotländskt lantbruk genom att lämna det bästa och mesta av det vinterfoder som tarvades för att kunna ta till vara de vidlyftiga betena i Gotlands gräsrika skogar."

Med en kort definition kan lövängen sägas vara en grupp av växtsamhällen inom blandskogsregionen, framkallad genom regelbunden vård, skötsel och odling av människan. Dess två grundelement är talrika lövträd med tillhörande buskarter i en parkliknande gruppering samt en mycket variationsrik gräs- och örtflora. Definitionen kan nyanseras alltefter lövängens förhärskande vegetation. Ibland kan man tala om slåttermark bevuxen med lövträd och lövbuskar. Man har också jämfört lövängen med parker och trädgårdar. I synnerhet trädgården figurerar ofta i jämförelser: båda är beroende av planering och vård. Kulturhistorikern Mårten Sjöbeck som har ägnat åtskilliga skrifter åt lövängskulturen karakteriserade lövängen som resterna av Skandinaviska halvöns mest ursprungliga trädgårdar. Den egentliga trädgårdskulturen bland Sveriges bönder är en sen företeelse. Det är anmärkningsvärt att benämningen *trädgård* har förekommit i folkmålet tidigare, dvs. innan begreppet hade sin motsvarighet i verkligheten, och då användes som synonym till lövängar. Trädgård i modern mening uppstår när man på nyttoföreteelser också anlägger estetiska synpunkter. För den svenske bonden var lövängen skön (därom finns det otaliga vittnesmål) och emotionellt tilltalande. Detta omvittnas tydligt genom de många ceremoniella inslag som ingår i lövängens skötsel.

Ordet 'löväng" är ingen folklig term utan påhittad i sen tid. Man känner bara några få tryckta belägg från 1800-talet. År 1833 läser man i en skrift för lantmän om höstskörd i "löfängar" medan det i en annons i en stockholmstidning år 1824 utbjöds en egendom till salu där "alléer, löfängar och 2:ne trägårdar försköna ställets treflighet och prydnad". Mera använt blev termen "löväng" först genom Rutger Sernanders skrifter från 1890-talet då han själv trodde att han hade hittat på ordet. I tidigare litteratur talade man om ängar, eller slåtterängar när man beskrev en löväng. I botanisternas tidigare språkbruk är lövängen och lunden synonymer och inom samma text kunde ordet ha olika betydelse. Tolkningssvårigheterna var uppenbara eftersom man inte riktigt förstod vad lövängen stod för. Nu när denna speciella form av naturliknande kulturlandskap knappast existerar längre är alla klara över den gamla träd- och buskbevuxna ängens identitet. I Skåne talade man om *ängsvång* eller *vångaskog*, i Småland om *rödsla, hårdvall* eller *lövgärde*, i Närke om *sloghagar*, eller *hackslogar*, i Dalarna om *täkt, änge*

Lövängslämningar öster om Dörarps kyrka, Småland. Foto M. Sjöbeck 1940-talet. Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA).

respektive *slogänge* och gotlänningarna sade *änge*. Ordet löväng tog trots allt över i rikskspråket och används numera – med reservationer från några experter – i olika sammanhang. Romell föreslår *änge* som förutom på Gotland även förekommer i Dalarna och längre upp i landet.

Natur eller kultur?

Även om lövängen har existerat i 1000 år har man inte riktigt förstått dess väsen förrän på 1900-talet. Man tolkade de mest utpräglade lövängarna med påtagliga kulturdrag som ren och oförstörd natur, i synnerhet naturentusiasterna och inte minst experter av skilda slag. Man visste alldeles för litet om bygdernas verkliga landskap och deras utnyttjande och hävd. Landskapets brukare, bönderna, visste däremot mycket väl vad det handlade om, men de tillfrågades inte – inte ens av jordbrukskunniga. Kunskapen om, och känslan för landskapets värden och stil och stämning fick därför något oklart över sig som ledde till den utbredda tron *att landet utanför åkrarna intill sen tid varit nästan orörd natur*. Många föraktade till och med lövängen genom den felaktiga tron att träden och buskarna i lövängen stal näring från marken. Att det faktiskt är tvärtom skall snart belysas. Vid sekelskiftet trodde botanisterna att lövängarna var rester av det forntida lövskogsparadiset och man föreslog till och med åtgärder för att få en del bitar av detta bevarat för all framtid. Man yrkade ivrigt på fullständigt skydd *utan* slåtter och annan hävd. Så stor var okunnigheten om lövängarna.

Definitiv klarhet om de rätta sakförhållandena fick man först genom Mårten Sjöbecks forskningar på 1920-talet. Han var botaniskt intresserad och studerade de skånska ängsvångarna och blev snart övertygad om att lövängen i själva verket var en intensivt odlad mark. Hans ingående kart- och terränganalys, inklusive lövängens totala flora, tillsammans med otaliga intervjuer med lövängarnas brukare gav det rätta perspektivet på denna sär-

egna kulturprodukt. Under den kommande 20-årsperioden sällade sig alla experter, som tidigare varit på villovägar, till honom. Det resulterade i att engagemanget för lövängarna från och med 1930-talet blev starkare än förut.

Hur fungerar lövängarna?

Lövängen var under många århundraden en grundval för lantbruket genom att producera det bästa och mesta av vinterfoder. Lövträdens lövfall tillsammans med buskvegetationens, är hemligheten bakom dess frodighet och produktionsförmåga och har gjort att lövängen kunnat tjänstgöra som en ekologisk nisch. Varifrån kom den växtnäring som träd och buskar med sina löv tillförde slåttervallen? Jag citerar Romell:

"Den har tagits upp ur jorden och samlats i luften. Med sina kronor en bra bit ovanför marken och stora rotsystem nere i mineraljorden kan träd och buskar samla näring från ömse håll bättre än kal ängsmatta. På marker där inte vete och luftbris hindrar rötterna från att gå på djupet, blir en lövbevuxen äng mer djuprotad än en kaläng. Lövväxten verkar bl.a. som en djupplöjning utan plog. Därtill kommer näringssamlingen ur luften. Det kan vara fråga bl.a. om ammoniak och annan kvävenäring, fast halterna därav i luften är nästan försvinnande låga. Vid sidan av växters allmänna förmåga att ta upp kvävenäring har alarterna samma sällsynta gåva som ärtväxterna att kunna fixera luftens kväve, dvs. omvandla det fria kvävet till kvävenäring.

Växtnäring som träd och buskar hade samlat kunde komma ängsmattan tillgodo också på annat sätt än genom lövfall. Den var ett sparat kapital, som man kunde göra uttag ur genom att röja och gallra i beståndet... Men också inom ängsbrukets ram har förekommit ett mer eller

Löväng av ålderdomlig karaktär med askar. Foto M. Sjöbeck 1931.

mindre regelrätt växelbruk, på så sätt att änge har lämnats obrukat och fått gro igen och efter ett år röjts upp igen till ängeskick."

Ängets gräs gödslades i sin tur av askan efter förbränt lövfall. På så sätt fungerade lövängen: den tog ingenting emot men den gav ändå. Den lätta lövskuggan hade också sin betydelse. Gräset var mindre utsatt för att bli bränt under den torra försommaren. Denna egenskap hos lövängen har framhållits upprepade gånger av bl.a. Linné.

Hur och när uppstod lövängskulturen?

Det har framgått av det föregående att lövängen är ett historiskt fenomen med lång tradition och att den i vårt århundrade har förlorat sin betydelse. Det finns många bevis på att järnålderns blomstrande boskapsskötsel i Mellan- och Östsverige byggde på utnyttjandet av den frodiga gräsväxten i ett övergångslandskap mellan slätt och skog med inslag av båda typerna. Detta är inte unikt för Sverige på något sätt, och paralleller till de glesa skogarna som replipunkt för boskapsskötseln är väl dokumenterade bl.a. hos Asiens nomader. Från Gotland och Öland har man arkeologiska bevis för att bebyggelsen varit knuten till ett slags lövängsmark som i hög grad var beroende av människans verksamhet. Förutsättningen för lövängen är människans och delvis djurens aktivitet varigenom den ursprungliga lövskogen ombildades till en mer gles skog och buskvegetation övertäckt äng med stor foderproduktion. Denna kulturmark hörde i motsats till skogen inte till utmarkerna utan var en del av inägorna. På grund av hård betning saknade lövskogen förmåga att utan människans hjälp konkurrera med tall och gran. Detta är en anledning till att bok- och ekskogarnas sydgräns förskjutits söderut och givit vika för de ur odlingssynpunkt mindre värdefulla tallskogarna.

Både på fastlandet och på Gotland finner man fasta fornlämningar som har en direkt koppling till lövängarna. Arkeologerna har visat hur den öländska järnåldersbygden griper in i de nuvarande lövängsmarkerna. Södra Smålands s.k. bygravfält ligger i regel i lövängar eller i f.d. sådana. Eftersom lövängsodlingen bygger på röjning och slåtter, bör lövängen i princip vara lika gammal som de skärande järnredskapen. Man kunde upprätthålla en önskad balans mellan lövängens olika vegetationstyper och ta vara på dess produkter först när yxan, skäran, lien och lövkniven av järn blev en allmän tillgång för lantbrukarna. Detta inträffade sannolikt under järnålderns senare skede.

Det finns emellertid ett starkare argument för lövängens höga ålder och stora betydelse. Böndernas huvudnäring under flera hundra år var boskapsskötsel vilket bl.a. kommer till uttryck i balansen mellan lövängar och åker: lövängens omfång kunde vara

tiodubbelt så stor som åkerns.

Boskapsskötseln har på ett helt annat sätt än åkerbruket varit en konservativ näringskälla. Det är boskapen och omsorgen om boskapen och inte plogen som fram till i dag bevarat våra äldsta kulturmarker. Dit hör alltså lövängen i södra och östra Sverige; "falorna" i Västergötland, "fäladsmarkerna" i Skåne och ljungheden t.ex. i Halland. Under historisk tid försvinner de ursprungliga lövskogarna genom människans verksamhet. Syftet med skogens erövring var inte att få åkermark utan just lövängar.

Hamlade askar på löväng. Misterhult, Småland. Foto O. Thaning 1936.

Lövängarna var också en av de främsta förutsättningarna för bybebyggelsens utveckling. Att omvandla skogen till en produktiv kulturmark och att sedan hålla den i produktivt skick är ingen individuell bedrift utan det måste genomföras i samarbete. Det var en uppgift för bygemenskapen. I våra gamla byordningar, somliga från 1600-talet, finns utförliga föreskrifter om hur bysamfundet skall fungera. Här intar boskapen en central roll medan åkern ägnas mindre uppmärksamhet. Att övervaka betesorganisationen, kontrollera höskörden i detalj, avverkningen av gagnträd samt hemskogarnas (hit hör lövängen) skötsel, upptar de flesta av byordningarnas paragrafer. Lövängens vård och tillvaratagandet av dess produkter skedde även i senare tid i samverkan bönderna emellan.

Lövängskulturen anses ha varit högst utvecklad under medeltiden. 1700-talsskribenter antyder att ängskulturen försämras. Vad som händer är att åkern börjar breda ut sig på ängarnas bekostnad.

Lövängens tidigare utbredning i landet

Hushållningens grundpelare på det gamla *Gotland* var inte åkerbruket, utan foderavkastningen från änge och myr. Därför var änget odlingens viktigaste markslag och odlingsbygdens kärna. Änget var ingen skog, utan inägornas viktigaste odlade mark och in i det sista gotlandsbönder-

nas "ögonsten". Lövängen var – och är i den nyvaknade lokala hembygdskänslan – öns och dess invånares identitetsdrag. Förr i tiden var det gotländska änget stort och täckte långt fram i tiden flera gånger så stor areal som åkern. I dag är Gotland den landsdel som kan uppvisa det största antalet hävdade ängar.

På *Öland* ligger bylandskapet alltjämt kvar. Arkeologerna håller det för troligt, att de nutida enkla och dubbla radbyarna har anor som går tillbaka till medeltidens början. Detta kulturlandskap bestod fram till 1800-talet, men ödelades genom skiftena med påföljd att åkrarna började dra sig in i lövängarna. Lövängens största utbredning på fastlandet står att finna i norra *Skåne, Småland, Östergötland, Halland, Västergötland, Dalsland, Bohuslän, Bergslagen, Dalarna* och i enstaka fall *Norrland.*

Noggranna undersökningar och kartanalyser visar emellertid att lövängen har förekommit på många andra håll, i stort sett överallt där lövskogar fanns. Så t.ex. i Stockholms yttre skärgård, 50 till 80 km från Stockholms centrum. Eftersom en speciell studie förligger om detta vill jag referera från den. Skärgårdens lövträdsvegetation består av två huvudtyper: ängslövskogarna i öarnas dalgångar med al, asp och ibland ask, samt gropmossarna på hällmarkerna där glasbjörk är allenarådande. Dalarnas lövträd – al, asp och ask – är mestadels friska och frodiga. I dessa ängslövskogar pågick förr en intensiv kulturpåverkan genom slåtter och bete. Skogen röjdes och slogs regelbundet och öarna såg ut som "välansade parker". Till skillnad från lövängarna på fastlandet var al det viktigaste trädet på yttre skärgårdens lövängar. Åsmansboda Storskär är ett exempel på en ö i lövskogszonen. Kring sekelskiftet bodde där sextio personer som höll sig med talrika kor och får. Korna gick på hemlandet, där de simmade mellan öarna för att söka bete och vinterfodret slogs på lövängsöarna i Åsmansboda. På de undersökta öarna var lövskogen en kulturprodukt tillkommen på samma sätt som på andra ställen där lövskogarna var ett vanligt inslag i kulturlandskapet. (Tapper 1979.)

Lövängens flora – arternas kavalkad

De flesta av våra inhemska lövträd och buskar kan återfinnas på olika håll där lövängskulturen varit förhärskande.

Asken var lövängens främsta karaktärsträd. Asklöv användes som kreatursfoder redan i förhistorisk tid och som sådan har den behållit sitt värde ända fram till vår egen tid. Man klättrade upp i träden för att hugga lövrika grenar. Som foder jämställs dess värde med klöver och timotej. Virket är förnämligt i många sammanhang, främst som redskaps- och verktygsskaft. *Linden* ingick i alla lövängar. Dess blad och unga kvistar tillvaratogs som foder och bastet användes till tåg,

mattor och skor, medan virket ingick i allehanda sniderier. Nästa viktiga träd på lövängen var *vildapeln*. Den betraktades som ett vackert träd som dessutom var "bärande". Frukten var viktig som svinföda. Till lövängens karakteristiska träd räknades också *almen*. Dess löv användes som djurfoder och virket var ett förnämligt ämne i möbelsnickeri och svarveriarbete.

Eftersom oxelbären förr, under nödtider, användes till bröd (uppblandat med mjöl) räknades även *oxeln* som ett "bärande" träd. Virket användes till hjulkuggar och tumstockar. "Nordens akacia", *rönnen* förekom i alla lövängar och trivdes bra även i torra sidvallar. Bären är utmärkta till sylt och gelé medan virket var omtyckt som skaft till yxor och andra redskap.

På sina håll, främst norrut, var *björken* lövängens mest karakteristiska träd, i synnerhet där jordmån och klimat begränsade de andra bärande trädens förekomst. Björkvirket hade mångsidig användning bl.a. i smärre husgerådsartiklar, till vagnsunderreden och till skaklar. De fina kvistarna fann användning som vidjor och riset blev vispar och kvastar. Själva nävern var oumbärlig bl.a. som isoleringsmaterial. Det finns många andra trädsorter som lokalt karakteriserat lövängarna, såsom *häggen* på fastlandet, som främst växer på kraftiga, humusrika jordarter. *Ekens* ställning i lövängsfloran bör även belysas något. Trots att eken är det i särklass viktigaste lövträdet hörde den normalt inte hemma i lövängarna. Det finns delvis en historisk bakgrund till detta, nämligen rätten att avverka eken, som länge varit förbehållen kronan. Eken skyddades av föreskrifter långt in i historisk

Lövängsfragment med ask, präglad av lövtäkt. Invid gränsen mellan Hålanda och Erska socknar, Västergötland. Foto M. Sjöbeck.

tid. En annan förklaring till ekens frånvaro är dess starkt skuggande verkan. Att lövängens artrika trädbestånd påverkade gräsväxten var någonting som bönderna var helt på det klara med. Därför gynnades, alltefter klimatologiska förhållanden och markens egenskaper, de sorter som påverkade undervegetationen på lämpligaste sätt.

I lövängens flora var buskarna lika viktiga som träden. Bland buskarna intar *hasseln* en central ställning i praktiskt taget alla lövängar. Genom nötternas stora näringsvärde var hasseln viktig för självhushållet, men även som handelsvara. I regnfattiga trakter betydde hasseln mycket på ängarna genom att buskarna gav skugga åt marken samtidigt som de genom sitt rika lövfall gödslade ängsvegetationen. I Skånes slättbygder hade hasselgrenar praktisk betydelse bl.a. för taktäckning. Smalare grenar användes i korgmakeriet. *Benveden* var en mycket viktig nyttobuske i många sammanhang där man behövde hårt virke. När lövängen var på reträtt planterade man över benveden till täppan eller trädgården. I Mellansverige var *enen* en karakteristisk buske på lövängen, även om den förekom i mindre omfattning – den var rikare företrädd i beteshagar. Eftersom dess virke är mycket motståndskraftigt mot röta, och dessutom segt, användes det i flätarbeten, i tunnband och i hägnadsstörar. Då växten dessutom är rik på eterisk olja som avger en omtyckt arom, användes den vid rökning av köttvaror.

Lövängens största avkastning har dock i alla tider varit kreatursfoder av två slag: dels höet, som skall belysas längre fram och dels lövfodret som skildras i en särskild artikel i denna årsbok. Gräsfloran karakteriserades av en väldig artrikedom, någonting som gav lövängen dess särprägel. Vissa av de växter som förekommer i markerna kan betraktas som spårelement som vittnar om att där tidigare varit en löväng. Hit hör t.ex. *stensötan* och *ljugtuvan*, som båda är främmande i beteshagar och *åkerdiken* och därigenom är s.a.s. "liens växter". Hittar man *gulsippan* i ett lövsnår så betyder detta med stor säkerhet att det berörda området tidigare varit en löväng. Systematiska undersökningar har gjorts på lövängar, t.ex. på Gotland, där man fann att i en rik löväng förekommer ca 160 blomväxter. Man kan alltså förstå entusiasmen för lövängen, i synnerhet då den beskådades på försommaren.

En del av ängsväxterna tillvaratogs före slåttern av kunniga bönder för medicinskt bruk. *Ängsullen* hade dessutom praktiskt bruk för de fattiga i Skåne. Därav kunde man spinna tråd som användes för att väva tyg till kläder eller så kunde man bruka den till stoppning i dynor.

Lövängens tillgångar karakteriserades som en levande, sorterad visthusbod som under självhushållningens tidevarv hade en avgörande betydelse för både folk

Fagning, lövängens vårstädning. Grönsö, Gryts socken, Östergötland. Foto P. Gräslund 1951.

och fä. De flesta nyttoväxter höll man under kontroll: man gynnade de för bygden viktiga arterna genom gallring och hamling, hela tiden i balans med naturen. Virkesavverkningen t.ex. företogs årligen med måtta, varvid ingenting fick förfaras. Denna avverkning motsvarade en regelrätt blädning. I många fall skedde avverkningen genom att man högg på stubben, dvs. man avverkade med vissa års mellanrum de basalskott som utvecklat sig från rothuggna träd. Detta förfaringssätt ökade skottbildningen samtidigt som det lämnade raka, lättåtkomliga grenar, vilka var användbara i många sammanhang.

Det viktigaste draget i lövängens utnyttjande var att hålla den rätta balansen mellan ängen och träden. Att rätt avväga slåtterytornas storlek inbördes och i förhållande till trädvegetationen är en konst som utvecklats under århundraden. Man skulle beakta gagnträdens utveckling i förhållande till deras och buskarnas effektivitet ur avskärmnings- och jordförbättringssynpunkt. Det betyder att balansera skugg- och gödslingseffekten mot den optimala slåtterarealen – det var lövängskulturens känsligaste åtgärd.

Slåtter i lövängen. Vireda socken, Småland. Foto G. Heurlin 1920-talet.

Arbetsliv på lövängarna

”De /vångaskogarna, alltså lövängarna/ innehålla i blandning de flesta av våra ädla lövträd. Buskvegetationen är överallt vackert utbildad, ibland grupperar sig runt öppna skogsängar, bevuxna med mattor av färgstarka blomster i en flödande artrikedom och på ett sätt, som förlänar åt skogen ett trolskt skimmer eller en omisskänlig karaktär av park. Allt i vångaskogen eller lövängen är emellertid skapat med konst. Endast de träslag som behövdes, till de skilda ändamål fick förekomma. Hade de icke behövts, hade de sannolikt icke funnits. Ängen har man åstundat, och genom uthuggning har man berett möjligheter för dess utveckling. Man har också önskat ängarnas blomsterprakt, icke för färggladjens eller de aromatiska dofternas skull, utan för frambringande av just det slåtterhö som ansågs lämpligt och fullgott samt magiskt betydelsefullt för boskapens bibehållande vid god hälsa. Den äkta lövängen eller vångaskogen är en företeelse, som icke av sig själv har möjlighet att äga bestånd och som skall försvinna, enär den livsform eller den miljö, som skapade dess existens, icke längre finnes.”

Detta citat, hämtat ur en undersökning från 1927 från västra Göinge av lövängarnas främsta utforskare Mårten Sjöbeck, anger i huvuddrag vad lövängarna stod för. Liksom här och på andra ställen betraktades lövängen huvudsakligen ur praktiskt synpunkt bl.a. som upplagsplats för det råmaterial i form av växande träd och buskar som erfordrades för att täcka hemindustrins behov. Samtidigt säkerställde man djurens behov av vinterfoder medelst höskörd och lövtäkt därifrån.

Man skulle vårda och sköta lövängen som man vårdar ett hus. Man har också liknat lövängen vid en byggnad som består av ytterväggar, salar, kamrar och korridorer. Väggarna motsvaras då av gärdesgården och ett bälte av träd och buskar. Salarna är de stora, öppna slåtterytorna och korridorerna de öppna stråk, där höet transporteras. Liksom man går in i ett hus går man in i en löväng. Om den lämnas utan hävd, växer den snabbt igen med lövträd och buskar. Granen och tallen kommer in och den karakteristiska ängsfloran försvinner. För att motverka detta skulle lövängarna skötas med stor sakkunskap på bestämda tider.

Det gotländska ängets vårstädning är *fagningen*, den tyngsta och mest monotona av ängets skötselmoment. Varje kvadratmeter skall noggrannt renkrattas från fjolårslöv och de pinnar och kvistar som blåst ned sedan föregående års slåtter. Det hopkrattade skräpet skall brännas upp på bestämda brännfläckar. Dessa försökte man placera där höproduktionen var dålig. Fagningen var för det mesta kvinnoarbete och började så fort marken var torr i april. Fagas inte änget blir höet gravt förorenat med halvruttet fjolårslöv och pinnar. På steniga marker rensade man marken från sten som kastades i rösen.

I Göinge gick under sommarens lopp de orkeslösa gubbarna och trampade ned de av mullvaden uppkastade jordhögarna. Samtidigt företog man gallringar bland träden. Blev aspen t.ex. påträngande genom sina rotskott, dödades moderträdet genom att ett bälte av barken skalades bort. Själva lövtäkten fungerade delvis som ett instrument för att få fram ett lämpligt filter mot solen. Lövtäkten hade, förutom att leverera vinterfoder, till uppgift att lämna luft och ljus i skogsängarna. Den var direkt nödvändig för att bibehålla de i skogen insprängda slåtterängarna: slåtter och lövtäkt gick hand i hand.

Efter att änget blivit fagat var det bara att låta det växa. Före slåttern var lövängen som allra vackrast. Då fick man inte beträda den utanför upptrampade kreatursstigar och körvägar.

Slåttern var höjdpunkten i lövängens arbetscykel. Enligt Linné skulle slåtterarbetet i hans barndoms Stenbrohult i sydvästra Småland, som är ett typiskt lövängslandskap, börja när slåtterblomma, ängsvädd och klockgen-

Höslåtter i löväng. Runnö (Norrgården), Döderhults socken, Småland. Foto N. J. Nilsson.

tiana slog ut, samtidigt som fröna i kapslarna på höskallran började skallra. Nu gäller det att passa tiden och akta sig att "inte fodret får tänder" dvs. blir senslaget och vasst att äta (Gotland). På lövängarna, liksom på andra ängar var slåttern sommarens stora gemensamma händelse.

På mindre ängar slogs höet av gårdsfolket men i större ängsmarker ordnades slåttergillen. Höet slogs av karlarna och räfsades omedelbart samman av kvinnorna. Hö från ängets skuggigare partier bars ut i de större gläntorna där de breddes ut i solen för att torka. Man fick inte slå gräset alldeles intill marken, inte mer än upp till fotknölen. Något måste lämnas kvar till djuren som efter slåttern kom in på lövängen på bete. Höets torkning och hopsamlande hade givetvis lokala variationer alltefter markens beskaffenhet och klimat. Överallt började arbetet redan i gryningen för att dra nytta av daggen – liarna biter ju bäst på fuktigt gräs.

Det är något speciellt med höslåttern. När man slog säden kunde man vara klädd hur som helst men vid slåttern skulle man vara i det närmaste festklädd, i synnerhet kvinnorna. Slåtterarbetets festprägel förstärktes ytterligare genom att utspisningen skedde efter traditionella former, med rikligt med mat på bestämda tider. På Gotland var arbetet avslutat klockan fem på eftermiddagen. Efter den sista måltiden släppte livsglädjen lös, man skulle leka.

"Man knuffar omkull och nästan begraver varandra i det doftande höet, ingen som står säker på benen, varken ung eller gammal. Fnitter och skrattsalvor, skrik och hojtningar, ofantligt roligt. Flickor blomsterkransas, i synnerhet någon som råkar ha "årsdag" eller namnsdag. Manfolket har också sina gamla lekar och idrotter, då styrkan och snabbheten är avgörande."

I Skåne vilade också en stämning av högtid över slåttern i lövängarna. Männen var klädda i vita linnebyxor och skjorta och

på huvudet bar man vanligen målade halmhattar. Kvinnorna bar särk av vitt linne och om midjan band, som knöts ihop till rosett på ryggen. I Göinge gjorde man skillnad mellan slåtterarbetet i kärrängarna och på lövängen. Det var viktigt att de erfarna, äldre männen som ansågs vara kompetenta slog rent på de ofta steniga labyrinterna och gångarna bland träd och buskar, medan de yngre männen slog i de tungarbetade kärrängarna. Vid slåttern avverkade man gräs och örter mycket omsorgsfullt. Även inne bland buskarna där det var vanskligt att komma åt höggs gräset, varefter det drogs fram med räfsorna och breddes ut på soliga ställen.

Det var inte blott frågan om att slå gräs. Det gällde också att få ut det mesta möjliga ur lövängens gräsproduktion. Man kunde iaktta, skriver Sjöbeck, hur de gamla övervakade arbetet, att intet hö spilldes. De icke arbetsföra gubbarna gick omkring och plockade upp enstaka grässtrån. Bakom arbetet stod en utvecklad teknik som är lika svår att tillägna sig som vansklig att kartlägga. Mera än någonting annat har slåttern utvecklat lövängen. Det ansågs överallt att lövängen då och då skulle vila för att återhämta sig. Fullföljdes icke slåttern efter givna principer – som höll buskarna i schack men ej gick fram alltför hårt – inträffade förr eller senare markförsämring med minskade höskördar som följd.

Någon vecka efter slåttern skulle lövängen betas. I ett större perspektiv var betningen en för lövängen positiv faktor. Djuren gjorde nytta genom att äta löv och späda lövträdsskott och stubbskott som slåtterkarlarna gått förbi. Betet förhindrade också att gräset växte sig högt under eftersommaren och hösten, vilket skulle ha varit besvärligt för fagningen året därpå. I regel släpptes bara korna in på lövängen och betet pågick vegetationsperioden ut. Korna gjorde också nytta genom att gödsla marken med sin spillning och trampa ned frön i jorden, alltså mylla sådden. Lövängens betesgång måste noga avvägas så att inte nytta förbyttes till skada genom hård eller långvarig betning.

Nästa fas i lövängens arbetsår är *hamlingen*, klappningen, alltså lövtäkt vilken belyses närmare i ett annat sammanhang i denna volym.

Vid sidan om slåttern var *röjningen* den viktigaste åtgärden för att behålla lövängens speciella karaktär. Bakom röjningen dolde sig noga övertänkta ekonomiska överväganden. Träden skulle stå tätt i slutna, jämnt avrundade och fint balanserade grupper. Ängsröjningen är ett slags trädgårdsarkitektur. Man går även igenom buskarna, i synnerhet hasselbuskarna. Deras torra grova grenar skulle bort. Annars skulle de tyngas ned av snön på vintern och sedan hänga över gläntorna och även hindra slåtterarbetet nästkommande sommar.

Samfälld slåtter på ett kyrkänge. Foto M. Klintberg 1910-talet.

"Ängsbruket är ett genialt växelbruk där det är belysningen som växlar och med den växlar också vegetationens sammansättning. Under de ljusa årens efterklappning och röjning gynnas solälskande örter och gräs och dessa ger nu en höskörd som vida överstiger vad man fick på området före klappning. Efter några år sluter sig trädkronorna igen, marken beskuggas, skuggande växter tar överhanden och når ett optimum strax före nästa klappning-röjning med nytt ljusflöde ljusgynnade arter." (Romell)

Lövängens tillbakagång och försvinnande

Den odlingsform som byggde på utnyttjandet av ett välbalanserat komplex av hög- och lågväxande flora hörde till ett visst skede i lantbruket, vari boskapsskötseln var den dominerande näringen. Lövängens förutsättning var att balansen mellan jordbruk och djurhållning inte rubbades alltför mycket. Genom att statsmakter-

Dra krokfinger på rak arm – lek efter avslutat slåtterarbete i löväng. Gotland. Foto M. Klintberg 1914.

na på 1700-talet ansåg att landets ekonomiska grund måste vila på ett förbättrat och mer lönsamt jordbruk började man sätta in kraftiga åtgärder för att gynna denna näring. Då kom skiftesreformerna som fick till följd att de flesta av landets byar sprängdes, samtidigt som jordbruket utvecklades både kvalitativt, genom ny teknik, och kvantitativt i och med åkerarealens utökande på ängarnas/lövängarnas bekostnad. Den senare processen når sin kulmen under första hälften av 1800-talet. Man lämnade den gamla ängshävden och kreaturens näringsbas förflyttades från de naturliga ängarna till vallodlingen på åkern. Trots den snabba förändringen inom landets jordbruk levde de gamla odlingsmetoderna kvar. På dessa ställen behöll lövängskulturen sin roll fram till vårt

århundrade, så att vi har kunnat studera den i sin ursprungliga funktion.

De nya ekonomiska villkoren medförde även sociala och kulturella förändringar. Den gamla naturahushållningen övergavs alltmer och penninghushållningen intog dess ställe. I det nya mönstret hade lövängens skafferiliknande innehåll av en mångfald naturprodukter inte längre samma värde som förr. Samtidigt upplöstes den gemenskap, bestående av olika typer av mänskliga resurser, som också var ett villkor för lövängarnas skötsel och tillvaratagande av deras produkter. I penninghushållningens tidevarv fördelades arbetsresurserna på ett nytt sätt i storskaliga sammanhang.

Lövängarnas tillbakagång markeras främst av åkrarnas utbredning över ängarna samtidigt som tidigare hävdade lövängar övergick till permanent bete. I dessa fall förändrades floran snabbt. Processen fortskred med olika hastighet över landet, med undantag för Gotland där lövängarna även under 1800-talet hade större betydelse än på andra håll i landet. Ängsarealen på Gotland var kring 1700 ca 3 mil^2 – dvs. av öns totala yta var ca 8% löväng. Minskningen var obetydlig fram till slutet av 1800-talet, vilket betydde ca 32.000 ha ängsmark. En drastisk förändring skedde inom 10 år med en nedgång till 17.000 ha medan det 1932 återstod endast 4.000 ha. Sedan dess har lövängarnas omfång sjunkit ytterligare. De ursprungliga ängsarealernas rester på Gotland ihop är mindre än 1%.

Det finns ingen sammanställning över resterna av det forntida lövängsbeståndet. Vid Skogssällskapets inventering 1971–1979 hittade man 8 kärrlika lövängar utanför Gotland medan motsvarande siffra på ön var 135. Eftersom denna intensivt odlade kulturmark sedan länge har spelat ut sin ekonomiska roll är de idag befintliga lövängarna resultatet av en medvetet driven natur- resp. kulturvård.

Lövängen och människan

Det framgår alltså tydligt att lövängen endast existerar i symbios med människan, som håller den vid hävd. Därför skulle egentligen det mesta som framförs här stå under rubriken lövängen och människan. Vad jag hitintills behandlat har varit förknippat med lövängens nytta ur ekonomisk och praktisk synvinkel. Nu vill jag vidga "nyttoperspektivet" ytterligare genom att tala om andra, imaginära värden vilka lövängarna gjorde sig kända för.

Om följande berättelse överensstämmer med verkligheten så lever faktiskt minnena av den forntida, blomstrande lövängen kvar i de flesta nu levande människors medvetande i landet. Det handlar om en av våra mest kända och folkkära psalmer – Den blomstertid nu kommer (psalm nr 374 i 1695 års psalmbok). Dess emotionellt laddade text återger

nämligen försommarens praktfulla blomsteräng – lövängen. Enligt traditionen lär superintendenten i Visby, Israel Kolmodin, en försommarsöndag 1692 ha promenerat genom lövängarna till sin högmässa i Lärbo. I sin förtjusning över all färgprakt han såg omkring sig slog han sig ned vid den gamla offerkällan nära Ganns ödekyrka, där han diktade de berömda raderna.

Det hette på Gotland att änget "stod brud tre gånger om året": på våren nyfagat med sippor, sedan på försommaren i full skrud av blomster samt slutligen i den slagna och räfsade markens hödoft. Även om de flesta skildringar av den klassiska lövängskulturen med inslag av dess skönhetsvärde har lämnats av skribenter som betraktat fenomenet utifrån (dit hör även Linné som i entusiastiska ordalag återgav sina starka intryck inför lövängens praktfullhet) har vi en del bevis för att bönderna själva satte stort värde på de egenskaper som föll utanför det praktiska. Lövängarna förlänade landskapet en vänlig, leende och yppig prägel. Den tidigare citerade Nils Lithberg berättar att han träffat bönder som hade föga sinne för det förgångna, men när man kom att tala om de gamla ängarna blev de märkvärdigt varma i rösten. För en gotländsk bonde var ängen det vackraste som fanns.

Det finns även en annan aspekt på lövängarnas imaginära värden. Denna sällsynta natur- och kulturprodukt har på vissa ställen blivit något att identifiera sig med.

Det är bland annat därför som man på många ställen lagt ned stort arbete på att försöka bevara en del av lövängarna för framtiden. Det mest typiska exemplet är Gotland, där lövängen i hög grad präglar den gotländska mentaliteten. Liknande tongångar finner vi även på annat håll. Bergslagens tidigare så beryktade sloghagar beskrevs ha en örtflora som inte var lika artrik som den sydsvenska lövängens,

"Men den i stället har den större charm, är ljuvligare och spädare. Blommorna har även en starkare färg, så som förhållandet ju är med alla blommor, så åtnjuter den nordiska sommarens långljusdag... Bergens höga och arla luft förstärker intrycket av att den blommande sloghagen är en de nordiska ljusalfernas svala och heliga lund, väsensskild från Söderns väl frodiga lövängars en smula svulstiga överflöd." (Eckerbom)

Lars-Gunnar Romell diskuterar ingående landskapsnaturens identitetsskapande betydelse bl.a. i samband med en beskrivning om Dalarna. Han skriver att

"...landskapet beskrives och analyseras men bygdens näst sjöns förnämsta landskapsvärde har råkat komma bort. Det värdet är de ljusa och öppna men ändå lövrika slåttermarkerna i turistsocknarna öster om Siljan och särskilt i liden mot den och Orsasjön. Ganska säkert var det de, lika mycket som sjön och nationaldräkterna, som en gång gjorde bygden känd och sevärd och vacker."

Intresset för lövängarna är idag, liksom för andra avklingande natur- eller kulturfenomen, ganska påtagligt och trots uppenbara svårigheter har man på några ställen försökt sätta upp ett mål för bevarande av vissa befintliga objekt. På Gotland arbetar t.ex. en särskild ängskommitté med att på olika sätt uppmuntra och stödja ängsvården på ön. Stiftelsen Skogssällskapet i Göteborg har bildat en ideell stiftelse med syfte att stödja bl.a. naturvård vari lövängarna ingår.

Inventeringar av befintliga rester av lövängar pågår numera även på andra ställen i landet samtidigt som olika typer av fackmän uppmärksammar historiska förekomster, som faller utanför den traditionella utbredningen. Min förhoppning är att ovanstående snabbporträtt verkar i samma riktning. Bevarandet av denna kulturmark, som för våra förfäder en gång i tiden har spelat en större roll än åkern, är viktigt i synnerhet idag då det svenska landskapet håller på att bli storskaligt, utarmat, utan nyanser och utan inslag av lokala och historiska särdrag.

EVA SILVÉN-GARNERT

Lövtäkt

Eva Silvén-Garnert, f. 1949, fil. mag. och antikvarie vid Torekällbergets museum, Södertälje.

Alla käringar, som kunde komma ifrån gården, gingo med en lövtuta, som vi kallade det, så det fanns inte ett enda lövträd eller björkbuske, som inte var avlövad, både inom och utom gärdsgårdarna.

Så berättas det från Lilla Vasselnäs fäbodar i Våmhus. Men löv – var det inte bara ett nödfoder som folk tog till när höskörden slog fel? Knappast, för om vi studerar lövtäkten närmare, så kommer vi genast i kontakt med bondesamhällets vardag och får nya aspekter på arbetsliv, ekonomi och kunskapskapital. Vi upptäcker hur lövtäkten har påverkat bosättning och kulturlandskap, hur den ingick bland byns organiserade arbeten och var en viktig tillgång som togs upp i kontrakt och skifteshandlingar. Vi ser också hur den praktiska erfarenheten skapade såväl olika tekniska tillvägagångssätt som bestämda uppfattningar om de olika lövsorternas värde som foder.

Om vi gör en snabb tillbakablick finner vi lövtäktens ursprung i den tid då naturen var människans skafferi och det varken fanns trädgård, åker eller äng. De tidigaste bosättningarna i vårt land följde områden med god tillgång på löv och gräs åt boskapen. Lövtäkt var en primitiv metod för foderanskaffning, människan kunde med sina händer direkt ta för sig av vad naturen gav. Troligen var löv därför det äldsta foderslaget. Redan under järnåldern utformades dock det enda egentliga redskapet – lövkniven – och lövskogen började omformas till löväng.

Lövtäkten blev en del i uppbyggnaden av vårt traditionella kulturlandskap – ett på en gång format, nyttjat och vårdat landskap. Inägornas klappade askar, de röjda dikesrenarna, de varje år städade ängarna och de gallrade skogspartierna liksom de ömt vårdade sälgarna och rönnarna vittnade om detta. Under 1700-

Från Värmland berättas: ”Vid kvistningen tillgick så: man hadde lövkroken i höger hand, de kvistar man ville hugga av fattades med venstra handen. Man började vid rotändan av trädet, på ett större sådant kunde kvisterskorna arbeta en på var sida. Arbetet fortskred bortåt toppen av trädet, man lade sällan ifrån sig kvistarna förrän man fått så mycket i handen att det räckte till en kärve, vilken man band med en längre, mjuk kvist innan man lade ifrån sig kärven. Somliga föredrogo dock att lägga kvistarna på flera olika högar efter som kvistningen fortskred, varefter högarna delades upp i passande stora kärvar och kunde utföras av fällkarlen ifall han hade tid därtill.” Foto Å. Meyerson 1934.

och 1800-talen hade lövtäkten ännu stor betydelse i bondeekonomin, trots att ängsodlingen hade ökat i omfattning. Men efter skiftena på 1800-talet konkurrerades lövtäkten och höslåttern ut av vallodlingen, dvs. odling av gräs på åkermark. De i landskapet så dominerande ängarna och hagarna ersattes av åkrar.

Den här uppsatsen handlar om hur lövtäkten bedrevs och vilken roll den hade i självhushållet i slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet, innan den nya tiden helt brutit in med klöver, timotej och mer ömtåliga och kräsna husdjur.

Vad är lövtäkt

Med lövtäkt menas vanligtvis insamling av löv till vinterfoder åt husdjuren. Färskt löv gavs ibland under våren när annat foder var slut och på vissa ställen fodrades djuren med löv även under sommaren. De vanligaste trädslagen för lövtäkt var björk, sälg, asp, ask och rönn.

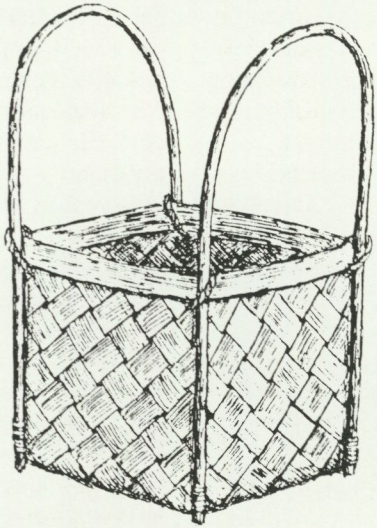

Lövtuta. Ur Levander 1943.

Vinterfodringen har alltid varit ett problem för boskapsskötseln i vårt land. Man räknade med sex–åtta månaders stallfodring och foderfångsten var därför en av bondens viktigaste sysslor. Från Älvdalen ges exempel på hur den gick till: Först togs hö på slåttermark samt på gårdsplan och åkerrenar hemma vid gården. Därefter tog man vara på avfallet efter åkerbruket, sädes- och ärthalmen och vad som blev kvar av lin, hampa, humle, rovor och kålrötter. Sedan fyllde man på med tall-, gran- och enris, bark samt löv av asp, björk, rönn och sälg.

Lövtäkt har förekommit i hela landet och dess betydelse sammanhänger med klimat, val av husdjur och boskapsskötselns omfattning. Ju kortare betesperiod och längre vinterfodring, desto större betydelse fick lövtäkten.

I södra och mellersta Sverige hörde lövtäkten mest ihop med fårskötseln. Där var det främst för fårens behov man tog löv, det var ofta deras huvudfoder under vintern. I norra Sverige och i bygder med omfattande boskapsskötsel och magert jordbruk gavs löv även som ordinarie foder åt korna. Där har lövet på vissa orter t.o.m. värderats som medicin eller kraftfoder och en lövkärve kunde jämställas med det bästa hö.

I de delar av landet där jord-

bruket var mer givande fick i stället resultatet av höslåttern avgöra hur mycket löv som skulle bärgas. Här har man ofta sett lövet som nödfoder.

Lövängar och lövbrott

Lövtäkt bedrevs både på inägorna och utmarkerna, såväl nära gården som långt borta i skogen.

Askar, aspar och andra träd runt gården, i slåtterängar och beteshagar ville man oftast bevara. De topphöggs, hamlades eller klappades, dvs. man sågade eller högg av grenarna. Genom topphuggningen växte det ut ett tätt grenverk på träden, vilket gjorde dem lämpliga för lövtäkt även i fortsättningen. I längden överlevde inte alltid träden en sådan behandling. De avkapade grenarna dog och kunde dra röta in i stammen, som så småningom blev ihålig och gav bohål för fåglar.

En annan landskapsbild skapade rothuggningen, som förekom bland annat i södra och mellersta Skåne. Träden beskars vid roten och sköt året därpå nya skott från marknivå. Skottskogen var en motsvarighet till de lövträdsbevuxna slåtterängarna, men huvudsyftet var här inte att producera vinterfoder utan virke till bland annat stängsel, även om värdefullt lövfoder också erhölls.

Ett markant inslag i landskapsbilden var lövängar eller ängen, som fanns främst i sydöstra och mellersta delarna av landet. Det var slåttermark, som skulle hållas öppen för att stimulera markvegetationen. Topphuggningen och slyröjningen gav samtidigt löv till foder.

I mellersta och norra Sverige togs det mesta lövet vid lövbrott i skogen och utmarkerna. Ju högre över havet desto mer dominerar björken och desto mer försiggår lövtagningen i skogen. Det var vanligt att ett område som höll på att växa igen röjdes upp och gallrades under lövtäkten. Man tog sly och topphögg eller fällde större träd. Lövbrotten delades i skiften, vilka skördades i tur och ordning med fyra eller fem års mellanrum och sedan fick växa ut igen. När träden blev för gamla att ge någon bra skörd fick de lämna plats åt unga träd. På så sätt utvanns rika skördar år från år utan att lövskogen förminskades.

Stammar och grenar togs till vara som ved eller virke för reparation, byggnation och tillverkning av redskap. De olika trädslagen behandlades olika dels efter vad de tålde, dels efter vad det gick att använda trävirket till. På hagmarker kunde björk och ek fällas till redskapsvirke. På asparna högg man av grenarna. Av sälgen togs både toppar och grenar. Viden höggs efter marken, för den växte vanligen upp igen för varje år. När det gällde björk togs redan på våren nävern av de träd som på eftersommaren skulle fällas för lövtagning.

Att bryta eller kvista löv

Äldre benämningar som lövbrytning och lövbrott vittnar om

att lövtäkten ursprungligen skett för hand, utan något som helst redskap. Begreppet lövbrytning kom att leva kvar och beteckna metoden att skära av kvistar, att kvista löv. Regelrätt brytning av kvistar förekom ibland vid lövtäkt på asp, vars kvistar är ganska spröda och lätta att bryta av.

Den vanligaste metoden vid lövtäkt var att skära kvistar och binda dem samman till kärvar. Det var oftast björk och asp som kvistades. Vanligtvis fälldes trädet, men det gick också att såga av grenarna eller att klättra upp i trädet. En del nöjde sig med att ta löv från mindre träd och buskar som det gick att komma åt från marken.

Genom alla tider användes mycket enkla hjälpmedel vid lövtäkten. Redskapet var en lövkniv eller lövskära, lövhack, lövkrok, risbit – benämningarna varierar i olika delar av landet. Den bestod av en rak eller böjd skära av järn med handtag, vanligen av trä. (I modern tid har även vanlig kniv använts.)

I mellersta och norra Sverige användes krokiga lövskäror. En sådan lövskära och en sädesskära kunde se precis likadana ut, förutom att lövskäran gärna var mindre eller kortare och bredare. Den skulle ju inte skära igenom en lika stor yta som sädesskäran. Gamla, slitna sädesskäror kunde också användas vid lövtäkten. Man skar med den inre delen av skäran, som efterhand fick märken efter användningen.

I mellersta och södra Sverige förekom en annan typ av lövskäror. De hade raka blad, som satt i rät linje med eller i vinkel mot skaftet. Vanligen tillverkades dessa lövskäror av gamla liar som togs av till lämplig längd, eventuellt kröktes eller smiddes om och försågs med ett handtag.

De smidda lövskärorna tillverkades av smideskunniga personer i trakten eller köptes på marknaden. Av en gammal lie kunde däremot vem som helst tillverka en eller två lövknivar. Lien höggs av så att tången blev kvar och kunde sättas fast i det nya skaftet. Av den borthuggna delen av liebladet gick det att tillverka en annan lövkniv genom att linda en trasa om ena änden eller surra fast läder eller två halvrunda trästycken som handtag. Sådana lövknivar tillverkade kvinnorna i Dalarna själva.

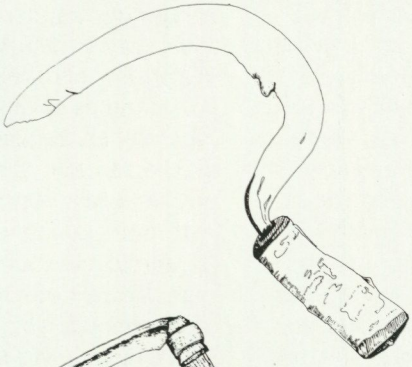

Lövskära från Övertorneå, Norrbotten. Teckning av Barbro Lidström 1936.

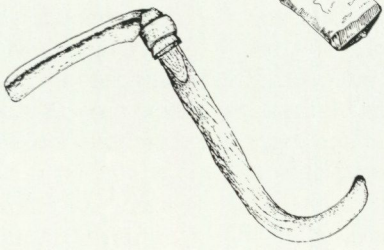

"Buskekäck" från Jösse härad, Värmland, tillverkad av bakänden av en lie. Teckning av Adolf Rancke 1928.

I bland annat Västergötland förekom också lövskäror på långa skaft, som gjorde det möjligt att arbeta från marken.

Att repa och plocka löv

Lövfodrets stora betydelse i norra Sverige gjorde att mer ovanliga metoder för lövtäkt förekom endast eller huvudsakligen där. Allt som kunde föda djuren över vintern togs till vara. Till och med nedfallet löv sopades upp och sparades, det kallades fallöv eller soplöv.

Värdefulla träd som sälg, asp och rönn höggs sällan ner. I stället repades lövet av grenarna eller plockades av ett och ett. Särskilt i Dalarna var lövtäkten rikt varierad och anpassad till varje trädslags växtsätt. "Sälg repas, rönn plockas, al brytes, björk skäres."

Repning eller strykning av löv förekom inte bara i norra Sverige, utan var helst man ville ha löv till kor och grisar. För att komma åt måste den som repade antingen själv klättra upp i trädet eller böja ner grenarna. För att nå högt sittande grenar använde somliga en trädgren med en grövre utskjutande kvist som krok, ett tillfälligt hjälpmedel som letades upp på platsen. Andra använde potatishackor eller räfsor. Småpojkar kunde också klänga upp i träden och tynga ned grenarna. Det repade lövet, stryklövet, släpptes ner i korgar, kontar eller säckar. Kvinnor kunde plocka i förklädet eller ta av en av sina kjolar och plocka i den.

Repning av löv frestade hårt på fingrarna. Om huden inte var tillräckligt stark användes något slags fingerskydd. Vantar eller handskar, till exempel av fårskinn, omtalas från Dalsland, Småland och Ångermanland. Om man hade fått en "blejma" kunde man i Dalarna sy sig ett "stjinnfinger", som sattes på pekfingret, som var mest utsatt. "Stjinnfingret" slängdes sedan bort efter

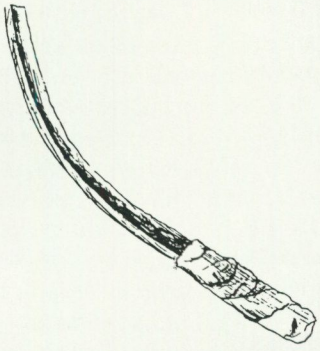

"Hånkpligg" från Skultuna, Västmanland. Avbruten lie omlindad med en trasa. Teckning av Tage Starck 1934.

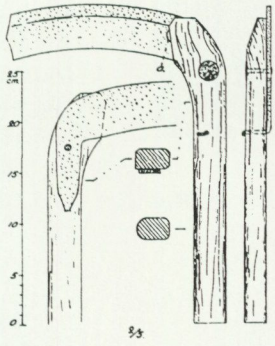

"Risp" från Ålems sn, Småland, tillverkad av en gammal lie. Vid a) sitter fabriksmärket. Teckning av M. Dyfverman 1937–38.

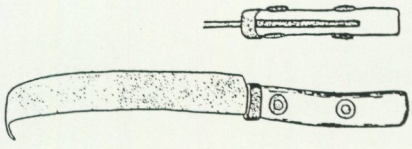

"Riskniv" från Lillhärads sn, Västmanland. Teckning av Ingalill Granlund 1934.

Repning av sälglöv till kofoder. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland 1911.

lövtäkten och ett nytt tillverkades nästa gång det behövdes.

Vissa träd tålde inte ens repning. På rönnen sitter bladknoppen längst ut på grenen och om någon råkade få med den så torkade grenen eller kvisten till nästa år. Därför plockades rönnlöven av i "kanglar". Även asp- och sälglöv kunde plockas på detta vis. Att ta kanglöv var ovanligt och förekom bara i Nordsverige.

Torkning och förvaring

Torkningen var en viktig process, eftersom en felaktigt hanterad skörd lätt kunde gå till spillo. Det var viktigt med luftväxling så att lövet inte möglade, började "ta hetta" eller "brinna". Risken var störst med repat löv. Det fick till exempel inte förvaras för länge i de korgar det plockades i, dröjde hemfärden måste det stjälpas ut på marken så länge. Hemma vid gården breddes det ut på vindar, lador eller logar. Det förekom också att repat löv torkades på marken eller hässjades ute vid lövbrottet.

Kärvlöv kunde torkas utomhus vid själva lövbrottet, och därefter läggas i stack eller hässja i väntan på hemtransport. Vanligt var också att direkt sätta det färska lövet i hässja för både torkning och förvaring. Hässjan täcktes då med granris, bark och jordtorvor som skydd mot regn. En hässja måste också fredas mot betande husdjur och vilda djur, främst älgar. Man gärdade därför kring hässjan med fällda björkar eller

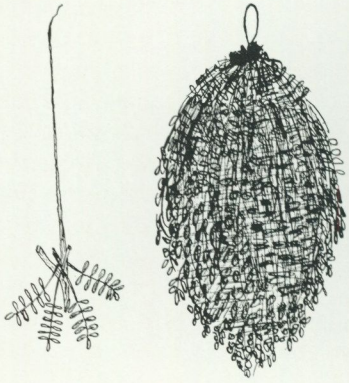

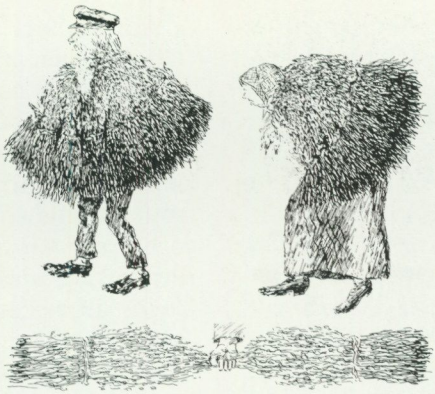

Om lövbrottet fanns nära gården bars lövkärvarna hem före eller efter torkningen. Ett antal lövkärvar greps i topparna och kastades över axeln, så att kärvarna hängde antingen runt om bäraren eller bara på ryggen. Det gick också att bära med vanliga bärredskap som bågar, hävlar, i mes, med rep eller sveg. Teckning ur Nils Keylands samlingar i Nordiska museet.

gjorde höga hässjor och använde bara de översta stängerna.

Lövet kunde också torkas i skogslador, rior eller andra torkhus långt borta i utmarkerna. Från Värmland och Dalarna berättas om särskilda lövlador, vilket säger något om lövfodrets betydelse i dessa landskap. Ibland togs lövkärvarna hem direkt, torkades inomhus eller utomhus och förvarades därefter på höloftet.

Tidpunkt och arbetsåtgång

Lövtäkten inföll vanligtvis i juli–augusti, mellan slåttern och sädesskörden. Särskilt där lövtäkten spelade en mindre roll lät man tidpunkten avgöras av viktigare sysslor.

Där lövtäkten var betydelsefull hade den däremot sitt eget tidsschema, anpassat efter när lövet var "moget" och träden tålde att avlövas. (Från Östergötland berättas att åldringarna brukade stoppa ett löv i munnen och tugga på för att av smaken avgöra om tiden för lövskörden var inne.) I Älvdalen for hela familjen, utom någon gammal orkeslös, från hemfäboden till utfäboden den 10 juli, precis på dagen. Sedan vistades de vid lövladan bortåt en vecka för att skörda björklöv. Tidigare på året var det för mycket saft och kåda i löven och senare satt de för hårt. Den 10 september inföll buförsdagen från utfäboden till hemfäboden, och en vecka i förväg gav sig familjen åter av för lövtäkt. Nu var det dags att ta asp, sälg och rönn, vilka inte tålde att avlövas så tidigt som björken. "Man far för styggt med säljen om den repas för tidigt." Lövtagningen måste dock avslutas innan löven började gulna.

Hur lång tid som ägnades åt lövtäkten berodde på hur viktigt lövet var som vinterfoder. Från Småland nämns mellan två och åtta dagar, medan i Dalarna flera veckor ägnades åt denna syssla. Dessutom förekom att kvinnorna i norra Sverige samlade löv på alla lediga stunder under sommaren.

Vilken typ av djur som hölls var en faktor som också påverkade lövtäktens omfattning. Från Arvidsjaur finns upptecknat att lövet skulle utgöra 1/6 av vinterfodret till en ko men vid utfodringen av får och getter hade det ännu större betydelse. Ett får åt vanligen ca 200 kärvar löv på en vinter, men mängden kunde variera beroende på om man dessutom gav hö eller inte. Vanligtvis kunde *en* kvisterska samla vinterföda till *ett* får på *en* dag. Men detta kunde naturligtvis variera

Kanglarna med rönnlöv hängdes på en vidja med en stadig kvistnabb i botten. Den fullhängda vidjan liknade en jättekokong och kallades "lövhund". Den torkades fritt upphängd under tak. Teckning av Levi Johansson, Frostvikens sn, Jämtland 1913.

beroende på kvisterskans skicklighet, om det var ett dåligt eller ymnigt lövtag, om hon band större eller mindre kärvar, om hon skar grövre eller finare grenar och om hon tog löv av buskar eller fällda träd. Uppgifterna om hur många kärvar en person kunde hinna ta på en dag varierar från 50 till mellan 400 och 600!

Arbetsorganisation

Förutom att kvinnorna på egen hand tog löv omkring gården under hela sommaren, så organiserades lövtäkten liksom andra större uppgifter som gemensamt arbete, arbetsbyte eller arbetsgille inom byalaget eller grannelaget.

Arbetsorganisationen hänger samman med ägoförhållandena. Före skiftena reglerade byalaget lövtäkten på byns gemensamma utmarker. Från Sollerön berättas: "Det var en lovdag, som var så bestämd, att man fick inte gå ut förr och ta löv. Och skulle man ta annars, så fick man bara ta, där man rådde om själv. Men på utmarken var det bara efter en bestämd dag. Om det inte var i kyrkan, så var det då i sockenstugan det skulle lysas på och ackorderas om det. Nog fick dem gå så många dem ville från vart hushåll."

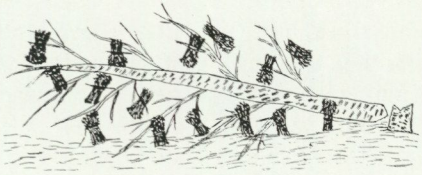

Vid brottet torkades kärvarna upphängda över det avkvistade trädet eller på gärdesgårdar, stänger eller störar. Teckning av Carl Wiking, Kråksmåla sn, Småland, 1931.

I byordningarna kan vi se hur åldermannen hade till uppgift att sammankalla byamännen till överläggningar om byns gemensamma sysslor, som till exempel hur stor avverkning eller lövtäkt som skulle göras på oskiftad skog och mark, när slåttern skulle ske och vilka gärdesgårdar som skulle förbättras. De som inte ägde någon skogsmark utestängdes däremot ofta från lövtäkt. Efter överenskommelse kunde de dock få ta löv på grannens mark, antingen helt utan ersättning eller mot att de lämnade hälften av skörden till markägaren.

På skogslotter med flera ägare förekom gemensam lövbrytning. Oftast gick lika många från varje gård och delade sedan upp sig i arbetslag. Från Östergötland berättas att vid gemensam brytning tävlade de olika lagen mot varandra, och då gällde det att komma först till det lummigaste trädet, där arbetet gick lättast. Särskilt de unga var benägna att "fuska med små kärvar för att få många tjog" (kärvarna räknades för det mesta i tjog). Men då sparades inte på föraktliga antydningar om "flugkvastar" från de äldre. Var och en räknade sina kärvar och skar en skåra i "lövpinnen" för varje tjog. Efter arbetsdagens slut delades skörden mellan deltagarna.

Efter skörden på det gemensamma lövbrottet fortsatte var och en på egna marker. Där var det vanligen gårdshushållet som skötte om lövtäkten. Från Småland omtalas lejd arbetskraft –

Löv taget ute på holmarna tas hem med båt. Lövkärvarna ligger på hävlar. Foto från "östra havsbandet".

arbetarhustrur, bondhustrur eller jungfrur som kom och arbetade på beting. På andra håll förekom i stället arbetsbyten mellan grannar.

Från Östergötland omtalas lövgille på en medelstor gård på 1860-talet. Bud om gillet sändes ut, och vem som ville fick komma. Det brukade bli 20–30 personer i alla åldrar, men mest ungdom. Arbetsfolket samlades klockan sex på morgonen, husfadern läste ett bibelstycke och sedan sjöngs morgonpsalmen. Därefter var det dags för frukosten, som dukades upp på långbord. Vid avtåget till skogen gick Spel-Johan i täten och lät höra sina bästa gånglåtar. Efter förmiddagens arbete serverades middag i det gröna vid tolvtiden. Huvudmålet var alltid pannkakor samt dricka och två supar per man, samt en extra åt en och annan. Stämningen steg och historier började komma fram. De äldre vilade medan de unga lekte till tonerna från Johans fiol. Vid sextiden på kvällen avslutades arbetet och skaran återvände till gården för att äta bl.a. vit gröt. Till slut läste husfadern återigen i bibeln och alla instämde i aftonpsalmen. Därefter fortsatte gillet med dans och lekar till fram på småtimmarna.

Arbetsfördelning

Vid den organiserade lövtäkten deltog män, kvinnor och barn. Den vanliga arbetsfördelningen var då att männen fällde träden, kvinnorna kvistade och band, ibland med hjälp av barn och drängar, samt att männen bar lövkärvarna till hässjan och satte upp dem. Om lövet skulle bäras hem direkt hjälptes män och kvinnor åt. På vissa håll bi-

Lövhässja i Pajala sn, Norrbotten. Foto John Granlund 1933.

stod männen vid kvistningen och bindningen av kärvarna när de fällt nog med träd för en eller två dagars arbete, i andra fall lämnade de kvinnorna ensamma i lövbrottet.

När både män och kvinnor deltog, delades arbetsmomenten upp efter kön, men den fördelningen var inte orubblig. Lövtäkten var inte någon tekniskt komplicerad verksamhet som krävde specialisering eller utpräglad vana vid vissa redskap och handgrepp, utan vem som helst kunde rycka in. Inte heller hade de olika sysslorna någon utpräglat manlig eller kvinnlig kulturell laddning. Men ändå omnämns lövtäkten på många håll som "kvinnogöra" och särskilt gäller detta repning, plockning och sopning av löv i norra Sverige. En orsak är naturligtvis att kvinnorna skötte om kreaturen. En annan att detta kunde skötas lite till och från runt gården hela sommaren vid sidan av kvinnornas andra hemsysslor. Även barn och åldringar hjälpte till. "Farmor till pappa brukte gå och repe löv i gärdet nedanför gamle Apeln medan vällinggryta kokte. När gärdet odlades kunde hon inte begripa vad hon skulle få och ge korna."

Särskilt i norra Sverige hände det att kvinnorna skötte hela lövtäkten själva och även fällde träden. Detta sammanhänger med att kvinnorna i Norrland överhuvudtaget i större utsträckning svarade för tyngre utomhusarbeten jämfört med andra delar av landet. Könsrollerna blev mer flexibla i trakter där männen ofta var borta på jakt, handelsresor och marknadsfärder.

Utfodring och näringsvärde

Den folkliga erfarenheten av århundradens lövtäkt skapade vissa bestämda uppfattningar om hur olika slags träd tålde att avlövas, när lövet skulle skördas för att bli mest näringsrikt, hur lövet skulle behandlas och tillredas, vad djuren tyckte om och mådde bra av. Till och med i en byordning (från Uppland) kan vi hitta föreskrifter inom detta område: "Som asp-löfwet är, tå kreaturen om hösten börja stillas inne, nyttigast för Hästar, och ahl-löfwet

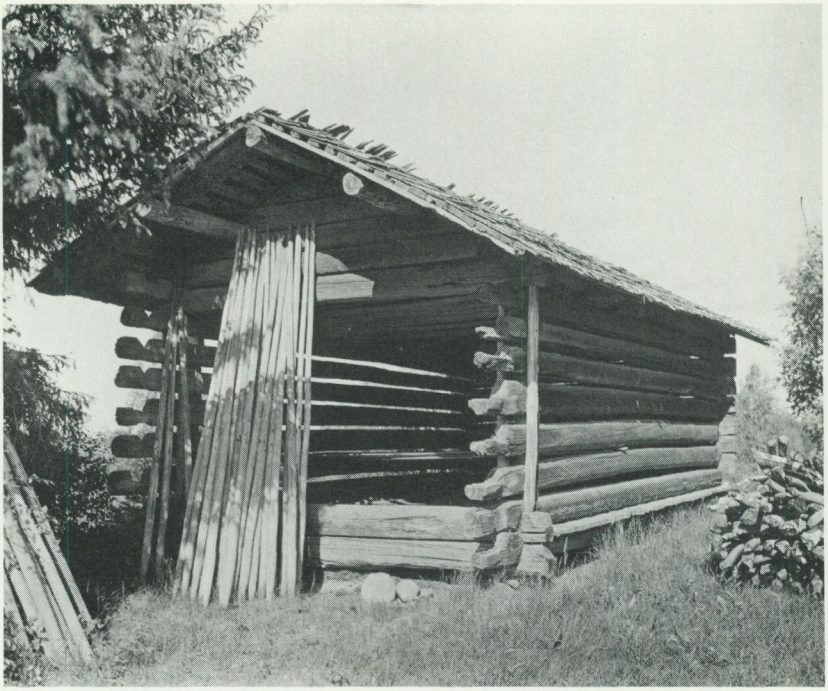

Lövladorna var knuttimrade och hade mellanrum mellan stockarna för att drag skulle uppstå och hindra lövet från att mögla eller börja ”brinna”. Lövlada utanför Indors by, Våmhus sn, Dalarna. Foto Gösta Berg 1926.

Lövstack med tak av granris. Vi sn, Östergötland. Löv från hässjor, stackar och lador kördes hem med kärra eller vagn om det fanns väg, annars på vintern med släde. Foto O. Ekberg 1930.

för Får, altså må björk-löfwet sparas till wåren, för Lamb och Killar.”

Olika slags djur gavs olika slags löv och på olika sätt. Får och getter fick kärvlöv att själva gnaga av. Kor fick stryklöv eller kanglöv, det gick också att efterhand repa löv av kärvarna eller tröska dem. Detta löv gavs som ”sörpa” eller ”brässel”, dvs. man hällde på hett vatten och blandade eventuellt i lite agnar o.dyl. Lövet som gavs på detta vis var framför allt sälg och asp.

Det var mest får, getter och kor som fick lövfoder, men det kunde hända att man gav hästarna asplöv, särskilt i mellersta och södra Sverige. På vissa orter sa-

Fällkarlen hugger och efter kommer kvisterskorna, brytkäringarna eller lövkäringarna. De har klätt sig i tätt åtsittande kläder, inte tunna förkläden eller vida kjolar som kan fastna i grenarna. Långa ärmar skyddar mot rispor. Alla tog med sig vita linnelappar och tråd för eventuella sår. Fingrarna blev ömma efter bindningen av kärvarna, och det gällde att inte skära sig med lövkniven eller snubbla bland moras och sten. Bjurbäcken, Mangskogs sn, Värmland. Foto Nils Keyland.

des aspen vara bra för hästens hårrem eller tänder och mot "vattensjuka". Eftersom hästen var bondens ögonsten, måste i dessa fall tilltron till lövfodrets näringsvärde och medicinska verkan ha varit stor.

I de trakter där lövfodret hade stor betydelse värderades det också högt och ansågs vara mycket nyttigt och bra för djuren. Särskilt i norra Sverige sågs det som kraftfoder. I Västerbotten togs löv även om det såg ut att bli gott om hö. Lisa Johansson berättar att man i Lappmarken ansåg lövfoder jämförligt med klöver och timotej, och från Jämtland sägs att repat löv till kor var minst lika bra som det bästa vallhö. Även längre söderut värderades lövfodret högt och kunde till och med jämställas med havre.

De olika lövsorterna värderades dock mycket olika på skilda orter, och även helt motstridiga uppfattningar förekommer. En del av traditionen finns formulerad i pedagogiska rim som husdjuren påstås ha sagt när de kunde tala. I Värmland sade kon: "Sälgelöv göder mig, aspelöv föder mig, rönnelöv svälter mig, arderlöv välter mig" (arderlöv =

Mannen fäller trädet, kvinnor, barn och gamla kvistar och binder. Lerdals sn, Dalsland. Foto N. I. Svensson 1929.

allöv). Och i Småland sade fåren: "Bryt björkelöv, bryt rönnelöv, men inte lönnelöv. Det är brett för öga men tunt för tand." Från Älvdalen berättas att "Asp ger smör i ask, björk ger gult smör, sälg svälter och vide välter kon". Trots alla olika åsikter värderas dock för det mesta asplöv som bra foder, men allöv anses odugligt. Analyser visar att alla de använda lövsorterna är i stort sett likvärdiga, med undantag av allövet, som innehåller mer garvsyra och är mer stoppande än de andra.

Lövtäkten i bondeekonomin

Det råder inget tvivel om att lövtäkten hade stor ekonomisk betydelse i naturahushållningens tidevarv. Den var ett led i det systematiska utnyttjandet av naturen. Allt skulle tas till vara – löv, bark, virke, ved och näver – och på ett sådant sätt att framtida skördar inte äventyrades. Lövtäkten behandlas i 1600- och 1700-talets hushållningslitteratur och även Linné uppmärksammar den under sina resor.

Det var inte bara bönder som utnyttjade löv som foder. Vid Mellansveriges herrgårdar skick-

ades lantarbetarna ut i skogarna för att samla löv. Torpare och andra arrendatorer fick ta löv på godsets mark mot att de lämnade hälften till herrgården.

Lövskogen var en tillgång som inte fick förödas. Ivan Svanström visar hur torparkontrakten reglerade hur mycket foder och virke torparna fick ta i lövskogen "med iakttagande af dess framtida bestånd". Och i byordningarna stadgades böter för olovlig lövtäkt, vid sidan av andra förbud som att lämna grindar öppna, hugga skog på annans mark, olaga jakt och fiske eller att olovandes släppa ut sina kreatur.

Vid gårdarnas skattläggning inräknades lövet i hemmanets bärkraft. Från Ångermanland berättas: "Löftäkt och löfutfodring var i gamla tider så viktig, att vid de gamla byarnes skattläggning togs hänsyn dertill. Att om man t.ex. kunde skörda så och så många gillingar hö, och så många gillingar starr och bladfoder, så kunde hemmanet, med tillhjelp af löf och skaf åsättas ett skattetal af så och så många Seland /ytmått/ eller ett gärdemantal." Vissa lövängar på östgötaslätten taxerades vid 1700-talets slut i lantmäterihandlingarna genom angivandet av det antal lövkärvar som kunde avverkas årligen utan risk för ängens bestånd.

Även vid de stora jordskiftena beräknades tillgången på löv och fördelades rättvist. Albert Nilsson redovisar en ägobeskrivning

Carl von Linné skrev i sin Dalaresa, 1734: "Kvinnfolken, som kvar äro på sina fäboställen, gingo nu uti skogen att stryka löv, bärandes vardera sin näverkasse. Av björken drages lövet av med händerna, på det trädet ej må skadas, utan man vidare ett annat år må kunna ha nytta därav." Kisnis Kersti repar sälg, Sollerö sn, Dalarna. Foto Ingalill Granlund 1937.

från laga skiftet i Blekinge på 1830-talet: "De aske- och Linnestubbar tjenliga till löfhöstnad, som Isak Pehrsson och Sven Gummesson förut ägt, beräknades i lassvis och befanns å Sven Gummessons tilldelade Skifte 39 lass och å Isak Pehrssons 100 lass, summa 139 lass. Häraf tillkommandes hvardera 69 1/2. Således Sven Gummesson tillgodo 30 1/2 lass." Levander visar att på Dalarnas storskifteskartor kan finnas små ringar, som betecknar en sälg, mitt ute på en åker, som kanske tillhör en annan gård. Och vid ett ägoskäl höll vardera gården ytterligt noga på sin rätt till halva sälgen.

Betalning in natura kunde utgöras av lövkärvar. I torparkontrakt fanns ofta inskrivet att ett visst antal lövkärvar skulle erläggas i arrende, vid sidan av kvistar, vispar, enbär och lingon. Även i undantagskontrakt har lövfoder förekommit som en av födoråd stagarens förmåner. Från Östergötland omtalas att lövkärvar i vissa fall nästan kunde bli en handelsvara. Vid dåliga höår skaffade sig slättborna löv från skogsborna genom att själva bryta hos dem efter ett visst pris per tjog. Men det kunde också hända att skogsborna framåt senvintern for ner till slättborna med löv och bytte till sig halmkärvar och spannmål.

Lövtäktens stora betydelse avtog efter sekelskiftet 1900. Men som andra delar av det gamla bondesamhället levde lövtäkten på vissa håll kvar ända in på 1940-talet, framför allt i bygder där den även tidigare hade haft stor omfattning. Om orsakerna bakom försvinnandet har jag redan talat något. Först den ökade ängsodlingen och därefter vallodlingen bjöd lövtäkten hård konkurrens. De nu vanliga nötkreaturraserna är inte heller så anspråkslösa vad gäller vinterfoder som den gamla skogsbetande fjällkon och rödkullan. Fåraveln minskade stadigt sedan 1800-talets andra hälft fram till slutet av 1950-talet. Men inte ens uppgången därefter har skapat en framtid för lövtäkten. Moderna handböcker anser visserligen att lövfodret är ett gott foder, det innehåller protein, vitaminer och mineralämnen samt förhindrar parasitsmitta. Men i vår penningekonomi anses det kosta för mycket att ta det tillvara. Redan 1966 skrev Erik Sjödin att "med nuvarande priser på arbetskraften är det knappast lönsamt med en sådan foderberedning". Lövtäkten hörde hemma i de många och flinka fingrarnas självhushåll och försvann med detta.

Foderförråden böra utdrygas genom lövbrytning.

Från lantbrukarehåll fästes för någon tid sedan regeringens uppmärksamhet på möjligheten att utdryga våra foderförråd genom lövbrytning, närmast då i samband med den planerade stora bränsleavverkningen. Lantbruksstyrelsen ställer sig synnerligen förstående för förslaget och man framhåller att det vore mycket önskvärt om lantbrukarna under juli månad, som bäst lämpar sig för lövbrytning, emedan lövbeståndet då är rikast och mest utvecklat, sökte i möjligaste mån ta vara på lövbeståndet. Om man far varligt fram vid lövbrytningen ta träden ingen skada.

Avspärrningen under de bägge världskrigen medförde ett visst uppsving för fårskötseln och även lövtäkten. Notis ur Södertälje Tidning 29 juni 1917.

GÖSTA BERG

Något om blomster i hemmen i äldre tid

Gösta Berg, professor och f.d. styresman för Nordiska museet.

När de skånska bonddrängarna drog omkring bland gårdarna på Valborgsmässoafton för att samla ägg till sitt ungdomsgille sjöng de:

Nu sätter vi löv uti ert tak,
maj är välkommen.
Det synas skall i morron dag,
sommaren är så ljuvlig för ungdomen.

I andra delar av landet, där växtligheten kom senare, stod seden att hemföra löv till husen mera i förbindelse med midsommarfirandet. Även majstången hör hit, liksom de blomsterprydda stänger som man satte upp i kyrkorna. Men också i samband med arbetsfesterna möter liknande bruk, t.ex. vid taklagsölet, då lövruskor och gröna kransar spelade stor roll. Själva gillet var ibland förlagt till en lövsal uppe bland taksparrarna. Människors glädje över att vår och sommar hade kommit, med allt vad det innebar av större frihet och rörlighet, är uppenbarligen uråldrig.

Alldeles som i senare tid satte man vid midsommar upp två ruskor kring dörren till Helga Lekamens gilleshus i Stockholm. Man finner i denna sammanslutnings räkenskaper för 1517 bland andra utgifter för löv och granris till stora salen, som rustades för gillesdrickningen (Collijn 1923: 84. Jfr. för biskop Hans Brasks hov i Linköping Arnell 1904: 89). På detta sätt gick det till även vid bröllopen, så som kan läsas i en dikt som skrevs till ett sådant i värmländsk prästgårdsmiljö 1651:

Täck ähr Landsens Seed, hängier Löfkrantzer i Taaken, Pryr Golfwen med Grääz, med liufliga frögdbara Blomster, Blommor på Duken; laga till Faatringer och handkläd; Tager och wtt Fönstren. Men skuggiga ruskor i ställe, Att Wädret kan fläkta ther av och swalka the warma.

Här förvandlar man alltså själva gästabudssalen till ett slags lövhydda (Skragge, anf. av Olsson 1970: 74). Om ett annat inte så ovanligt sätt att inreda rummen till högtidsbruk berättar Linné, när han på återvägen från sin västgötaresa 1746 låg över natten på Mässviks herrgård i Bro socken på Värmlandsnäs. Han såg där rum "tapetzerade med gröna Granqvistar, hwilken enfaldige prydnad wida öfwergår de Turkiske Tapeter, fast hon icke warar så länge" (Linné 1928: 264).

Denna stuginteriör från mellersta Halland med den kardande kvinnan visar hur pelargonian i fönstret kompletterar den festliga inredningen med hängkläder och blomstervaser även på skåpet. Oljemålning av Severin Nilson från 1800-talets slut. Privat ägo.

"Frucktboden" av Elias Martin (1739–1818) visar en blomsterhandel i Stockholm vid 1700-talets slut. Lavyr. Nationalmuseum.

När Gustaf III under det finska kriget 1789 åt middag på Kymmenegård skedde det i en salong med väggarna klädda med färskt granris (Hennings 1960: 312). Om man i stället som bruket ofta var vid bröllopen, täckte väggar och tak med dukar och lakan, kunde man fästa på dem liljekonvaljblad, "till utseendet som bandrosor", såsom J. Gaslander berättar från Småland 1774 (Gaslander 1774: 7 f.). En bröllopsstuga av detta slag från Wormsö i Estland känner vi genom en avbildning från 1854 (Ränk 1944: 30).

Närstående dessa sedvänjor är givetvis det i äldre tid mycket vanliga bruket att särskilt i samband med högtiderna strö golven med enris eller granris. Från Jämshög i Blekinge säger J. J. Öller 1800, att böndernas "såkallade loft och gästrum äro merendels snygge, sopade och med enris beströdde", så som man länge kunde se det också i Skansens Kyrkhultsstuga (Öller 1800: 195). T.o.m. på de sandade golven i Sydsverige strödde man enris. "Stugans brädgolv sandades med fin vit sand så tjockt, att det blev riktiga stigar i sanden, där man

Överste Rosenswärd i sitt hem i Stockholm med blomkrukor i fönstren. 1830–1840-talet. Akvarell av A.U. Schützencrantz. Tillhör Nationalmuseum.

gick mest. Till högtider lade man enris ovanpå sanden, sedan golvet först rengjorts" (Albert Eskeröd i Skansens hus och gårdar, 1953, s. 31). Om bruket av golvströ finns talrika uppgifter från olika delar av landet. Pehr Kalm, som för sin del föredrog granris framför enris, ansåg att det var en exklusivt svensk sedvänja (Kalm 1904: 28). Meningarna om dess behag var mycket delade bland utländska resenärer. Den bekante engelske nationalekonomen Thomas Robert Malthus noterar, att man på alla värdshus i Sverige strödde golven med enris och enbär (!), "vilket inte var angenämt för fötterna och spred en kväljande luft" (Malthus 1967: 77). Det var emellertid lika vanligt i hemmen, som kan ses av många vittnesbörd, bl.a. också interiörbilder. En sådan av Otto Faust från sadelmakareålderman Rosenlinds hus vid Stora Nygatan i Stockholm är målad dan före dan före dopparedagen 1796 (Troels-Lund 1932: 34). Understundom kunde man förhöja effekten genom att strö riset i ornament, på samma sätt som man ritade sådana i sanden (Schlee 1942: 75 ff.). Så skedde i Vislan-

Karikatyrtecknaren Anders Forsberg (1871–1914) har efterlämnat åtskilliga mycket upplysande bilder av borgerliga hem vid 1800-talets slut. På bilden ser vi blomkrukorna nedanför fågelburen. Tillhör Nordiska museet.

da prästgård i Småland på 1760-talet: ”Vid särdeles högtidliga tillfällen hackades spätt enris oändligen fint och makades med händerna i smala ränder, som utgjorde festoner omkring rummet på salens golv. Framför varje stol formades en halv cirkelbåge och framför bordet en parabel med blomma. Till varje dörr gjordes öppning, dock å båda sidor garnerad, så att man fritt gick till skänk och skåp. Denna prydnad var icke en ny uppfinning, den var urgammal i huset, och döttrarna funno där ett fält för sin smak och sitt teckningsgeni. – – – Dessa teckningar, som liknade buxbomsgångarna i franska smakens trädgårdar, gjorde på ett snövitt golv den skönaste verkan. Med någon varsamhet kunde man undvika rubbning. Fruntimrens styvkjortlar buro deras kläder högt. Men en dam i vår tid skulle med en enda svängning förstöra hela härligheten” (Ödmann 1830: 16).

Riset ersattes emellertid på många håll med löv. Pehr Osbeck antecknar i Vessige i Halland vid midsommartid 1776, att asplöv var strött på golvet och samma sed är känd från Värmland (Osbeck 1967: 110). Asplövet ansågs inte lämna gröna fläckar på golven. Ännu mera opraktiskt ter det sig, när man också strödde blommor på golvet. På en av J. G. Virgins interiörer från Rättvik i Dalarna, daterad 1872, förefaller golvet att vara bestrött med löv och blommor (Borelius 1963: 115). Och från Gällivare skriver A. A. Hülphers omkring 1790: ”At wisa fägnad wid främmandes ankomst och på högtidsdagar strös på golvet af Trollius Europaeus” (Hülphers 1922: 121). Om en begravningsgård i Lidköping skriver C. J. L. Almqvist 1839: ”Körvel och färskt älggräs doftade ifrån farstugolvet, – – – han anade, att den, som bruket var, hade för ändamål att dölja ångorna av det förskräckliga” (Almqvist 1922: 288). Att strö blommor på golven är ett allmänt känt bruk i Europa åtminstone sedan 1500-talet. Det bör ha lämpat sig bättre på stengolv än på våra trägolv. Emellertid är det väl bestyrkt även hos oss, där utom de redan nämnda också andra örter kommit till användning, såsom mynta och måra. Om gulmåran antecknade Linné 1741 i Repplinge på Öland: ”Galium luteum berättade oss folket vara af somlige brukeligit til at strö på gålfwet i Giästebudslag, men hade alltid den olägenheten med

sig, at Giästerna blefwo oense och kommo uti slagsmåhl" (Linné 1745: 158).

Det uppges ibland att blommorna på golvet hade ett rationellt syfte – den starka doften skulle hålla borta ohyra. En myntaart heter på latin Mentha pulegium (av pulex, loppa) (Faegri 1966: 79).

Den egentliga motiveringen var emellertid estetisk, vare sig den nu grundade sig på lukt- eller synintrycken. Bland bröllopsförberedelserna i den praktfulla 1600-talsdikten Bröllopps-Beswärs Ihugkommelse ingick också att ha "Gran-Ris strödt på gålff, wällucktande kryder i fönstret" (Noreen 1910: 162). Liksom kvinnorna ur kryddgården satte samman knippen av starkt luktande örter att medföra till kyrkan, tog man in sådana också i husen (Gustafsson 1956: 65 ff.). Om Gnaphalium arenarium, som nu kallas hedblomster, nämner A. G. Retzius 1806, att "bönderne bruka mycket at binda små qwastar af dem och därmed pryda sina Sommarstugor" (Retzius 1806: 290). En annan art av samma släkte såg Kalm 1748 favoriserad som rumsprydnad i Philadelphia i Pensylvania: "Ängelska quinfolken brukade gå ut, och samla denna i myckenhet, den de togo med stjelk och alt, satte den sedan med allehanda andra vackra blomster, som de samlade ute på marken, och äfven dem de fingo i trägården, uti Krukor, med eller utan vatten, ställte sedan Krukorna i spisen i rummen der de vistades, såsom en prydnad. Ängelska quinfolken voro ganska mycket för den plägseden, at hela Sommaren hafva allehanda slags, både för ögon och näsa, vackra blomster i krukor och påttor, antingen uti eller uppå spisen, samt ibland på bordet eller i Fönstren. De ömsade gemenligen hvar Lögerdag, eller ock oftare, nya blomster i sina krukor – – – Denna Life everlasting var en bland dem, som de hafva hela vintern igenom uti sina rum, emedan hans blommor sågo altid likadana ut" (Kalm 1910: 178).

Vad Kalm såg i Amerika hade vid denna tid ingen egentlig motsvarighet hos oss vare sig på land eller i stad. Enstaka uppgifter låter oss emellertid förstå, att man inte var helt främmande för tanken att föra in något av blomsterfägringen utomhus i boningsrummen. Redan i ett rättegångsprotokoll om ett horsbrott i Östergötland 1627 heter det: "Niels hade en gång kommet uth till henne – – – Midsommars Natt och baad hennes folk gå bort och hämpta hem blomster och hennes man var icke hemma" (Rääf 1861: 173). Och från huvudstaden berättar den framstående tyske naturforskaren Johann Beckmann, att man vid hans besök där den 10 april 1766 på alla gator sålde blåsippor (Beckmann 1911: 95). Ödmann nämner från ungefär samma tid att djäknarna i Växjö kunde presentera en tulpan en söndagsmorgon till en känd flicka, då hon gick i kyrkan

1775. Blommade en
handelsmannen Herr
WENNERHOLM uti
och d. 5 Febr. aftäknates
ock des af sidan utstäande
acurat långt ock Coeleur
af Ioh. C. Iung.

Två blomkrukor från Gustafsberg. Krukan t.v., från 1840–50-talet, är tillverkad av flintporslin och dekorerad med motiv från Drottningholms slott, Rosendals slott och Blå Porten. Krukan t.h., i vit fajans med akantusblad i reliefornering, är från ca 1870. Tillhör Nordiska museet.

Blommande aloe år 1775 hos handelsmannen N.N. Wennerholm i Masthugget, Göteborg. Akvarell på papper av Johan Caspar Jung (1721–1790). Göteborgs historiska museum.

(Ödmann 1830: 67). En blomma av detta slag bör då ha varit inköpt hos en trädgårdsmästare i trakten. Att på detta sätt ge uttryck åt sina känslor var tydligen redan vid denna tid inte så ovanligt i borgerliga kretsar. Från Köpenhamn berättas omkring 1770 om en köpmansfamilj, där föräldrarna knappast anade, ”at de smaae Blomsterbouquetter som bleve kastede ind af Vinduet var Preliminairer til en Forbindelse” (Meinerts 1970: 62). När Linné den 1 juni 1741 landsteg på Öland skrev han i sin dagbok: ”Så snart vi ankommo till landet stego vi i (värds)huset vid Färjestaden. I fenstren lågo fullt av *abrotorum* (åbrodd) och *flores Bellidis floribus rubris* (odlade Bellis med röda blommor) (Gullander 1970: 57).

Om vi bortser från 1600- och 1700-talens slottsmiljöer, har vi endast torftiga uppgifter om egentlig blomsterodling inomhus före 1800-talet (Swederus 1907: 80). Thore Magnus Fries säger med rätta: ”Frågas då först efter dem (= de växter) som i 1700-talets början förekommo i boningshus, så stå vi tveksamma om svaret. Så mycket kan dock sägas, att detta slags blomsterskötsel säkerligen var helt obetydlig. Att balsaminer då voro fönsterväxter är säkert; måhända förekom ock någon gång en myrten, en gyllenlack osv.” (Fries 1899: 32). När Fries därefter nämner en del andra arter som han tror möjligen varit odlade, bygger han tyvärr på de uppgifter som lämnas i J. Ahlichs arbete Den Swenske Lust-, Örte- och Trägården,

Bland alla Carl Larssons oerhört uppskattade bilder från Sundborn ingår även denna bild av den läxläsande sonen. Till vänster på bordet står en lilja. Tillhör Nationalmuseum.

1722. Förf. var, som Fries själv påpekar, en inflyttad tysk, som upptagit uppräknade trädgårdsväxter "efter tyska författare eller egen, i hemlandet vunnen erfarenhet". – "En likartad opålitlighet vidlåder ock den i Rålambs Adelig öfning lämnade växtförteckningen" (Fries 1899: 25).

Det äldsta belägget på *blomkruka* i Svenska Akademiens Ordbok härrör från 1758, men liksom när det gäller det under 1600-talet i slottsmiljö vanliga ordet *blompotta* kan man inte säkert veta om dessa kärl stod inomhus eller i öppna loggior, trappor, altaner, drivhus eller trädgårdar. *Blomsterburk* uppträder 1788 och *blomsterkruka* 1794. Det bör erinras om att de 1700-talsprodukter från Marieberg och Rörstrand som ofta går under benämningen blomkrukor i själva verket är vinkylare. I andra fall kan termerna beteckna vaser för snittblommor (Steenberg 1952: 39). Emellertid har Barbro Åstrand nyligen erinrat om en intressant lavyr av Elias Martin som av dräkterna att döma är utförd i slutet av 1700-talet. Man ser på den en butiksinteriör med en blomkruka i fönstret. Nedtill

Den nästan överlastade interiören med krukväxter från Värmland är fotograferad på 1890-talet. Foto Carl Ohlin.

har konstnären skrivit: "Fruckt-boden. /hwad kostar krukan? Alt som han är stor till hr Capten ---" (resten av texten är bortskuren) (Åstrand 1971: 69 ff.). Bilden är ett märkligt vittnesbörd om blomsterhandel i det gamla Stockholm.

Linné nämner i en avhandling om trädgårdsväxter 1764, att "växter, som alltid böra hafva sin plats i boningshusets fönster, äro: Jasminum officinale, Vinca rosea" (Fries 1899: 32 f.). Den förra med vita blomor, var känd redan på 1600-talet, den senare är en art av trädgårdsvintergröna.

Några flera uppgifter om krukväxter får vi med 1800-talets början. I Lycksalighetens ö, som utkom 1827, heter det:

"Jag hvilar ut ifrån en stormig dag,
Bland hemmets myrten eller klubbens drufvor"
(Atterbom 1827: 269).

Almqvist nämner i Det går an 1839 "vita levkojor" och lavendel som krukväxter (Almqvist 1922: 248 och 289). År 1844 talar Oscar Sturzen-Becker om att i fönstret i Stockholmspigans kammare "står en blomkruka, vanligen en geranium eller en citronmeliss" (SAOB under Blomkruka). Vid

denna tid uppträder också som krukväxt de första kaktusarna. Th. M. Fries skriver sålunda om Optunia vulgaris:

"Ehuru visst icke någon prydnad förekom denna i Upsala på 1840–50-talen af och till såsom fönsterväxt under namnet 'Adam och Eva'" (Fries 1899: 33).

Andra av våra sedermera vanliga krukväxter synes vara ännu senare komna i bruk, försåvitt man kan döma efter Svenska Akademiens Ordbok: begonian uppträder första gången 1854, fuchsian, även kallad Kristi blodsdroppar, 1863, kallan först omkring 1880 etc. En särställning intar en tidig vårväxt som hyacinten. Den odlades redan på 1600-talet men väl då snarast på frijord, fastän Spegel i Guds Werk och Hwila skriver:

"Mars Månan lokkar fram then fägra Hyacinthen" (Spegel 1685: 135).

Vid mitten av 1800-talet uppdrogs den emellertid i kruka, såsom vi ser av att komminister Israel Juhlin i Folkärna sätter sådana den sista oktober 1841 (Larsson 1933: 17). Vid denna tid var det också vanligt att driva denna växt i särskilda glas, hyacintglas, med stark utvidgning upptill för löken och behållare nedanför för vattnet. Sådana glas omtalas i en bouppteckning i Växjö 1843 och man kan även finna dem i ett eller annat exemplar i våra museers samlingar. (SAOB, uppgift från 1843.)

Interiörbilder, på vilka man ser blomkrukor i funktion är sällsynta i vårt land i äldre tid. Emellertid har A. U. Schützercrantz målat en sådan med två krukor på sina fat i fönstret, den ena tydligen ett bandat laggkärl, den andra av lergods. Bilden bör vara utförd på 1830–40-talet (Hazelius-Berg 1962: 59). På en teckning från 1873 ser man ett förmak på Nygård vid Älvkarleby med både krukor i fönstren och en sådan på ett blomsterbord framför (Hazelius-Berg 1962: 78). Slutligen kan hänvisas till en interiörbild från ett Stockholmshem 1882, där man ser förmaket prytt av ett flertal krukor med palmer, vilka nu blivit modeväxt i borgerlig miljö (Hazelius-Berg 1962: 72). Man kan erinra om att det var nyårsdagen 1869 som Edmond Goncourt i Paris antecknade i sin dagbok: "Jag såg första gången småfolk på gatan bära palmer i kruka, nyårsgåvor av exotiska växter" (Goncourt 1927: 206).

Det var efter 1800-talets mitt som intresset blev mera påtagligt för blomsterodling i hemmen i det borgerliga Sverige. Då utkom också den första moderna handledningen i ämnet, författad av direktören för trädgårdarna vid Haga och Tullgarn N. J. Ericsson (Ericsson 1855). Så småningom spred sig intresset för sådan odling också till andra samhällsklasser. Ett starkt tyskt inflytande synes härvid ha gjort sig gällande och kulminerade med jugendstilens genombrott med dess breda fönster, färgglada prydnadskrukor och allmänna passion för allt vegetativt. Märkliga före-

Palmen intar en central plats i denna jugendinteriör från Stockholm.

löpare fanns emellertid även i vårt land. I romanen Enslighetsälskaren eller Bref från en ung Man på Landet till dess Vän i Staden, som utkom 1800, beskriver författaren Per Adolf Granberg ett rum på egendomen "Elfskog", ägd av en f.d. ämbetsman: "Under båda fönstren stodo två små soffor, och emellan dem, vid porten, en balja hvarutur en vinranka uppsteg som slingrade sina grenar åt båda sidor och gjorde dagern mindre stark, emedan den kastade sig mångfaldigt omkring ett spjälverk som var upsatt i fönstren. På motsatta sidan var en bokhylla och jämte den tvenne små bord, fulsatte av blomsterkrukor. Hörnena pryddes av fyra Pommerans träd, alla i full blomning och gjorde det skönaste afbrott emot de hvita väggarne" (Sylwan 1942:104).

Effekten att mildra dagsljuset med hjälp av krukväxter är tidigt betygad, i det att redan Linné iakttar, hur man 1741 i Växjö utom i trädgårdarna odlade hjärtansfröjd (Mentha sativa) i vattenfyllda kärl inne i husen, i vilka den frodades med "många och långa stjelkar, at hela fönstret stod betäkt med en härlig grönska, som både gaf en angenäm lukt och en skiön skugga" (Linné 1745: 321). När kallan, sedermera så populär som krukväxt, långt om länge kom i bruk, fick även den ofta tjäna samma syfte, såsom vi ser att fallet var vid århundradets mitt i förmaket i bokförläggare Zacharias Hæggströms hem i Stockholm (Hyltén-Cavallius 1929: 137).

Bland landsbygdens jordbrukande befolkning skulle det dröja länge, i själva verket på de flesta håll ända till åren efter första världskriget, innan blomsterodling i hemmen blev annat än en undantagsföreteelse. Man kan inte undertrycka den reflexionen, att ett klarläggande av de närmare omständigheterna kring denna innovation skulle vara ett särdeles lämpligt ämne för en grundlig vetenskaplig undersökning med användande av moderna metoder. Förarbeten för en sådan har gjorts vid Kulturhistoriska undersökningen på Nordiska museet; bl.a. genom utsändande 1971 av en frågelista, nr 196 (Krukväxter och snittblommor), utarbetad av intendenterna Marianne Olsson och Annika Österman. På denna inkom ett betydande antal svar till belysning av krukväxtodlingen, särskilt under de senare femtio åren. En värdefull, tyvärr ännu otryckt, översikt över krukväxter i svensk heminredning, med huvudvikten lagd på det senaste århundradet ger Maria Flinck (Flinck 1982).

Den dagliga skötseln av krukväxter ålåg hembiträdet, som vi här ser i verksamhet. Bilden från århundradets början.

MAGNUS OLAUSSON
Om tillkomsten av en *ferme ornée*.

Godegårdsparken och Fredrik Magnus Piper

Magnus Olausson, fil. kand. och intendent vid Nationalmuseums avdelning för teckning och grafik.

Tilförne skulle trägårdarne vid de häromkring varande herresäten, lysa af en utsökt symmetri; långa och täta berceauer, långa rätlinjiga alleer; parterrer med många utkrusningar och chargerade desseiner; trän utklipte i de sällsammaste figurer; alt skulle vara klipt, cirklat, krusat och konstigt. Nu följas andra med den goda naturen mer enlige reglor.[1)]

Denna karaktäristik av smakförändringen på trädgårdskonstens område återfinns i Johan Fischerströms *Utkast til beskrifning om Mälaren*, utgiven i Stockholm 1785. Författaren är entydig i sin skildring av den franska formträdgården. Bilden av den nya stilen är däremot inte lika klar. Vad menade Fischerström med den "goda" naturen? Syftade han måhända på dess s.k. "enfaldiga" form; rå och obearbetad? Nej, inte att döma av den fortsatta texten, där författaren talar om de vackra parker som kunnat anläggas trots "de hinder som en bergaktig och stenbunden mark medförer..." För Fischerström liksom för många av hans samtida var idealet det städade odlingslandskapet, en produkt av människans snarare än naturens "reglor". Därför tvekade inte heller Johan Henrik Kellgren när han skrev "Den nyfikne vandringsmannen stadnar et ögonblick at betrakta naturen i sin vilda prakt; men vänder snart om til de odlade parker, der hon lyser i sin fullkomlighet."[2)] Det tydligaste vittnesbördet om denna naturuppfattning möter vi i den engelska trädgården.

Slingrande vägar och vattendrag, kantade med omväxlande träd, buskar och öppna fält var den enklaste formeln för den s.k. *Ängelska smaken*. Här och var placerades ett skuggigt viloställe med utsikt mot en parkbyggnad i fjärran osv. De första som tillämpade detta nya mönster i Sverige hade själva aldrig varit i England. Kunskap och inspiration fick de i stället från planschverk eller genom muntliga beskrivningar av dem som med egna ögon sett de nya trädgårdarna på platsen. F. A. U. Cronstedt, som redan 1774 ritade en engelsk trädgård åt Nils Adam Bielke på Sturefors eller Carl Fredrik Adelcrantz, vilken jämte Gustav III gjorde upp planen till en *jardin anglois* vid Drottningholm 1777, var båda präglade av de Hårlemanska idealen.[3)] Deras försök i den nya stilen blev därför inte något an-

Ett av de få kända porträtten av arkitekten Fredrik Magnus Piper (1746–1824) utfördes 1798 av Jonas Forsslund. Foto SPA.

Godegårds ägare Johan Abraham Grill (1744–1792) så som han uppfattades av miniatyrmålaren och lantmätaren Anton Ulric Berndes år 1782/83. Foto SPA.

nat än tafatt hopfogade hybrider; brottstycken av den tuktade trädgården kombinerade med promenader i oregelbunda kurvaturer. Man söker här förgäves efter ett genomtänkt förhållningssätt till både gammalt och nytt. Först i Fredrik Magnus Piper fick Sverige en professionell uttolkare av det engelska trädgårdsidealet.

Piper synes ha varit väl rustad för denna uppgift. Han studerade matematik och hydrostatik under 1760-talet vid universitetet i födelsestaden Uppsala. Sitt intresse för vattnets rörelse behöll Piper för övrigt hela livet och ägnade senare mycken möda åt denna detalj som trädgårdsarkitekt. Efter studier för Adelcrantz blev han 1772 konduktör vid Överintendentsämbetet. Följande år reste Piper till England där han blev introducerad hos William Chambers genom ett rekommendationsbrev från varvsamiralen Fredrik Henrik af Chapman.[4)]

Under en kortare tid studerade Piper byggnads- och trädgårdskonst för Chambers. Han erhöll dessutom ett direkt materiellt understöd genom det arbete som han fick utföra i Chambers arkitektkontor.[5)] Kontakten mellan Piper och Chambers tycks detta till trots inte ha varit helt friktionsfri i all synnerhet som den store engelske arkitekten kände sig utnyttjad av sin unge svenske adept.[6)] I november 1774 beviljades Piper en resepension från Slottsbyggnadsdeputationen, vilket gjorde honom mer oberoende och han reste nu till Paris samma år. Här studerade han Le Nôtres trädgårdar och samtida arkitektur. 1775–78 vistades han i Italien.[7)] Först hösten sistnämnda år återvände Piper till England för att ytterligare fördjupa sig i den engelska trädgårdskonsten. Under åren 1779–80 studerade han de mest framträdande trädgårdarna såsom Stourhead, Stow, Painshill m.fl. Innan Piper återvände till Sverige i augusti 1780, gifte han sig med den sköna Elisabeth Hackson.[8)] Genom detta giftermål blev Piper befryndad med den förmögna Grillska familjen. Hans svägerska Maria Elisabeth Hackson var nämligen maka till den svenske konsuln i London, Claes Grill, en yngre broder till direktören i Ostindiska kompaniet, Johan Abraham Grill på Godegård.[9)] Så kom det sig att Piper några år senare fick uppdraget att göra upp planen till en engelsk trädgård för Grills egendom i Östergötland.

"Plan du Jardin à l'Angloise de Godgården, dedié à Monsieur J. A. Grill Abr^son par son ami F: M: Piper", 1785. Östergötlands länsmuseum, Linköping.

Det faktum att Piper med 1700-talets språkbruk var *cousin* till Johan Abraham Grill var naturligvis inte den enda anledningen att valet föll just på honom. Därtill kom säkert Pipers uppenbara förtjänster som trädgårdsarkitekt. Haga Lustpark, som började anläggas efter hans ritningar från år 1781 var kanske det främsta exemplet. Vid denna tidpunkt pågick ännu inredningsarbetet i huvudbyggnaden på Godegård. Först 1785 utarbetade Piper sitt förslag till en engelsk trädgård vid Godegård. Detta framgår av en liten oansenlig anteckning i Johan Abraham Grills annotationsbok för detta år; "Stockholm – Piper trädgårdsplanen..."[10] Frågan är om den upptagne arkitekten hade besökt platsen innan han utförde den ännu bevarade "*PLAN du Jardin à l'Angloise de Godgården*..."[11] Under alla förhållanden bör Piper ha haft tillgång till någon form av underlag, troligen en lantmäterikarta.

Redan i detta första utförande

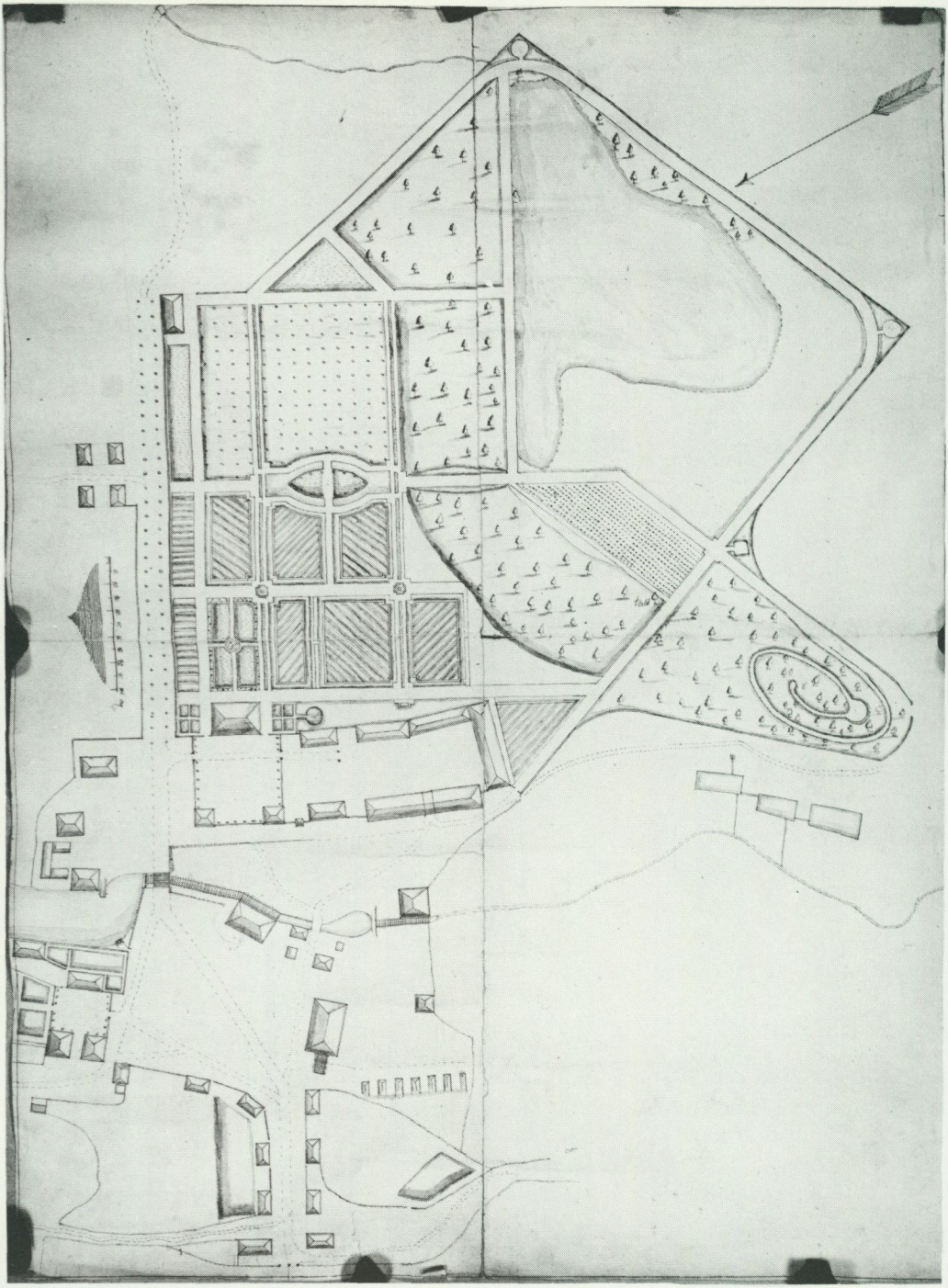

Kinesiska paviljongen enligt äldre foto. NM, Herrgårdsmuseet.

kan man se hur väl Piper lyckas utnyttja de naturliga terrängförhållandena. En stor promenad eller körväg inramar hela anläggningen i lätt slingrande bukter, medan mindre gångstigar markerar den höjdsträckning, som i en diagonal väst-östlig båge, delar parken i två hälfter. Den norra domineras ännu på Pipers förslag av den gamla kökträdgården vars regelbundna kvarter arkitekten ville skyla genom att kanta den större väg, som genomkorsade densamma, med buskar. Den södra hälften har även den fått behålla sitt nyttoinslag, den s.k. *Lilla humlegården*. Öster om denna har Piper markerat ett sankt område som *Grells-Träsket*. Enligt hans förslag skulle träsket dräneras genom kanaler, vilka tillsammans bildar en sjö med holmar. Utöver detta återfinns även ett antal s.k. *ornamenter*, trädgårdsbyggnader som alla placerats på framträdande platser där siktlinjerna korsar varandra. Medan de båda mellersta kullarna enligt Piper fått sin särart genom vegetationen *Backe med Tallskog* respektive *Backe med Biörck Skog*, utmärks de övriga genom parkbyggnader, placerade på krönet. I sydväst ett åttkantigt lusthus, som arkitekten angivit som *Pavillon Chinois*. På den motsatta kullen i öst finner man i stället *Tente Turc* (turkiska tältet) och på sluttningen nedanför, vid kanalen – ett parasoll (*Champignon Parasolle*). Som motsatspar i nord-sydlig riktning valde Piper en alkov av engelsk typ (*Alcove Anglois*) i söder och i norr ett hus för bikupor (*Ruches*)

Projekt till ordnande av kökträdgården och parken. Trädgårdsmästarritning i gårdsarkivet, Godegård.

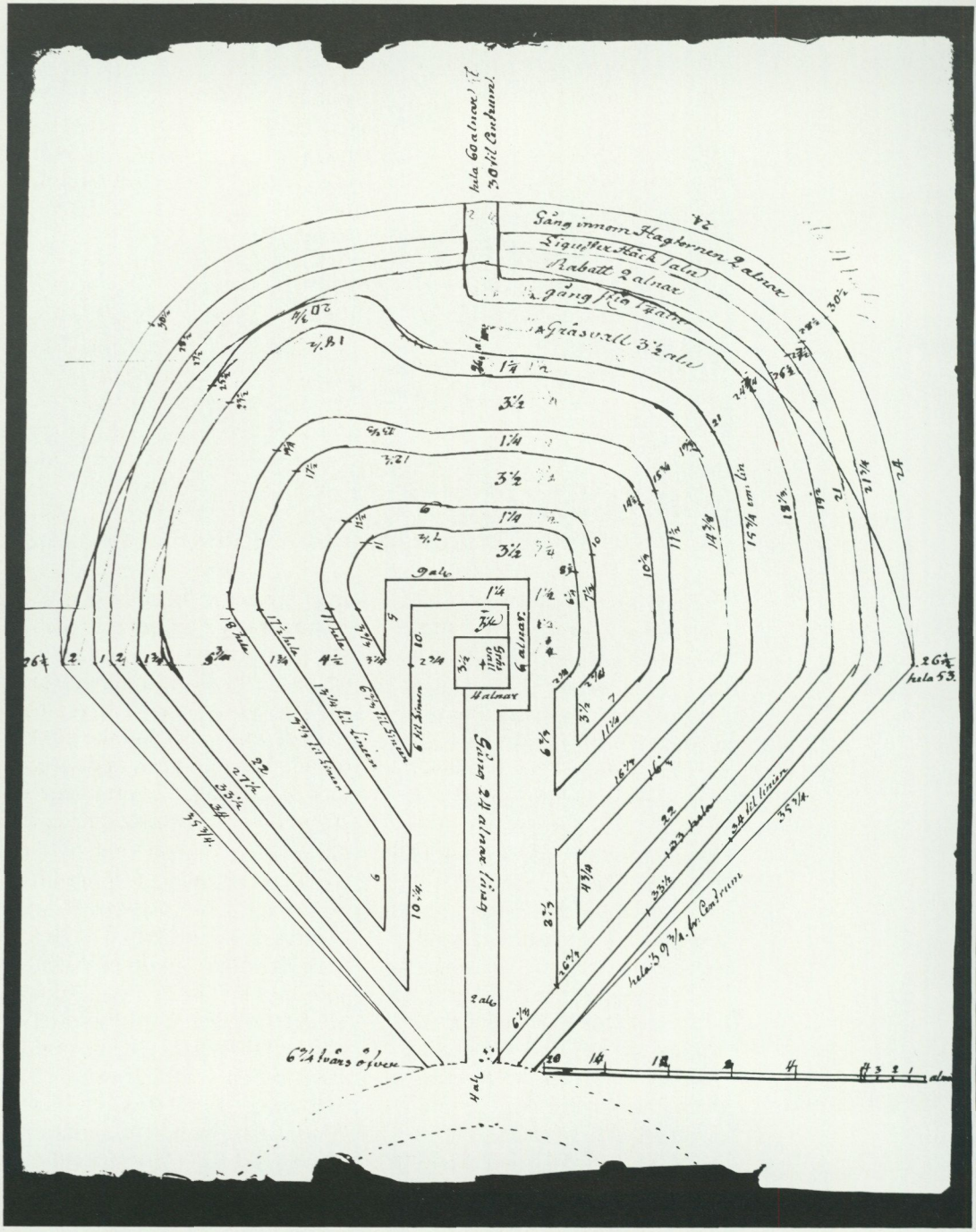
Gång innom Hagtornen 2 alnar
Liguster Häck 1 aln
Rabatt 2 alnar
Gräsvall 3½ aln
6 alnar
4 alnar
Gång 24 alnar lång
hela 53
6¾ tvärs öfver

Plan av labyrinten vid Lustigkulle troligen utförd av Johan Abraham Grill. Nordiska museet.

med ett italienskt vinkast i grannskapet (*Vigne Italienne*).

Det åttkantiga kinesiska lusthuset var förmodligen den första trädgårdsbyggnaden som uppfördes. Den ännu bevarade paviljongen står fortfarande på krönet av *Lustigkulle* dit man kommer på en serpentiniserande gångstig. Denna plantering existerade troligen redan innan Pipers förslag kom till utförande, åtminstone att döma av en äldre odaterad plan.[12] *Lustigkulle* skjuter här ut som ett appendix till en rätlinjigt utformad kökträdgård. Piper hade heller ingen del i den labyrint, som var anlagd på sluttningen söder om *Lustigkulle*. Tvärtom föreslog han att detta inslag i parken borde avlägsnas, vilket också senare skedde.[13] Den kinesiska paviljonen uppförd 1788, var sålunda inplacerad i en som det tycks redan existerande parkmiljö.[14] Någon ritning av Piper har inte bevarats.[15] Det ursprungliga utseendet framträder dock klart i arkitektens egen beskrivning. Piper karaktäriserar denna byggnad som en *Sallon* vilken "blef utförd under dubbla afsatser af Chinesiske kring ståltrådar rörlige bokstäfwer i stället för kläppar, wid minsta fläkt utgjorde en ljuflig Carillon el[r] klockspel; warandes platformen, hwarpå Sallonnen är placerad, omgifwen af ett bröstwärn eller ledstång, som föreställer en med skiftande färgor anstruken och uti imitation af de Större Ostindiske förfärdigad orm af circa 5 tums tvärlinea, med ett från China hemfört hufwud, hvars rörliga ögon och tunga eller gadd, gjorde med det öfriga en fullkomlig Illusion och som genom dess till någon del förblandade och cacherande innom buskarne, ännu mer öfwerraskade hwar och en som ej tillförene warit på detta ställe."[16]

Det verkar som om kinesiska paviljongen eller *Lusthuset*, som byggnaden rätt och slätt kallades, bibehöll detta utseende under hela 1800-talet för att senare successivt förlora sin utsmyckning. Piper anger t.ex. att taket var försett med "tvenne omgångar af glasklockor i alla hörnen".[17] En teckning utförd i slutet av 1800-talet visar att den nedre raden av klockor hölls upp av 8 drakar.[18] Inget av detta återstår i dag. Samma sak gäller det märkliga räcket i form av en lång orm med ett huvud hemfört från Kina samt byggnadens krönande *knapp* eller *tallkotte*.[19] Med tanke på den omilda behandlingen under årens lopp är det något av ett under att större delarna av inredningen i kinesisk stil bevarats – fyra bänkar och åtta pallar. Däremot har de tvenne borden som utfördes samtidigt, gått förlorade. Räkenskaperna visar att allt detta tillverkades samtidigt som *Lusthuset* uppfördes sommaren 1788.[20]

Samma år hade man uppenbarligen kommit så långt i arbetet med att dika ut träsket att kanalerna var grävda.[21] Detta antagande bekräftas av Grills egna anteckningar enligt vilka han införskaffat en "svan för trädgård/

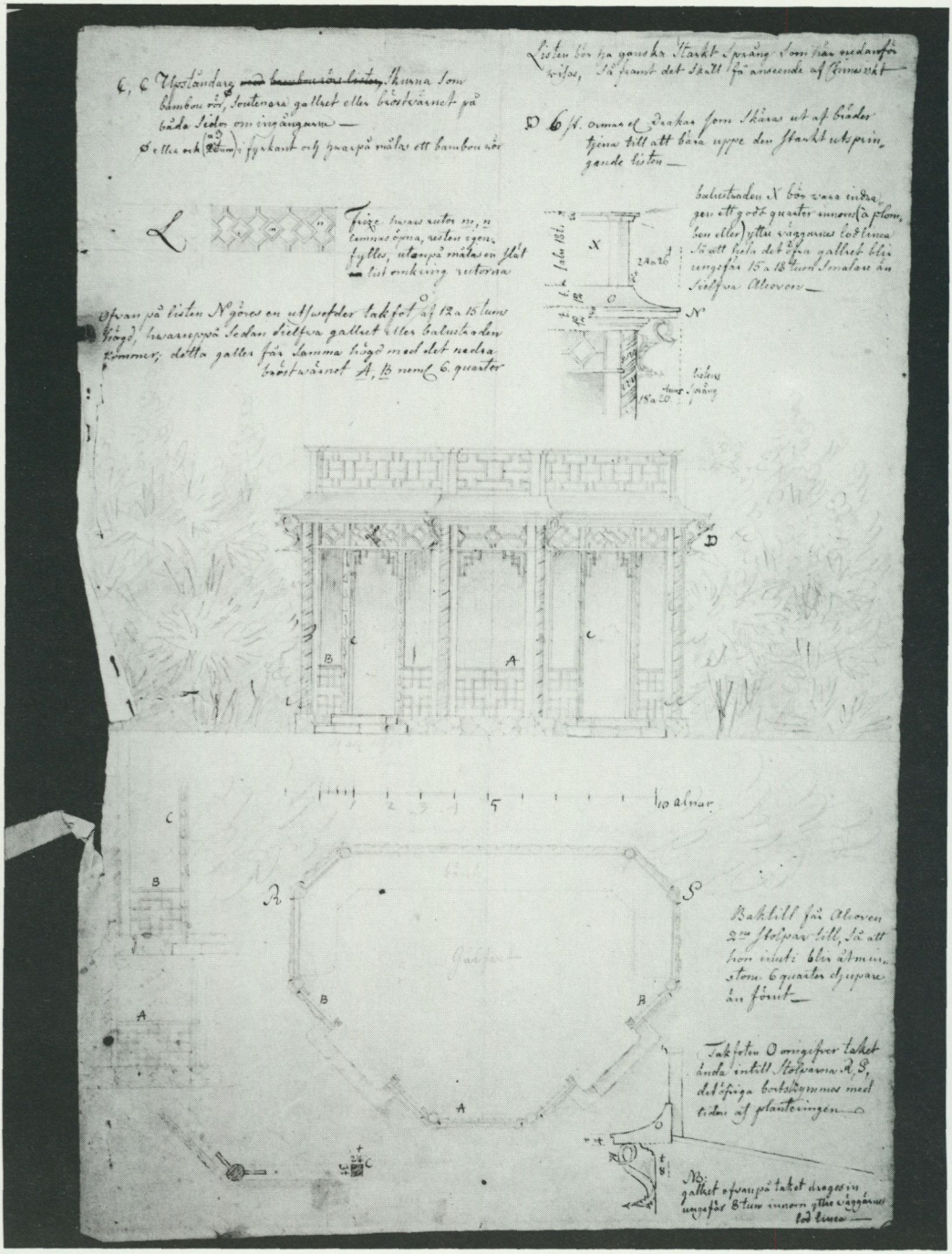
Listen bör ha ganska Starkt Språng som här nedanför wisas, så framt det skall få anseende af Chinesiskt
C, C Upståndare ~~med bambou rörs listen~~ skurna som bambou rör, soutenera gallret eller bröstwärnet på båda sidor om ingångarna —
D 6 st. ormar el drakar som skäras ut af bräder tjena till att bära uppe den starkt utspringande listen —
L
Frize hwars ruter m, n lemnas öpna, resten igenfylles, utanpå målas en stät list omkring rutorna
balustraden X bör wara indragen ett godt quarter innom (à plomben eller) yttre väggarnes lod linea så att hela det öfra gallret blir ungefär 15 à 18 tum smalare än sielfwa Alcoven —
Ofwan på listen N göres en utswefder takfot af 12 à 15 tums högd, hwaruppå sedan sielfwa gallret eller balustraden kommer; detta galler får samma högd med det nedra bröstwärnet A, B neml. 6. quarter
listens Språng
10 alnar
Baktill får Alcoven 2ne stolpar till, så att hon inuti blir åtminstone 6 quarter djupare än förut —
Takfoten O omgifwer taket ända intill stolparna R, S, det öfriga bortskymmes med tiden af planteringen —
NB: gallret ofwanpå taket dragesin ungefär 8 tum innom yttre väggarnes lod linea —

Pipers förslag till alkov ”à la chinoise” med arkitektens detaljerade anvisningar, ca 1789. Nordiska museet.

Henrietta Rehbinders teckning av Lustigkulle med den kinesiska paviljongen, 1890-talet. Priv. ägo.

Arbetsritning till alkovens kinesiserande spaljéverk. Nordiska museet.

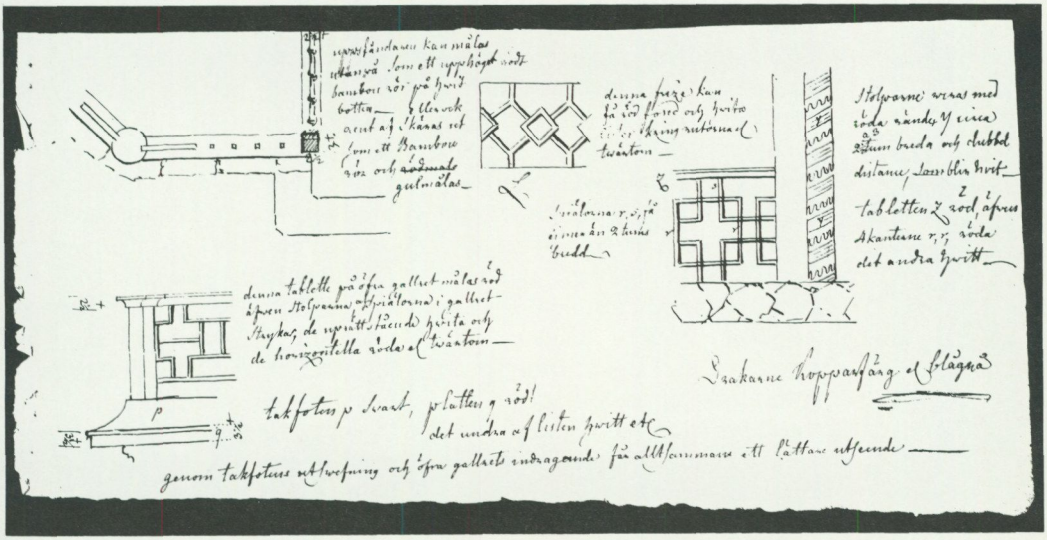

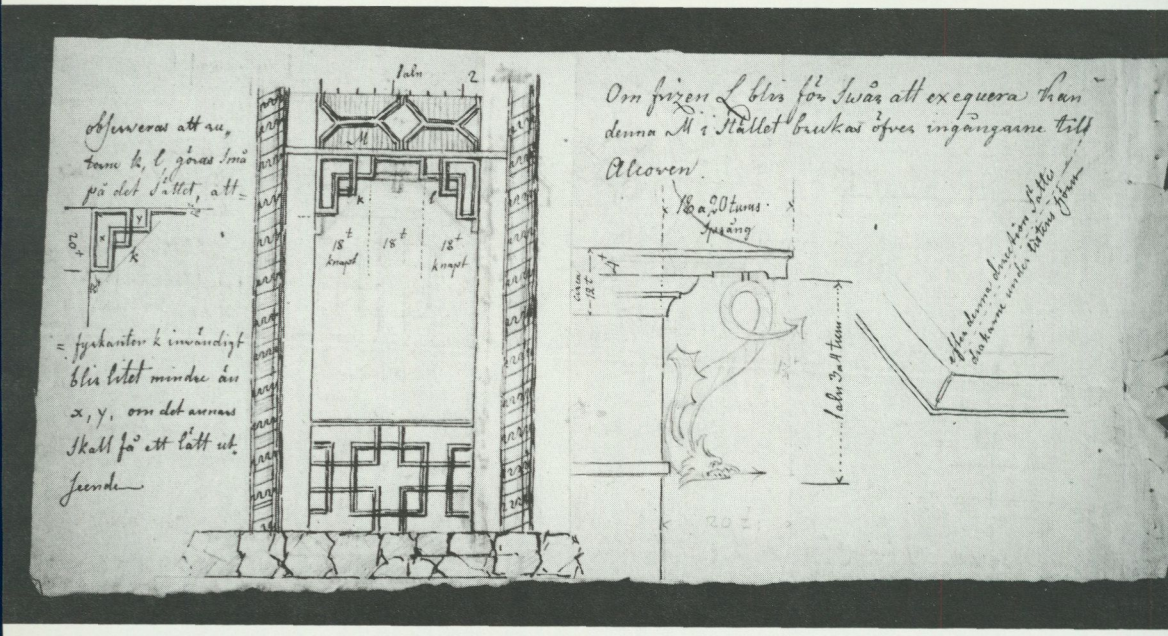

Detaljritning av alkovens front samt av drake, som uppbär den kraftiga taklisten. Allt är försett med Pipers noggranna angivelser av utförande och mått. Nordiska museet.

en/" i Stockholm.[22] Däremot tycks ännu ingen av de övriga föreslagna byggnaderna ha kommit till utförande. Vid denna tidpunkt (ca 1788/79) förändrade Piper dock alkovens planerade utseende. Ursprungligen hade han tänkt sig en engelsk typ, dvs. ett trädgårdssäte insatt i en nisch. Den nya alkoven, som nu förelåg i noggranna arbetsritningar (Godegårdsarkivet), var i stället ett lusthus i kinesisk stil. Byggnaden hade dessutom utökats med närmare en meter i djupled. En dryga sex meter bred tresidig front vette mot parksidan. Den var rytmiskt indelad av kraftiga stolpar i varje hörn och hade kinesiskt spjälverk som fyllning.[23] Medan byggnadens front var sluten utgjordes alkovens övriga båda främre sidor av öppningar i spjälverket. Ståndarna som inramade öppningarna kunde enligt Pipers anvisningar antingen "målas utanpå som ett upphöjt rödt bambou rör på hwit botten – Eller ock rent af skäras ut som ett Bambou rör och gulmålas." Alla de tre sidorna hade ett överstycke i form av snedställda rutor i gallerverk. På detta följde en bred taklist med utskjutande språng, en detalj som enligt arkitekten borde göras extra framträdande "så framt det skall få anseende af Chinesiskt." Till denna karaktär bidrog även drakarna vilka var ämnade att ge illusion av stöd åt taklisten. Slutligen skulle byggnaden krönas med en balustrad i kinesiserande gallerverk. Piper associerade även till

ostindisk arkitektur i sitt färgval. Rött och gult kontrasterades med tillskott av vitt och svart.

Det var Pipers mening att endast alkovens front skulle vara rikt perforerad med snickerier. I sparsamhetsnit föreslog han att fondväggen liksom kortsidorna skulle utföras i form av släta plankväggar. De sistnämnda, som delvis skulle bli synliga från *Lusthuset*, var dock tänkta att målas illusionistiskt i överensstämmelse med framsidan för att undvika kulisseffekten.

I stort sett förverkligades Pipers intentioner. Detta framgår av en teckning från år 1896.[24] Endast spjälverket tycks ha förenklats på platsen något som Piper också förutsåg i sina ritningar där han anger olika alternativa lösningar. Det verkar som om alkoven försvann redan vid seklets början, men ännu under 1940-talet, när Osvald Sirén besökte Godegård, var stengrunden synlig.[25] En liten anspråkslös rest har bevarats i form av en drakstjärt i smidesjärn.[26]

Drakstjärt i smidesjärn från kinesiska alkoven. Priv. ägo.

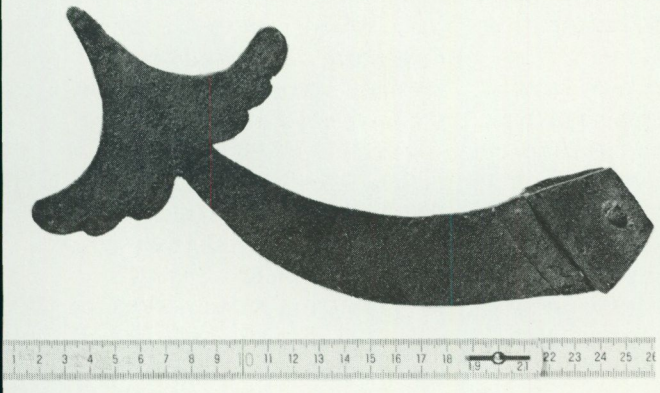

De knapphändiga räkenskaperna säger inget om när alkoven uppfördes. Pipers arbetsritningar ger emellertid en ledtråd. På baksidan återfinns nämligen en tunn blyertsskiss till huvudbyggnaden på Bjärka-Säby.[27] Genom den daterade planen över denna nya anläggning kan man sluta sig till att ritningen till alkoven på Godegård bör ha utförts samtidigt, dvs. 1789.[28] I samband med projekteringen av huvudbyggnaden på Bjärka-Säby besökte Piper troligen även Godegård. Med ritningarna till alkoven följde nämligen ett fyra sidor långt memorial kallat *Strödda observationer vid anläggningarna uti Trädgården vid Godegård,* som visar att arkitekten studerat den framväxande parken på platsen.[29]

Detta hittills okända dokument är den kanske viktigaste kunskapskällan rörande Pipers intentioner. I 22 punkter räknar arkitekten upp vad som borde iakttagas under det fortsatta anläggningsarbetet. Han börjar med att karaktärisera parken: "Blir altsammans uti Stile af ett Ferme Ornée". Definitionen av denna speciella form av engelsk trädgård lämnar han raskt: "Följer däraf, at en stor del af Terreinen employeras till Kjökträdgård; men hvilket altsammans bör så rangeras, at det åstadkommer all möjlig variation för ögat af grönska på det sättet, at intet för stort fält till ett och samma behof nyttjas." På ett liknande sätt uttrycker sig Piper senare i sin *Beskrifning öfwer Idéen och General-*

Plan till en Ängelsk Lustpark: "Detta sätt är ofta för en Possessionat eller privat Egendoms Herre det mäst tillfredställande, då man successivement och efter hand kan begagna omväxlingen af hushålls föremål och den villda naturen."[30] Att på detta sätt blanda höga och låga motiv, det sköna med det nyttiga, var ett tydligt brott med den klassiska konstteoriens decorumbegrepp. Inom trädgårdskonsten hade hittills en strikt hierarkisk ordning rått. Barockens lustträdgård var tydligt avskiljd från varje form av nyttoinslag såsom kökträdgården. Under 1700-talet skedde emellertid en viktig omsvängning i synen på Naturen och därmed även trädgårdskonsten. Orsakerna skall inte bara sökas inom den estetiska sfären. En viktig förutsättning för ett annorlunda förhållningssätt till Naturen var de blomstrande naturvetenskapernas osentimentala, sakliga studium av fenomenvärlden. I det fattiga frihetstida Sverige strävade man ständigt efter att omsätta dessa rön i praktisk nytta. Försök med nya former av gödsling eller vallodling inom jordbruket är typiska exempel. Långvarig misshushållning med en av landets viktigaste naturtillgångar, skogen, uppfattade samtiden som en allvarlig fara för rikets välfärd. Virkesbristen p.g.a. svedjebruk och omfattande skogsavverkning runt bruken skulle, menade man, inte bara ödelägga järnhanteringen utan även göra det svårt att få bränsle till bostäderna. Det faktum att människan själv plötsligt framstod som ett hot mot Naturen och inte omvänt, är en av de viktigaste förklaringarna till den förändrade naturuppfattningen.[31]

I Sverige var det framförallt Kungliga Vetenskapsakademien och Patriotiska Sällskapet som drev en intensiv propaganda för en förbättrad ängsskötsel och ökad trädplantering. Johan Abraham Grill var medlem av dem båda. 1778 formulerade han t.ex. Akademiens prisfråga rörande ljunghedars uppodlande.[32] På Godegård gjorde Grill också egna försök, bl.a. med mangold men utan att direkt lyckas.[33] Hans håg för lanthushållningen tycks emellertid inte ha avmattats för den skull. Samma år som Grill dog, 1792, insände han t.ex. till Akademien en översättning av Hunters *Essays* rörande silltrans användning som gödningsmedel.[34] Hans ivrande för åkerbrukets förbättrande inskränkte sig knappast till det allmänna dilettantmässiga planet. Det bottnade ytterst i nödvändigheten av att öka jordbrukets ringa avkastning. Godegård var nämligen inte självförsörjande på agrara produkter och för att föda brukets invånare tvingades man substituera med inköp utifrån.[35]

Lika tidstypiskt som försök med nya grödor och den s.k. *åkerbrukskemin* var Grills vurm för trädplantering. Genom bevarande priskuranter vet vi att han lät importera trädplantor och växter från bl.a. Lübeck.[36] Grill hörde också till de lantjunkare

CATALOGVS

Von

allerhand Frantz- und anderen ſo wohl Hoch- als Niederſtämmigen Obſt- wie auch Plantage- und Orange-Bäumen,

So zu bekommen bey

IOHANN SIGISMVND STELTZNERN,

Handels - Gärtner vor dem Holſteiniſchen Thore bey der Reper - Bahn à Lübeck.

Hoch- und Niederſtämmige Birn-Bäume.

Ambrette d'Hyver
Ambrette d'Automne
Annanas - Birn
August - Birn
Orange d'Hyver
Orange d'eſté Mousquée
Petit blanquet
Poire blanche
Poire de la Campagne
Poire grieſe
Poire l'Azaloty
Poire d'Prince
Pommerantzen - Birn
Ritter - Birn
Rouſſelet d'Hyver
Rouſſelet d'Automne
Saint Germain
Venus - Birn
Verte longue d'Hyver
Virgouleuſe

* * *

Hochſtämmige Birnbäume
Das St. à 20 ßl.
Niederſtämmige Frantz-Birnbäume
Das St. à 12 ßl.
Halbſtämmige à 16 ßl.

Hoch- und Niederſtämmige Aepfel - Bäume.

Baſſe caville blanc
Baſſe pomme blanc clair
Baſſe pomme rouge
Blanc - Apfel
Borſtorffer
Calville blanche
Caville d'eſté
Caville d'Automne
Calville rouge
Cantoir - Apfel
Cardinal - Apfel
Citronat - Apfel
Eck - Apfel
Franſcher Kant - Apfel
Fürſten - Apfel
Grand rigard
Groſſe Braunſchweiger
Herren - Apfel
Hollandiſcher Waſſer - Winckel
Kayſer - Apfel
Krüger - Apfel (roth)
Krüger - Apfel (weiſs)
Kant - Apfel

Hoch- und Niederſtämmige Kirſchen - Bäume.

Bunte Hertz - Kirſche
Cölniſche Kirſche
Doppelte May - Kirſche
Frühfolger
Gelbe Spaniſche
Glas - Kirſche
Kirſch von der Nath
Kleine frühe May - Kirſche
Loth - Kirſche
Prinzen - Kirſche
Rothe Spaniſche
Rothe Prager
Schwartze Spaniſche
Schwartze Prager
Schwartze Hertz - Kirſche
Süſſe Amarelle oder Pfund-Kirſche
Weiſſe Spaniſche
Wein - Kirſche

* * *

Hochſtämmige à Stück 16 ßl.
Niederſtämmige à Stück 10 ßl.
Halbſtämmige à Stück 14 ßl.

Hoch- und Niederſtämmige Pflaumen - Bäume.

Apricoſen - Pflaumen (rothe)
Apricoſen - Pflaumen (gelbe)
Damas Noir
Damas Blanche
Damaſcener
Früh Zucker - Pflaume
Groſſe Maruncken
Gelbe Eyer - Pflaume
Grüne Wein - Pflaume
Grüne Zwetſchken
Imperial
La Reine Claudi

Katalog över sortimentet av fruktträd vid Johann Sigismund Steltzners handelsträdgård, Lübeck. Nordiska museet.

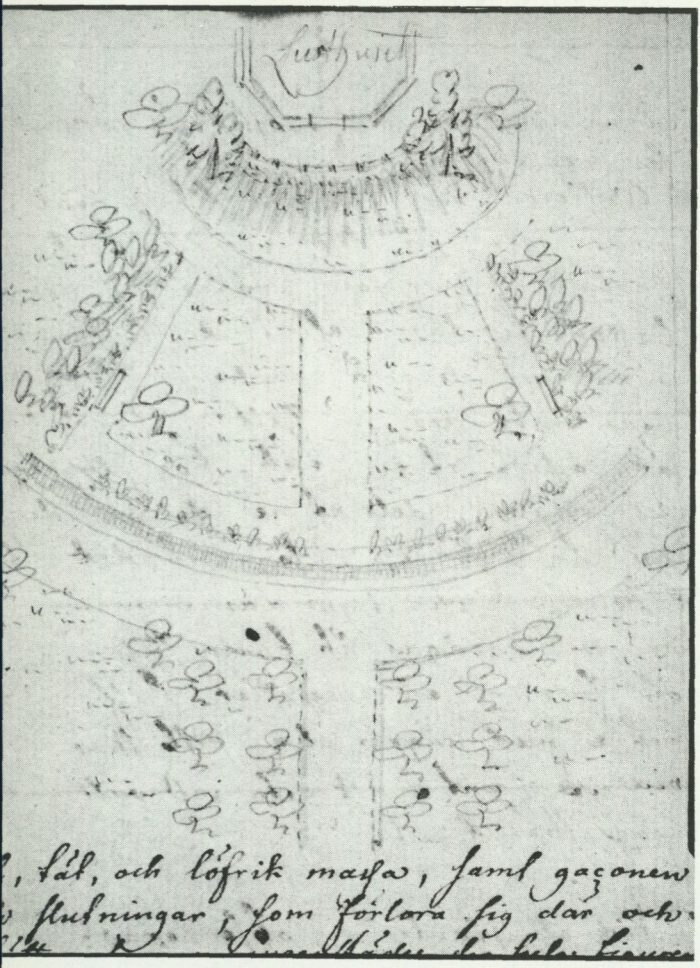

Pipers förslag till perspektivistiskt ordnad plantering nedanför Lustigkulle. Ur "Strödda observationer vid anläggningarna uti Trädgården vid Godgård", ca 1789. Nordiska museet.

som 1787 genom Vetenskapsakademien fick del av de s.k. *Burgsdorfska frökistorna.*[37] Enligt egen utsago hade han erhållit "frön af diverse Amerikanske Pinus /barrträd/..."[38] I sitt tackbrev till akademisekreteraren Wilcke meddelade Grill att "Om lådor förskrifvas til nästa år, skulle jag för 1/2 eller 1/4 vilja någon intressera..." men han tillade symptomatiskt nog "...ehuru jag som ligger högt up i vädret, ej törs låta på andra trädsorter, än dem som tåla väl kölden."[39] Grill var inte ensam om försök med acklimatisering av utländska trädslag. På detta område utbytte han både erfarenheter och frön med Pehr Tham till Dagsnäs: "Af de fröna jag hade den äran att aflämna undrar jag /skrev Tham till Grill/ om några upkommit: 8 slag har jag fått upp. Den Canadensiska lönnen är isynnerhet frodig; men Robiscia feck bruna blan af det starka frostet för en 14 dagar /sedan/; och tviflar jag på det vackra trädet/s/ fortkomst i Sverige --- Den rara Tryen Koniera Atulea hvilken jag feck från min K/ära/ Cousin; fägnar jag mig åt här vid Dahla. Till våren skola de byskarna komma till Dagsnäs."[40] Tham blir nästan fanatisk när han vill att Grill skall göra bruk av de nya rönen: "Det är besynnerligt att jag har Larix plantor /Lärkträd/, hvilka växa fortare än våra inhemska Barrträn; och nu räknar jag Larix för det första Träd som kan växa hos oss; och hvarföre hafva vi icke alla deraf. --- Huru vackra /än/ Min Cousins Parker kunna vara vid Godgård, så kan man icke vara utan Utländska Trän. Larix först och sidst." Det fanns emellertid även det som väckte Thams avund: "Min K/äre/ Cousin är lyckelig som har den kunnige Herr Inge/nieuren/ Wallberg i sitt granskap. Då man giordt en faster och vacker anläggning, är godt att hafva en detailleur."

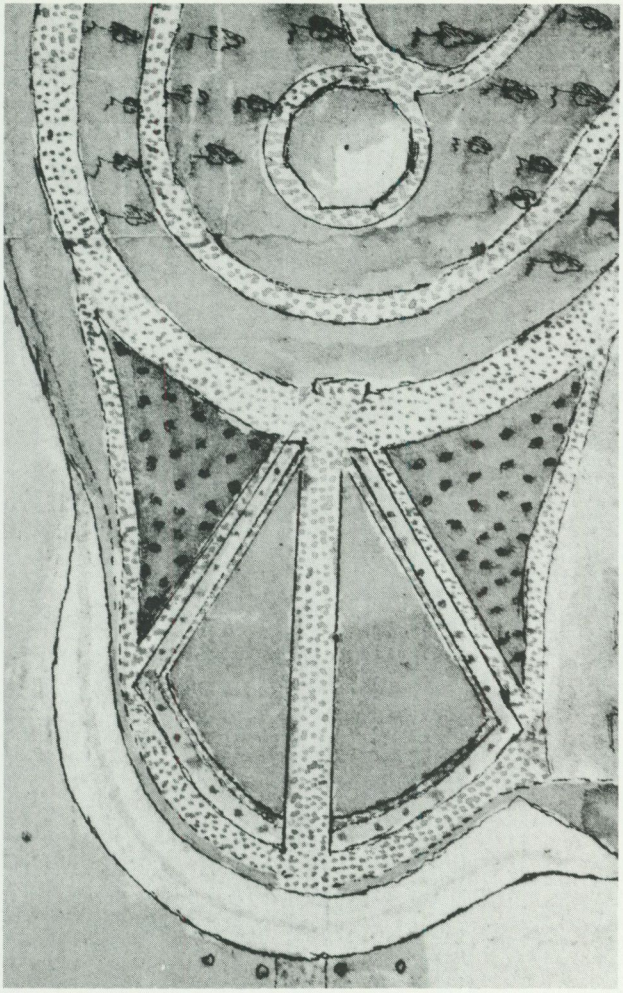

Trädgårdsmästarens reviderade plan av motsvarande parti, 1790-talet. Gårdsarkivet, Godegård.

Mathias Wallberg var lantmätare och tillika en ivrig trädgårdsamatör. På sin gård Klosterorlunda utanför Vadstena, gjorde han försök både med växter och träd. Sålunda kunde Wallberg meddela Grill att han hade haft större framgång med de frön som Tham skänkt: "Americanske fröna, som förleden hösten bekommos af herr håfIntendenten Tham hafwa här mycket bättre lyckats än wid Godgård, så att jag kan dela med mig några små trän."[41] Wallberg tycks inte bara ha bistått med råd och rön. Thams epitet "detailleur" visar att han även i detalj hjälpte Grill med själva planteringarna på Godegård.[42]

Det är mot bakgrund av denna entusiasm för planterandet av träd och jordbrukets reformerande vi skall se tillkomsten av Godegårds speciella form av engelsk trädgård. Den sällsamma blandningen av kökträdgård och park speglade väl beställarens intressen. Samtidigt rådde det ingen tvekan om vad som enligt den konstnärlige rådgivaren Piper ägde företräde i denna förening av det sköna och det nyttiga. Enligt arkitekten "iakttages att med tätare plantering bortskymma det sterila och mindre behagliga."[43] På Godegård gav Piper denna strävan konkretion: "Potatoës landet borde på båda sidor om vägarna, som genomskära detsamma planteras med svarta och röda vinbärs- samt hallonbuskar m.m."[44] Han ger samma råd beträffande "den öppen liggande och sig visande drifbänks-backen; i synnerhet kunde det nedersta /partiet/ inemot vägen skylas med vilda buskar eller häckar, som få växa fritt och otvungit af Lönn, Lind, alm etc., men som agas uptill." Vidare "När man på ladugårdssidan går åt lusthuset kunde den obehagligaste platsen /gödselhögen/ omgifvas tätt med irreguliert planterade häggbuskar,

Plan över voljärens placering vid den trädkantade landsvägen. Sydväst därom parasollet. Utsnitt ur trädgårdsmästarritning, 1790-talet. Gårdsarkivet, Godegård.

som trifvas och gå väl till i sådan belägenhet." Det är alldeles tydligt att decorumprincipen inte helt var satt ur spel även om dess förtecken här är andra; asymmetri – det skenbart vildvuxna eller nyttiga. I Pipers vision framstår konsten alltjämt som en lika verksam kraft, där de olika beståndsdelarna fungerar i en eller annan kompensatorisk riktning. Arkitekten talar ofta t.ex. om att "retouchera" eller "bortgömma" osv.

Flera av de åtgärder som Piper föreslog är lätt igenkännbara från hans "Project til Arbetsplan att följas wid nya Trädgårdsanläggningen på Drottningholm" och återkommer senare i hans trädgårdsteoretiska verk "Beskrifning öfver Idéen... etc."[45] I likhet med Drottningholm rekommenderar Piper att kanalerna "...på flere ställen, där det låter göra sig, utvidgas, så at de ej öfver alt må synas hafva samma bredd, utan så mycket möjligt är formera olika bredder och bugter."[46]

Det gällde sålunda att trots alla artificiella ingrepp dölja dessa genom att härma Naturens egna former. Allt "reguliert" var en styggelse för Piper. Därför föreslog han att "Den raka vägen, som går tvärt igenom dälden ifrån drifbänkssidan vore väl, om

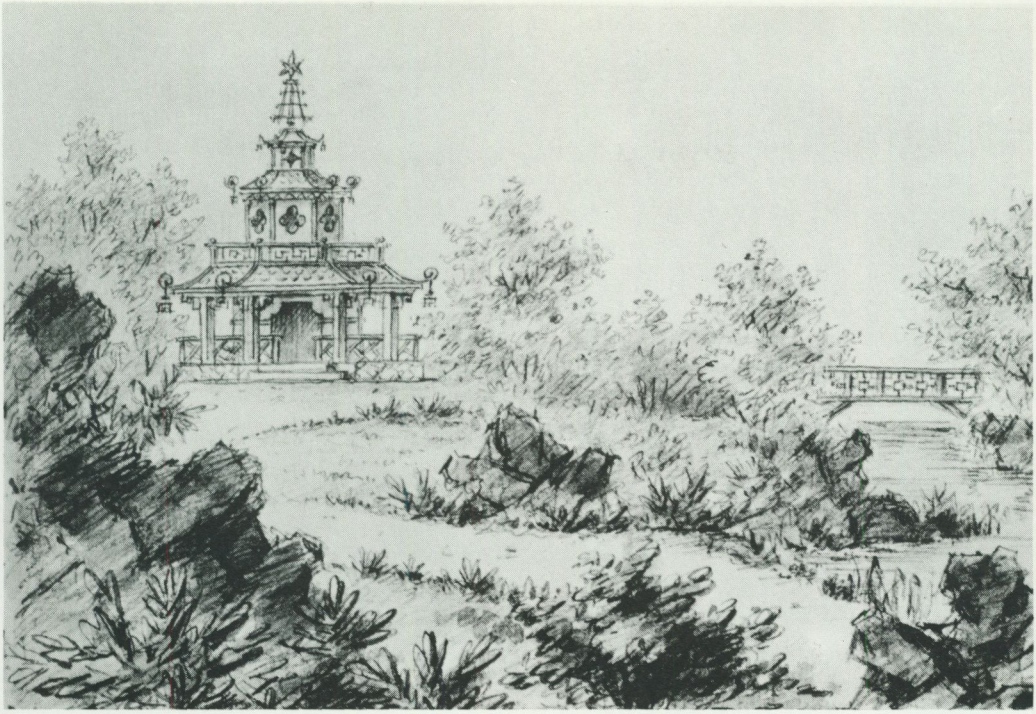

Det troliga utseendet av voljären i Godegårds engelska trädgård. Illustration ur Pipers "Beskrifning öfwer Idéen til en Ängelsk Lustpark"..., 1811–12. Konstakademien.

han kunde läggas igen och i dess ställe följa däldens rundning omkring dammen..." Denna vattensamling kunde i sin tur "...utvidgas åt båda sidor och formera en irregulier halfmåne." På samma sätt tänkte sig Piper förvandla en annan nyttighet, en fördämning till en kaskad "...bespäckad med några stora irreguliert placerade stenar..." Vidare föreslog han att det borde planteras buskar mitt emot fallet "...på det ingen må kunna determinera hvart vattnet tager vägen." Det fanns dock flera anledningar till att Piper önskade beskära möjligheten till överblickbarhet: "Ingenting är också angelägnare än at cachera en af de gångar, som löpa för nära hvarannan, och hvilkas repetition sönderstycka en vacker och redig terrein."

Det existerar också en annan förklaring. Enligt Piper "...bör planteringen wid upgången som leder till stället /parkbyggnaden/ så inrättas, att ej det wackra uptäckes eller åtminstone ej blifwer fullkomligen synligt förr man befinner sig på det decorerade stället."[47] På detta sätt tänkte sig arkitekten att överraskningsmomentet skulle öka. När man väl nått denna punkt fick däremot inte "...point de vuërne eller de lineer, som drages emellan de särskilte decorationerne ––– till-

stängas, utan at man altid, om möjligt är, kan ifrån hvar och en af desse byggnader se en el[r] tvänne af de andra."[48] Ett av de mest välregisserade perspektiven i Godegårdparken var utsikten från det kinesiska lusthuset på Lustigkulle. Arkitekten beskrev detta senare i följande ordalag: "Ifrån denna högd hade man utsigt till Godgårds i en lagom distance belägne sockenkyrka, genom en bred och wacker Allée, med gröna och wäl cultiverade ägor å båda sidor, som sluttade med en Amphitteatre af Skogsbevuxne bergstracter i en horizont af längre afstånd."[49] En samtida besökare, Jonas Carl Linnerhjelm har vittnat om den starka illusionistiska verkan i perspektivet, men utan att låta särskilt lustfylld "Man ser utåt dess sträckning och tröttnar redan i föreställningen af en förväntad lång och rak vandring; Men hastigt inom få steg rätt fram, är man vid brädden af en tvärbrant stupning /trädgårdsdiket/ och Parkens gräns: och finner alltsammans beredt till en surpris samt att den väg man nyss sett i dalen är utan sammanhang med den från hvilken man blifvit behagligt narrad."[50] Denna illusionistiska verkan berodde inte bara på allén till sockenkyrkan. Piper hade skapat en skicklig övergång redan i själva parken genom en perspektivistiskt anordnad plantering på backen nedanför lusthuset, med Hahan (trädgårdsdiket) som naturlig gräns. En gång skulle enligt arkitektens anvisningar göras "...tvärtöfver denna parterren lika bred med kyrkovägen, samt ända ut till kanten af Hahan."[51] Vidare var solitärer av björk och kastanjer tänkta att fungera som sidokulisser. För att kunna genomföra Pipers lösning blev man senare nödsakade att avlägsna en redan existerande labyrint, vilket också senare skedde.[52]

I sin promemoria till Grill omnämner Piper också en parkbyggnad som ej finns utsatt på 1785 års plan, voljären. Arkitektens sätt att uttrycka sig tycks visa att byggnaden i fråga redan existerade vid denna tidpunkt. Voljären var belägen på backen mellan landsvägen och den höjd där Piper planerat ett turkiskt tält. Enligt Linnerhjelm var voljären en av de första byggnader som man såg när man närmade sig Godegård. Författaren skriver vidare att det höga lusthuset "...i Chinesisk smak och af flere bottnar eller våningar reser sig öfver det ofriga och lämnar utsigt öfver alla Brukets byggnader."[53] Tyvärr har inte någon ritning bevarats, men en illustration i "Beskrifning öfwer Idéen..." ger emellertid en viss föreställning.

Till det som redan var påtänkt 1785 hörde en byggnad för bikupor. Det skulle emellertid dröja ytterligare några år innan Piper utförde någon ritning. Att döma av innehållet i arkitektens promemoria tycks detta ha skett samtidigt med revisionen av alkoven, dvs. 1788/89. Här talas nämligen om "det till bihus projecte-

Arbetsritning för "det till bihus projecterade Treillaget" utförd av Piper ca 1789. Nordiska museet.

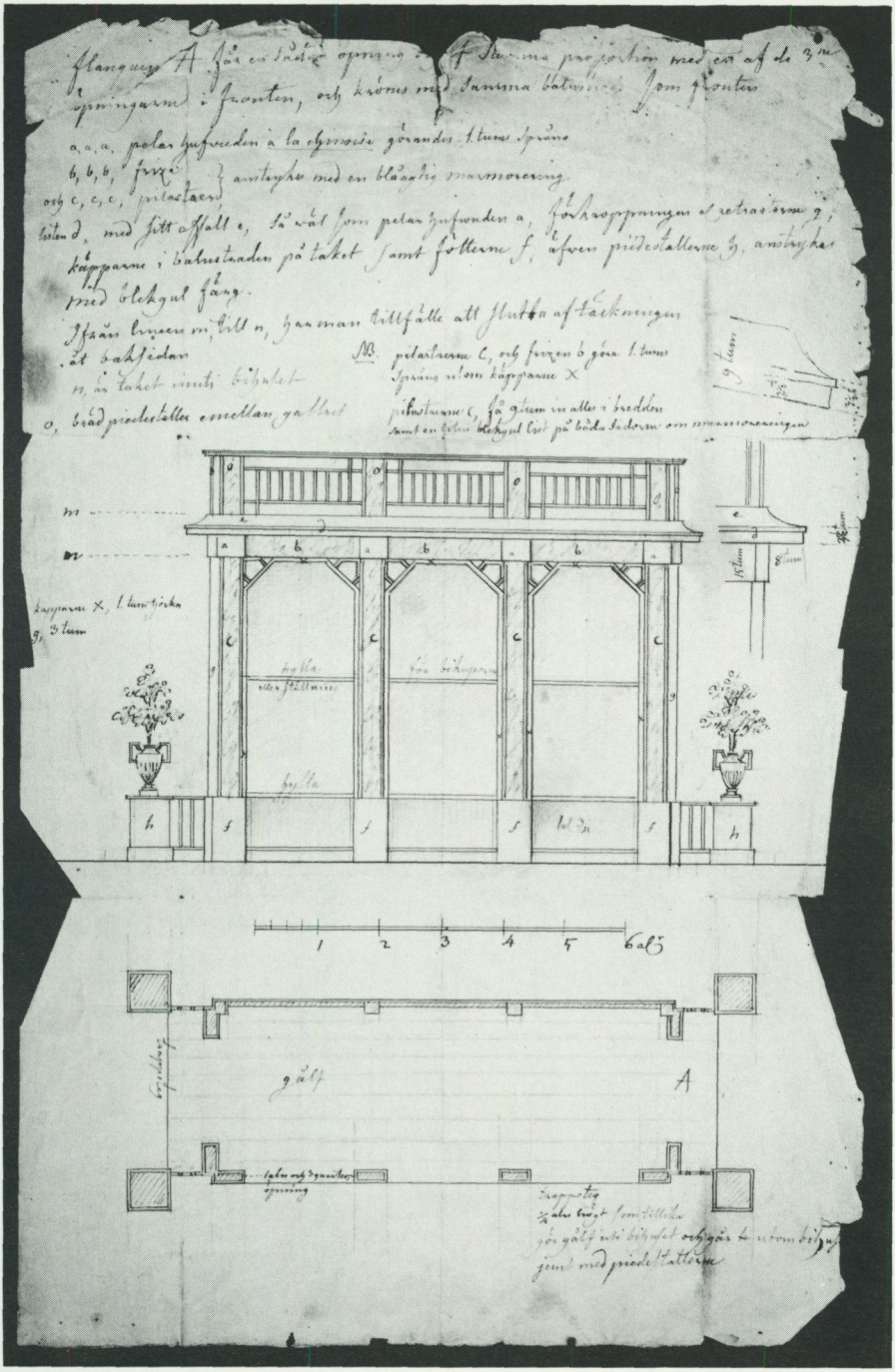

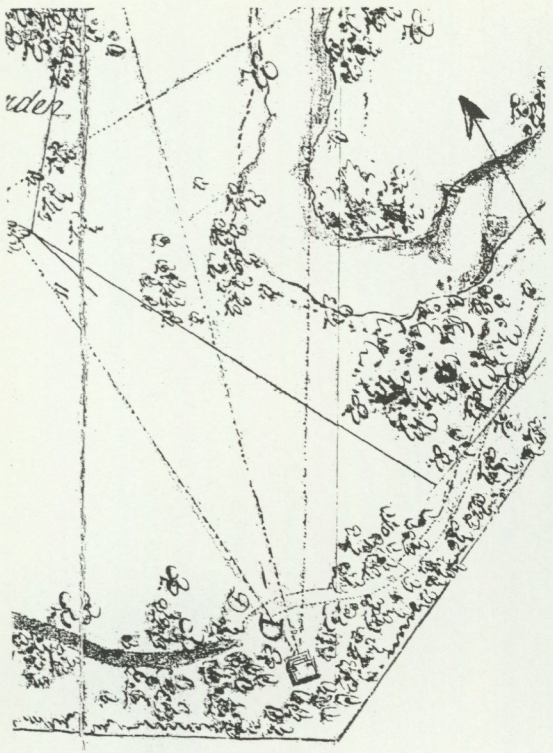

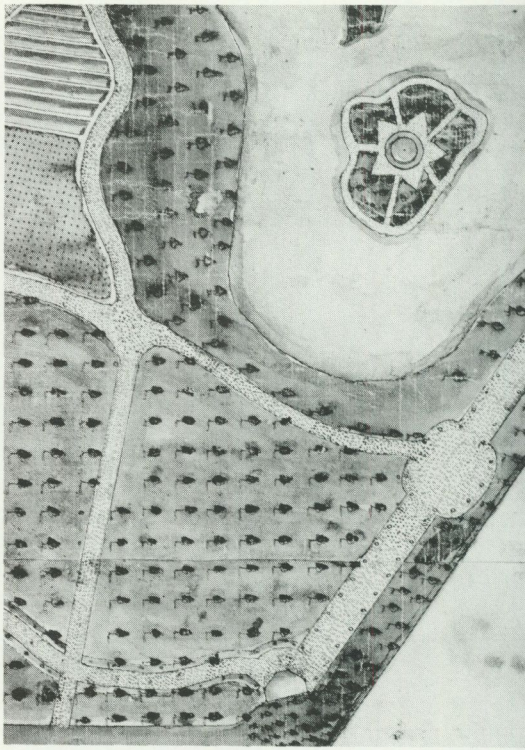

Detalj av 1785 års plan, som visar Pipers sätt att ordna promenaden och planteringarna runt alkoven (D)

samt motsvarande terrängavsnitt på trädgårdsmästarens reviderade förslag.

rade Treillaget." Den kombinerade fasad- och planritningen visar en byggnad i spjälverk (fr. *treillage*) nära fem meter bred och fyra hög.[54] Den luftiga prägeln erhålles genom frontens tre öppningar, som fortsätter på kortsidorna. På detta vis skulle själva bikuporna, ordnade på dubbla rader, bli fullt synliga. Den kinesiserande karaktären, som var en gemensam nämnare för flera av parkens byggnader, avspeglar sig i balustradens galler eller öppningarnas diagonalställda stag. Den färgsättning som Piper anger ter sig däremot inte särskilt österländsk. En blåaktig marmorering kontrasterad mot blekgula partier associerar snarare till det helsvenska. Detta ser ut som en tanke då biodlingen betraktades som en patriotisk handling i 1700-talets Sverige. Propagandan för biodlingen ville stimulera framställningen av ett inhemskt sötningsmedel såväl som produktionen av vax. Vetenskapsakademien och i synnerhet Patriotiska Sällskapet, där Grill var ledamot sedan 1775, ivrade för biskötseln och utdelade årliga belöningar.[55]

Trots att bihuset förelåg i nog-

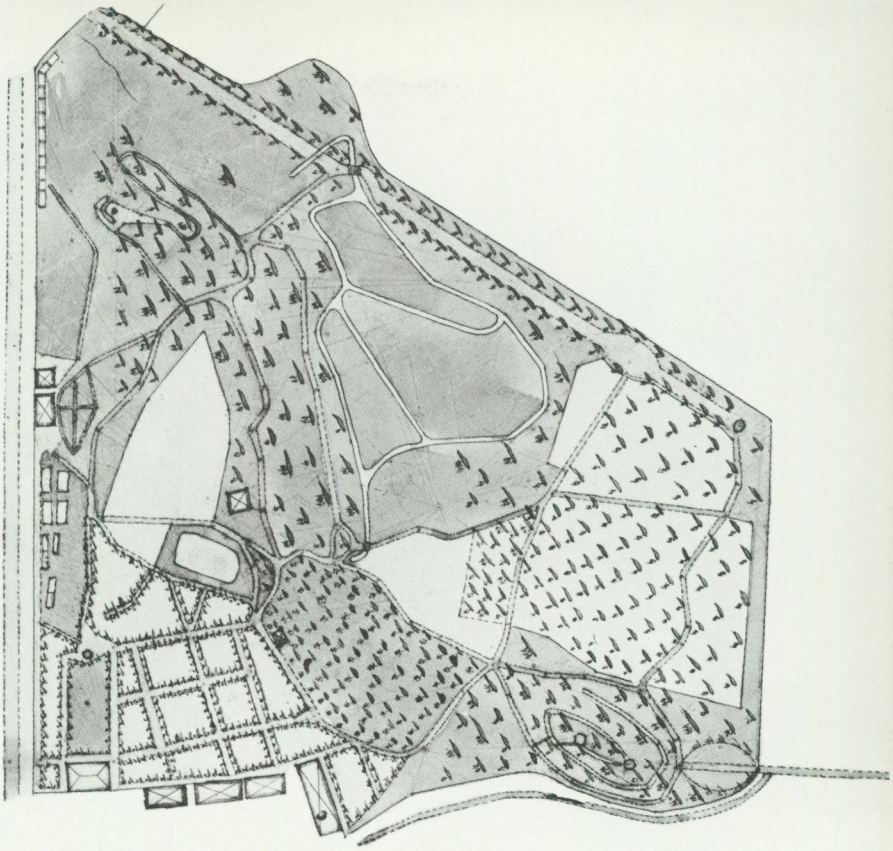

Anonym uppmätning av Godegårds engelska trädgård, 1700-talets slut. Gårdsarkivet, Godegård.

grant utförda arbetsritningar kom det aldrig till utförande.[56] Orsaken var måhända Johan Abraham Grills tidiga död år 1792, då parken ännu höll på att anläggas. Av samma skäl talade Piper senare om Godegård som "...en trädgårdsanläggning efter min Dessein påbörjad..."[57] Arkitekten medgav sålunda själv att man inte helt följt hans intentioner. Detta framgår också tydligt vid en jämförelse mellan Pipers stora generalplan från 1785 och den valhänt utförda ritning som i realiteten kom att tjäna som underlag när parken lades ut. Den sistnämnda planen, som ännu förvaras i gårdsarkivet, är troligen ett verk av trädgårdsmästaren Wolfvenstein, som var satt att utföra Pipers råd och anvisningar i praktiken.[58] Detaljer som planteringen nedanför *Lustigkulle* och den halvmåneformade dammen vid kökskrädgården visar att trädgårdsmästarritningen tillkommit efter Pipers revision 1789. I övrigt är förhållningssättet tämligen fritt. Detta gäller t.ex. karaktären på promenaderna. I motsats till Pipers sätt att bryta upp vegetationen i buketter av träd och buskar längs öppna fält, val-

Promenaden vid björkbacken. Foto Osvald Sirén.

de trädgårdsmästaren att lägga igen dem med täta planteringar, vilket stred mot principen med fria siktlinjer mellan parkens främsta "decorationer".

En samtida uppmätning bekräftar att trädgårdsmästarritningen i princip utfördes till sina huvuddrag.[59] Det framgår dock att det sanka området i söder, det s.k. *Grellska träsket* inte riktigt blivit vad man ursprungligen tänkt sig. I stället för breda kanaler förekommer här endast obetydliga rännilar. Detta överensstämmer väl med Fredrik Samuel Silfverstolpes beskrivning av parken vid ett besök år 1794: "Här saknas ej annat än vattn för att göra stället till ett af de mäst intagande. En liten å serpenterar Trägården, men den var hvarken vattnrik eller häftigt rinnande."[60] Silfverstolpe konstaterade avslutningsvis att "Alla dessa anläggningar jämte egendomen och Brukets drift ingå i Fru Grills egne omsorger." Detta var emellertid inte utan problem. När Fredrik Magnus Piper i juli 1796 själv ämnade "...ge en liten Coup d'oeil åt Godgårds anläggningarne" under arbetet med Bjärka-Säby, svarade Ulrika Grill både en smula skamset och bekymrat: "Trädgården är beklagel/igen/ icke som sig bör, soignerad. Min trädgårdsmästare är i den författ/ningen/ att man måste holla vagt om honom – – – Dis-

Kökträdgården och boningshuset på Godegård. Foto Osvald Sirén.

gracieust både för den stackars människan och andra som beswäras af honom."[60] På vilket sätt trädgårdsmästaren Wolfvenstein hade förgripit sig framgår inte av brevkonceptet, men uppenbarligen påverkade detta skötseln av trädgården. Vilket var Pipers intryck av parken efter besöket? Förmodligen betraktade han resultatet som halvfärdigt, åtminstone att döma av vad han skrev senare i *Beskrifning öfwer Idéen* etc. och som tidigare citerats – "...war af framl. Directeuren Jan Abraham Grill en trädgårdsanläggning efter min Dessein påbörjad."

Piper ger här indirekt förklaringen till att arbetet med parken inte avslutades; uppdragsgivarens död – rånmördad på väg hem till Godegård. Den engelska trädgården speglade ju som vi redan sett beställarens egen verksamhet, egna intressen, hans kontakter med Kina och passionen för jordbrukets omdaning. M.a.o. innebar Johan Abraham Grills död att det direkta motivet för skapandet av en engelsk trädgård bortföll. Hans ättlingar fortsatte dock att underhålla den redan existerande anläggningen. Ännu när Osvald Sirén besökte Godegård på 1940-talet förekom omfattande odlingar i den s.k. *drivbänksbacken* och gångarna underhölls. Bortser vi från den tidiga förlusten av ett antal kinesiska lusthus började det direkta förfallet relativt sent. I dagsläget finns det dock anledning att se hoppfullt på framtiden. För inte länge sedan skedde ett ägarskifte. Den nye innehavaren av egendomen har förklarat sig beredd att successivt iståndsätta byggnader och trädgård. Inför denna uppgift står vi i dag väl rustade genom den omfattande dokumentation, som existerar. Om man i detta sammanhang bortser från de bristfälliga räkenskaperna, är det få parker där de bakomliggande konstnärliga intentionerna kan följas så väl som i fallet Godegård.

Slingrande gångstig i parken. Foto Osvald Sirén.

Anna Lindström, Trägårdsmästare Hustru, uppå Vremanshof
då Denna Egendom År 1745. uf Framtedne Kongl. Lif Medicus Wertmüller
inköptes, der hon Sedan uti Sju Års Tid Troget Tjent, vistas nu på Drott-
ninghuset, 87. år gammal.

Herr Professoren och Riddaren Sergell har på En Väns anmodan, användt ett ögonblick på
denna Tekning d. 14. Januarii 1783.

MAGNUS OLAUSSON

Trädgårdsmästare och trädgårdsmästarämbetet i 1700-talets Stockholm

Vintern krigsåret 1709 var ovanligt hård. I den stora fruktträdgården vid Hässelby slott, tillhörig riksrådet Gustaf Bonde, hade endast 9 av 600 bärande träd överlevt. Att reparera de stora skadorna visade sig snart svårt eftersom de små handelsträdgårdarna i Stockholm inte mäktade att leverera den erforderliga mängden fruktträd. Riksrådet Bonde fick därför i stället införskriva träd från utlandet, i sig ett vågspel under pågående krig. Från Hamburg beställdes 300 äpple- och päronträd, 200 körsbärs-, 50 plommon-, 50 aprikos- och persiketräd samt dessutom 100 dvärgträd. Han blev emellertid inte nöjd med denna leverans då de flesta av träden inom kort gick förlorade. Riksrådet Bonde lät då inhandla träd i Holland och senare även i Frankrike, men med samma nedslående resultat.[1] Även om få i landet drev så omfattande odlingar som greve Bonde, delade han detta bekymmer med många andra till följd av den rådande bristen på inhemska trädskolor och kunniga trädgårdsmästare. När Trädgårdsmästarsocieteten i Stockholm instiftades med fulla skrårättigheter genom en kunglig resolution i juni 1735, skedde det därför i översvallande patriotiska ordalag, typiska för frihetstiden: "Fördenskull och på det här i Riket all nödig och tillräcklig tillgång af goda och förfarna Trädgårdsmästare i framtiden må kunna hafwas samt Trädgårds Culturen dymedelst så mycket bättre uphjelpas och fortplantas..."[2]

En av societetens viktigaste uppgifter bestod i att förrätta mästarexamen. I den kungliga resolutionen ges exempel på några av de ämnen som den blivande mästaren skulle förhöras i. Det kunde gälla "jordmånens art och beskaffenhet" eller okulering av träd. Bevarade frågeformulär i skråarkivet ger en mer detaljerad bild av de stora fordringar som ställdes för att gesällen skulle få ut sitt mästarbrev. Merparten rörde köksträdgården såsom "huru drivbänkar anläggas" eller "huru melonerna ansas" men kunde även gälla orangeriet t.ex. "hur en orangeri-driv-kur

Johan Tobias Sergels porträtt av Anna Maria Lindström, änka efter trädgårdsmästaren och bisittaren i Trädgårdsmästarämbetet, Olof Lindström, 1783. Foto Stockholms stadsmuseum.

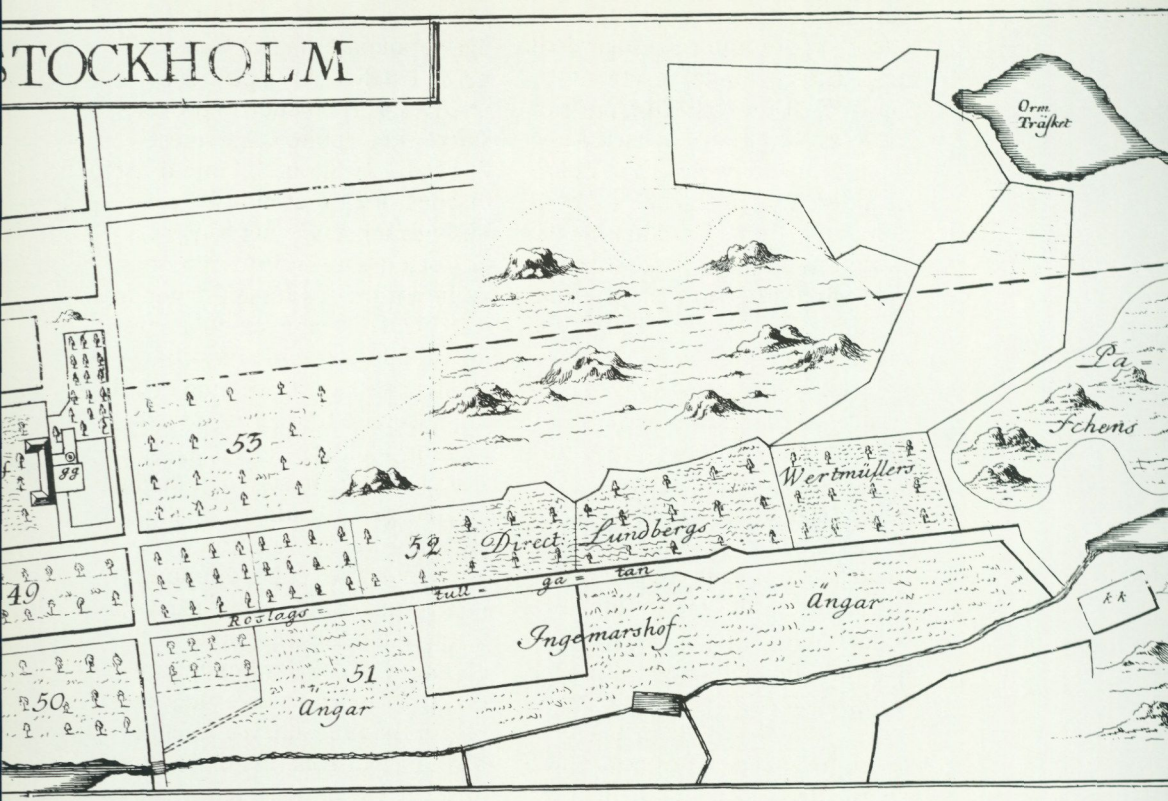

Directeuren Petter Lundbergs handelsträdgård vid Roslagsgatan, detalj från Wittingh, St Jacobs Minne, 1771. Kartan visar även den Wertmüllerska malmgården i grannskapet samt Paschens fåfänga vid Roslagstull, sedermera Bellevue.

beredes".[3] Dessutom skulle adepten göra upp en trädgårdsritning. Ett stort antal mästarritningar finns bevarade i Nordiska museets skråarkiv. De är intressanta som exempel på den rådande ålderdomliga smaken inom ämbetet. Flera av ritningarna har dessutom ett stort dokumentariskt värde eftersom de visar hur en rad av Stockholms trädgårdar såg ut under 1700-talet. Så återger t.ex. Olof Lindströms mästarritning (1751) baron Sacks trädgård i hörnet av Stora Trädgårdsgatan och Kockgränd nära Kungsträdgården.

Tillkomsten av Trädgårdsmästarsocieteten, senare ombildad till Trädgårdsmästarämbetet i Stockholm, blottlade en skarp motsättning mellan de infödda trädgårdsmästarna och de som var av utländsk härkomst. I en polemisk inlaga till Kommerskollegium menade några ur den senare gruppen att "Många kallas wäl en Trägårdsmästare som äger alenast en jordfrugtplatz eller så kallad kökträgård – – – utan at hafva utryme till någon vidare Plantagie, män där af följer intet at han är i stånd at kuna lära andra..."[4] För detta ändamål var deras fackkunskaper och estetiska skolning alldeles för ringa – "Största dehlen af trägårdsmästarna slätt ingen smak fått, [än] mindre wettenskap sig förvärfwatt..." Avsikten med denna svidande vidräkning med kollegerna var att rycka undan grunden för societetens ställning som främsta auktoritet vid avläggandet av mästarprov i riket. Enligt opponenterna fick kunskaperna i stället sökas på utrikes ort. Det som emellertid protestskrivelsens upphovsmän mest fruktade, även om det inte direkt utsades, var hotet mot det egna näringsfånget. De var rädda för att societeten skulle få monopol på importen och försäljningen av träd och frön. Så blev dock inte fallet både beroende på skråbestämmelsernas utformning och de organiserade trädgårdsmästarnas ringa produktionsförmåga. Den stora efterfrågan som de kungliga och adliga lustträdgårdarna skapade fick därför substitueras med en dyrbar träd- och fröimport, vilken fortfarande kontrollerades av de inflyttade trädgårdsmästarna, ofta tyskar eller holländare. Bland dessa möter vi protestskrivelsens båda författare Johann Gollnitz och Johann Ahlich. Av dem har i synnerhet den sistnämnde blivit berömd genom *Den Swenske Lust-, Örte- och Trä-Gården* (1722). Redan i detta trädgårdstraktat utdelar Ahlich åtskilliga rallarsvingar mot de i hans ögon föga professionella trädgårdsmästarna i Stockholm: "icke alle äro kockar som bära långa knifwar och sammalunda icke alle med rätta bära Örte- och Trägårds-Mästare Namnet som sig det samma tillägna och sielfwe gifwa." Ahlich ger här uttryck för ett tydligt avståndstagande från den stora gruppen av hantverkare. Denna strävan med en klar social udd, ägde som bekant en motsvarighet

i striden mellan hovkonstnärerna och ämbetsmålarna under 1600-talet. Även nu var frågan om utbildning central. Detta är därför det första som Ahlich behandlar i sin handbok under rubriken *Om en Trägårds-Mästare och dess nödige Egenskaper.* Enligt honom måste alla nybörjare studera *trädgårdsvetenskapen* hos en "namnkunnig och förfahren LähreMästare." Därefter bör adepten "gjöra en Resa uti fremmande och fierran belägne orter". Här skall han allra helst "gifwa sig i tjenst hos Hof-Trägårds-Mästare til at therigenom på thet giörligaste inhämta hwad han på andra ställen sedan må applicera." Som vi senare skall se väckte dessa åsikter ont blod.

Det var inte bara Johann Ahlichs förtjänster som handboksförfattare, vilka gjorde honom inflytelserik, utan även hans ingifte i en av landets främsta trädgårdsmästardynastier – Hårleman. Ahlichs hustru Catharina var brorsdotter till Johan Hårleman. Detta ger t.ex. en förklaring till att det var just Ahlich som ledde anläggandet av Tureholms trädgård på 1730-talet då kusinen Carl Hårleman var den arkitektoniskt huvudansvarige. Ahlich var med modernt språkbruk "konsult", m.a.o. en gentemot trädgårdsmästaren överordnad specialist, som både gjorde upp ritningar och skötte importen av träd från Holland.[5] Dessutom levererade han säkert också växter till Tureholm från den egna handelsträdgården, den s.k. *Alix trädgård*, som låg i hörnet av Norrtullsgatan och Surbrunnsgatan, dvs. gamla Hamburgerbryggeriets tomt. I slutet av Ahlichs levnad besöktes trädgården av den unge Linné, som beskrivit dess olika växter i *Hortus Uplandicus*.[6] Efter Johann Ahlichs död övertogs trädgården av medhjälparen och svärsonen *konstträdgårdsmästaren* Sven Brehmer, för att sedan vårdas av denna familj i två generationer.[7] Brehmer gav inte bara ut en ny upplaga av svärfaderns handbok i trädgårdsskötsel (1744) utan övertog även Ahlichs frö- och träimport. Brehmers jämte några andra kollegers försök att ensamma få rätten att idka utländsk träd- och fröhandel avslogs emellertid av Kommerskollegium.[8] Trots detta framstod den Brehmerska handelsträdgården, som den främsta importören under resten av 1700-talet. Sven Brehmer dog redan 1767, men änkan fortsatte verksamheten, till en början med hjälp av äldste sonen Johan Alexander. Riktigt betydande blev träd- och fröimporten först sedan den yngre sonen Carl Conrad Brehmer övertagit Ahlichs gamla trädgård. Han stod väl rustad inför uppgiften efter att bl.a. ha tjänat i ett år som trädgårdsdräng hos den berömde William Aiton i Kew Gardens.[9] På detta vis hade den unge Brehmer blivit väl förfaren i det nya engelska trädgårdsmodet. Några år efter hemkomsten annonserade Brehmer därför i Stockholmsposten (1787) och erbjöd sig att anlägga

Trädgård på Högskär,
Rödlöga med rester
av äppelträdsallén –
sedd från sjösidan.
Foto 1987.

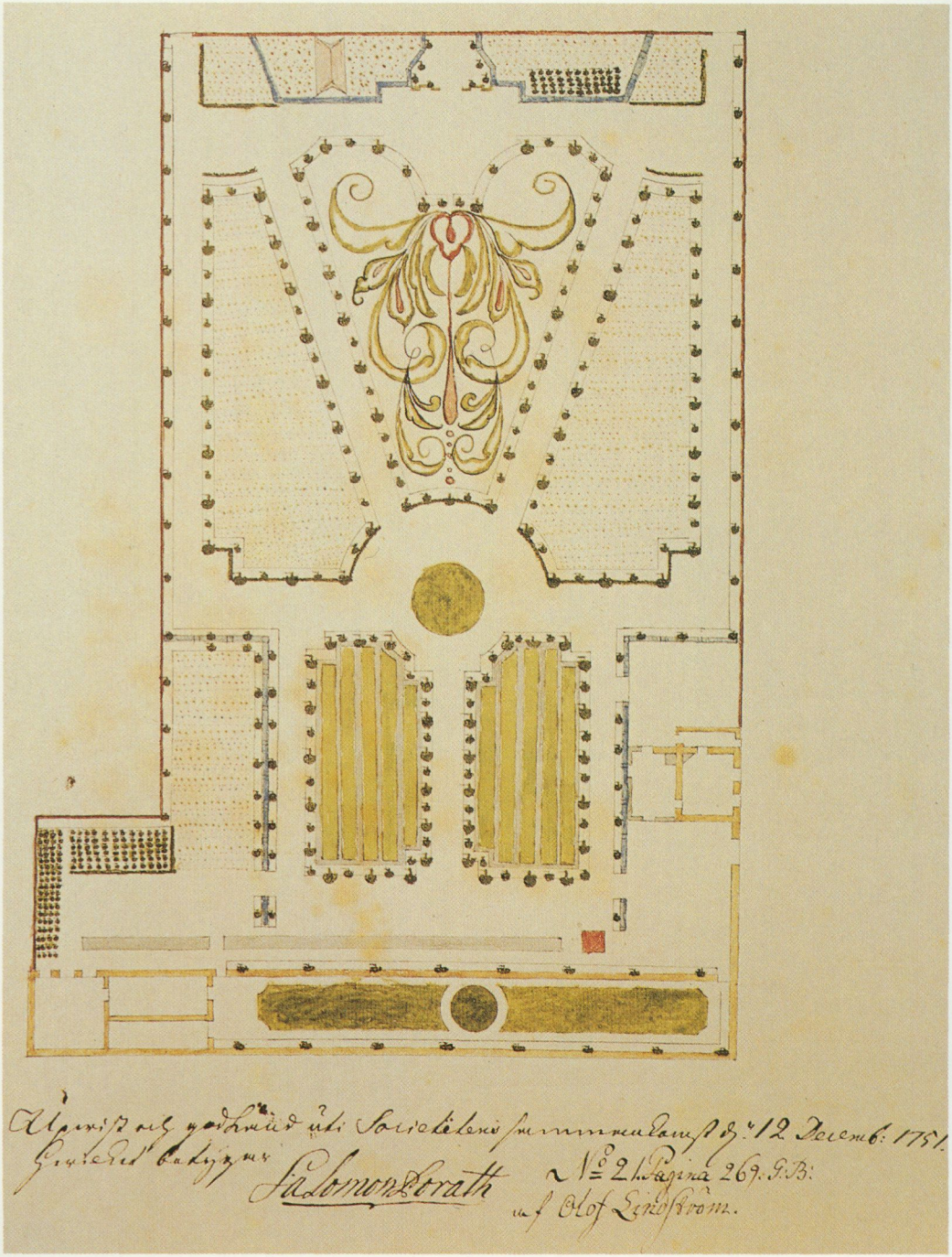
Salomonstorath

trädgårdar i "den Engelska smaken, som nu begynt blifva den allmännaste och mäst antagne på de flästa ställen i Europa, förmodeligen utur den grund, at den synes närmast öfverenstämma med den intagande och prägtiga naturen; hvars skönheter, då de endast blifva framdragna och satte i behörig dag, lära göra et både lifligare och varagtigare intryck på våra sinnen än alla konstens fintliga, men invecklade påfund."[10] Med detta i minnet är det inte förvånande att Brehmer senare blev ansvarig för arbetena med det kanske mest utrerade exemplet på en engelsk trädgård i Sverige – Logårdsparterrens omvandling under 1700-talets sista år.[11] Dessförinnan hade han ofta anlitats i samband med införskrivandet av träd från utlandet avsedda för Haga och Drottningholm.

Carl Conrad Brehmer var långt ifrån den förste bland Stockholms trädgårdsmästare som vistats för studier i England. Först i raden var Kungsträdgårdens föreståndare Anders Kallström.[12] Denne hade ovanligt nog legat vid Uppsala universitet och då studerat botanik bl.a. för Linné. Genom ett generöst bistånd från Vetenskapsakademien kunde Kallström bege sig utrikes för studier. I Akademiens motivering hette det att densamma "fägnade sig här öfver mycket, mera som det nogsamt är bekant, i hvad lägervall Trädgårdsmästare Vetenskapen hos oss är, i det den handteras så som et blott handtverk, af folk som liten eller ingen theorie äga". 1763 vistades Kallström hos den svenskättade trädgårdsmästaren Sven Wittbom i Leyden. Genom Akademiens fortsatta stöd kunde han följande år resa vidare till London, där han under flera år tjänade som trädgårdsdräng i Kensington Gardens. Kallström är för övrigt den svensk som tidigast meddelat sina intryck av den nya trädgårdsstilen. Märkligt nog kan man inte knyta hans namn till någon av de nya anläggningarna i den s.k. *Ängelska smaken* i Sverige. Kallström figurerar däremot ständigt som leverantör av frön till nyttoväxter i de stora jordagodsens kökskrädgårdar.

Ingen av dessa ledande trädgårdsmästare i Stockholm var skråanslutna. Trädgårdsmästarämbetet bestod i stället av småföretagare som hade ringa förmåga att tillgodose högreståndspersonernas behov av rara växter och träd. Man inriktade sig i första hand på produktionen av grönsaker och frukt som försåldes i bodarna vid Gröna gången på Blasieholmen eller Slussen. Majoriteten av trädgårdsmästarna var enkla hantverkare med liten skolning och små inkomster. De efterlämnade därför ofta få ägodelar. Änkan, som knappast hade råd att betala avgiften till lådan, avfördes från medlemsförteckningen och fick nu ta anställning som tjänstefolk i någon herrskapsfamilj. En representant för denna grupp finner vi i Sergels inträngande karaktärsporträtt av

Olof Lindströms mästarritning från 1751 av baron Sacks trädgård i kvarteret St. Jacobs d. större, hörnet St. Trädgårdsgatan och Kockgränd. Tillhör Nordiska museet.

trädgårdsmästaränkan Anna Maria Lindström, vars make Olof Lindström varit bisittare i ämbetet. Att just Sergel tecknat av trädgårdsmästaränkan Lindström beror på hennes anknytning till familjen Wertmüller.[13] Påskriften berättar nämligen att Anna Lindström var "Trädgårdmästar Hustru uppå Bromans hof då denna Egendom År 1745 af Framledne Lif Medicus Wertmüller inköptes, der hon Sedan uti sju års Tid Troget Tjent, vistas nu på Drottninghuset 87 år gammal."

Intill den Wertmüllerska trädgården låg en av Stockholms mest betydande handelsträdgårdar, Petter Lundbergs vid Roslagsgatan.[14] Lundberg var i början av 1750-talets ålderman i Trädgårdsmästarämbetet. Som sådan drev han en ganska hätsk politik gentemot alla utomstående konkurrenter. Med kraft inskred Lundberg t.ex. mot bildandet av ett trädgårdsmästarämbete i Lidköping för att vidmakthålla Stockholmsskråets monopolställning. Ett större hot kom från de invandrade trädgårdsmästarna i huvudstaden, men även i detta avseende lyckades Lundberg i sitt uppsåt. Så förhindrade han att Sven Brehmer och Heinrich Gollnitz fick ensamrätt på frö- och trädimporten.[15] Det verkar därför märkligt att den holländske handelsmannen Anton Henrik Gemnichs trädgårdsmästare Johan Oosthoff vann inträde i ämbetet under Lundbergs tid som ålderman.[16] I skrift företrädde Lundberg samma utpräglat nationella linje – "jag håller före, at förste omsorgen hos oss bör vara om våra inhemska växters skiötsel och fortplanterande..." skrev han i *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis* (1754). Därför hade man enligt Lundberg lite att lära av utländska trädgårdshandböcker med tanke på de annorlunda klimat- och växtbetingelserna i Sverige. Han ville på detta sätt inympa nationell stolthet hos sina yrkesbröder. De erfarenheter som de inhemska trädgårdsmästarna förvärvat var oundgängliga för trädgårdsskötseln i landet. I detta sammanhang är det lätt att förstå att Lundberg inte hyste några högre tankar om Johann Ahlichs trädgårdshandbok. I förtalet till *Den Swenska Frö-Samlaren* (1775) hånade därför Lundberg öppet ett av Ahlichs odlingsrecept.

Av Petter Lundbergs båda skrifter blev i synnerhet *Then rätta Swenska Trägårds-Praxis* en best-seller och utkom i hela fem upplagor fram till år 1798. Den renderade honom rätten att bära värja efter särskilt kungligt beslut och dessutom erhöll han senare äretiteln *directeur*, något som annars enbart vederfors kungliga trädgårdsmästare.[17] Att Lundberg 1752 blev invald som ämnessven i Vetenskapsakademien måste i lika hög grad ha tilltalat hans fåfänga.

1787 avled Petter Lundberg i en ålder av 76 år och bland hans arvingar fanns en brorsdotter Ulrica Lundberg, som var gift med

den berömde trädgårdsanläggaren Johan Christian Ackerman vid Haga.[18] Förmodligen var det Ackerman som skötte avvecklingen av den Lundbergska trädgården. Så ombesörjde han t.ex. försäljningen av en större mängd träd till Drottningholm 1788.[19] Ackerman kan egentligen inte räknas till Stockholms trädgårdsmästare. Likafullt spelade han en stor roll för trädgårdsskötseln i huvudstaden i sin egenskap av föreståndare för Karlbergs park och trädskola. 1785 blev Ackerman också ansvarig för Haga Lustpark, där han samma år anlade en trädskola som skulle bli den första mer betydande i landet. Johan Christian Ackermans framgångar som specialist på trädplanteringar gjorde honom snart till ledamot av både Patriotiska Sällskapet och Vetenskapsakademien. Ackerman var påpasslig nog att 1796 skänka Akademien större delen av de lövträd som planterades i den engelska trädgården runt Observatoriet.[20] Som tack blev han fyra år senare vald till ledamot av första klassen, en prestigefylld utmärkelse. Sedan Johan Hårlemans tid hade ingen trädgårdsmästare fått ett så stort erkännande som Ackerman. Han representerade den grupp av trädgårdsspecialister, som utkristalliserats vid sidan om de ordinära trädgårdsmästarna. Deras särställning markerades av titlar som *planteur, orangeur, konstträdgårdsmästare* eller som i Ackermans fall *directeur*. Det faktum att han vid Haga hade lärjungar från Tyskland, om än det svenska Pommern, är betecknande.[21] Trädgårdskonsten hade vid 1700-talets slut utvecklats så mycket i Sverige att man inte längre var beroende av dyrbar trädimport eller inkallade trädgårdsmästare.

SONJA BRATT
Några glimtar ur en brevsamling från förra seklet

Stockholmarna och deras sommarnöjen

Sonja Bratt, f. 1927, är barnbarn till den i artikeln omnämnda Gertrud Bergh.

1864 var Thérèse Lundberg en söt och gladlynt 20-åring, som skrev ömma brev till sin 13 år äldre fästman, läkaren Anton Bergh, som var i Paris på stipendium och studerade ögonläkekonsten. Thérèse gladde även Antons far med snälla brev. (..) *När Anton har kunnat fatta tycke för ett litet ostyrigt barn som han har sett växa upp, hur innerligt skall icke jag då älska honom som alltid har sett honom god och vänlig, ständigt afhållen af vänner och kamrater.*

Nu börjar först Flora att lifligt sticka på sitt blomstertäcke, men den tid hon dertill anwänder är så snart förliden. Skördaren kommer oförtöfwat med sin lie och afmäjar de härliga fälten, och endast några spridda fläckar här och der lemnas i fred för att ytterligare utveckla och fullkomna sin härliga färjprakt. Du skulle wara här nu och se huru Justina ifrån morgon till afton är sysselsatt med sina små anläggningar, som hon ränsar och wattnar oupphörligt. Också har jag den glädjen att se huru den ena blomman efter den andra öppnar sin kalk och utvecklar sina blad och blommor, det ena efter det andra. Kan Du föreställa dig hwad min phantasi härvid ofta sysselsätter sig? Får jag tänka mig Dig på knä bredvid Justina, sysselsatt med ordnande, borträngsande af ogräs och allt annat pyssel med de kära blommorna(..)

Det var i juli 1864 som den myndige prosten i Kil i Närke, Anton Reinhold Bergh, skrev dessa poetiska rader till sin äldste sons blivande unga hustru Thérèse Lundberg, dotter till förre ägaren av Apoteket Morianen i Stockholm.

Men den gamle prosten i Kil fick aldrig se svärdottern tillsammans med dottern Justina sysselsatta i trädgården, han fick inte ens uppleva ännu en sommars blomstring – han dog i januari 1865. Ingen torde ha fått se Thérèse, sedermera doktorinnan Bergh, på knä vid en blomsterrabatt, men hon och många stockholmsbor med henne var inte obekanta med vad som odlades på landsbygden. Det var ännu inte så vanligt att äga ett sommarhem, men de hyrde gärna sommarbostad på landet, inte minst för att undkomma de större eller mindre epidemier som ofta hemsökte städerna under sommarmånaderna, bl.a. den fruktade koleran.

Att utbyta stadens qvalm och bråk mot landtlifvet under den sköna sommartiden är (..) alltid välgjörande för både kropp och sjel.

Det var inte bara de välsituerade som flyttade till landet på somrarna. Stadsborna upptäckte hur mycket billigare deras sommarhushåll blev när de kunde köpa sina livsmedel av värdfolket

eller av närmaste bonde, och de fick bättre möjligheter att samla ihop det nödvändiga förrådet för vinterhushållet.

Stockholmarnas sommarnöjen vid Mälaren, i Uppland och i Södermanland skulle gärna ligga i närheten av en sjö, även om det bara brukade vara ungdomarna som badade. Det var många iakttagelser som skulle göras av den utskickade inför valet av sommarbostad:

Se efter rummens storlek, och om en kamin kan placeras i något af dem som ej hafva eldstad.

Hör efter om källaren är god och tag den i betraktande.

Tag reda på vattentillgången på stället.

Hör dig för hur man kan få mangla vid tvätt.

Fråga efter tillgång på mat och priser derpå, och om man utan för stor kostnad kan få bud till Norrtelje.

Gå och titta på "Fuff".

Fråga efter hur man får ved.

Deras lantflyttning var besvärlig. Flyttlasset var stort, och först skulle allt lastas på vagn och föras till skärgårdsbåt eller mälarbåt, för att på ankomstbryggan åter lastas på vagn och tas till sommarhemmet. Mycket av det man skulle behöva under sommaren måste tas med från stadsvåningen: sängkläder, husgeråd, klädespersedlar, ibland också möbler som sängar och länstolar. I packningen ingick ett stort antal hattar; man gick aldrig barhuvad. Familjen Berghs tre döttrar skulle ha fyra hattar var: fin hatt, söndagshatt, vardagshatt, regnhatt. Varje vår köptes ny finhatt, varefter regnhatten kasserades och de övriga flyttades ned ett steg.

Härutöver förde man ofta med sig alla vinterns kläder jämt gardiner och duktyg m.m., för tvätt och tork i det fria och för mangling och strykning. Med i packningen var också ett rikligt förråd tomma buteljer och krukor, som man hoppades kunna fylla med saft, kompotter och grönsaker, allt för komplettering av vinterns kosthåll.

I maj 1892 träffade Thérèse Bergh, nu änka sedan två år, avtal med arrendatorn Hellsten att för sommaren hyra Viks herrgårds södra flygel, en ombyggd f.d. tvättstuga. Vik, på Värmdölandet strax sydost om Ålstäket, öster om Grisslinge, låg enligt Thérèse *en halftimmas åkning och 1 1/2 timmas ångbåtsresa från staden i en härlig natur och prägtig saltsjöluft och klart salt vatten att bada uti.*

Döttrarna Ellen, 24 år, och Lillie, 21, berättade om utflyttningen, bostaden och livet på landet i många muntra brev till systern Gertrud, 22, som var utrikes.

Den 2 juni 1892 for Ellen och Lillie jämte Anna, en av jungfrurna, i väg med flyttlasset, *57 större och mindre packsaker* inklusive föregående dags viktiga inköp, *1 kilo karameller, 100 cigaretter och en stor butelj Vermouth och 10 böcker.* De beskrev sitt sommarnöje i ord och bild.

1/ kanoner
2/ ingångs-dörren
3/ farstu
4/ gästrum
5/ Ellens och Lillies rum
6/ sal
7/ Mammas rum
8/ veranda
9/ kök samt farstu
10/ Antons rum (brodern, 25 år)
11/ jungfru-kammare
12/ klosett
13/ vind samt garderobe

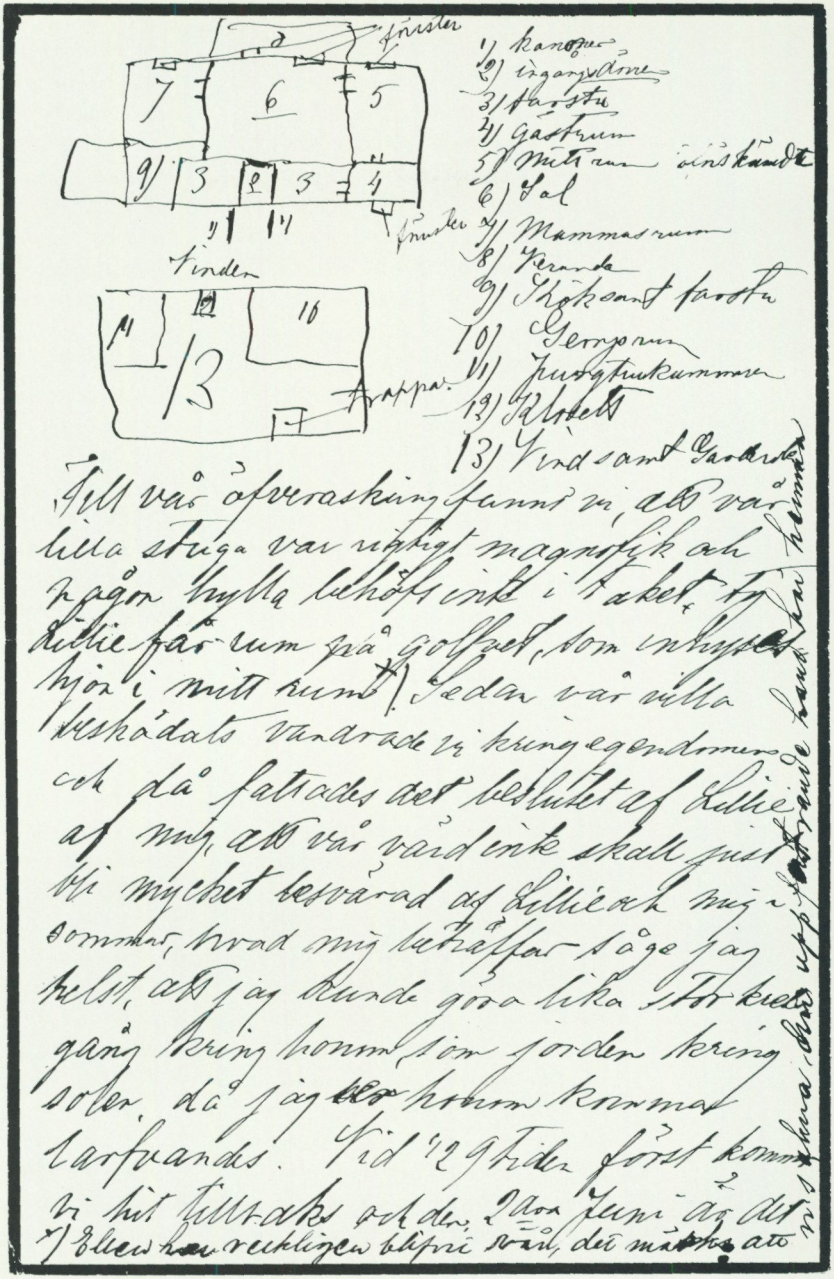

Gjorde husesyn, anmärkte följande på nedra botten, kryddskåpet i tamburen kan godt användas till hvardagsskänk, det är bara litet tråkigt att det är riskabelt gå nära det, för det vill gärna trilla på näsan, skrubben under trappan blir en utmärkt god hvardagsgarderob åt Mamma bara vi få dit litet krokar och slå in alla utstående spikar. I salen var allt ganska godt, i skänken fattades bara nyckeln så att glasen voro omöjliga att åtkomma, och någon lampa i taket kunde hvarken Ellen eller Lillie upptäcka. Verandan hotade golfvet att instörta vid allt för vågade kroppsöfningar och begrafva våra unga lif i diverse skrot. Våga derför ej vara annat än fredligt sinnade på det der stället.

I flickornas rum saknas byrånyckeln. Mammas går bra, så den höggs. Tyst derom. Lavoiren saknar förhänge och blottar oblygt diverse. Herr Hellsten skyler anletet. Skynke anskaffas af Mammas blå förmaksgardin. Mammas soffa hissas upp genom vindsfönstret, då trappan är smal. Stor folksamling.

1 trappa upp. Doft. Klosett upptäcktes. Undersökning och afprofning. Dåligt resultat. Svårt med locket, annonserar alltid med ett dån att den besökande lemnar platsen, genom dörrfönstret kan man åse hur familjen i flygeln midtemot superar. I jungfrukammarn två sängar. I Antons rum 5 stolar.

Kl. 10 eldades spiseln som rökte som en tossinge, Anna tror att allt blir rökt i köket, intet vatten. Madame Petterson högg i en skopa från närmaste kök. Herr Hellsten önskar god sömn. På verandan i månsken rökigt vatten till chockolad. Något sömniga. Mammas finaste örngott tror Ellen är trasor. Fantiseringar öfver tjuvarne. Letar efter cigaretter, hittar tändstickor. Lillie sätter ljus i alla stakar. Fönsterrutorna räknas, promenad baklänges i sängarna där Ellen och Lillie ramla öfver hvarandra, natten tillbringas vakna under absolut tystnad.

Den 3dje Juni.

Vatten saknas fortfarande, fast regnet skvalar, madam Petterson ut på spaning efter rättarn, spisen röker fortfarande. I afvaktan på tvättvatten slås papperslådan upp på klosetten. Inga krokar i garderoberna. Morgonen tillbringas med uppslagning af dylika. Lillie lindar om bindeln på Ellens finger. Får ovett. Upptäcker att intet bröd fås på stället som lofvat var, telefonerar hem. Nyckeln till skänken hittas. Råttor i källaren, som gnagt på laxen. Fått vatten.

Allt uppackas, blommor i vaserna för att allt skall vara fint tills Mamma, gamla Lotta och Lina komma kl. 6.

Kl. 1 lubba Ellen och Lillie ner till Fruviks brygga, som är en half timmes promenad, för att få tag i vår gode Hellsten och beställa skjuts till eftermiddagen. (..) Gick på förbifarten till slagtaren, som lofvade oss en bit af en oxe, men oxen upptäcktes sedan vara en ko. Träffade Hr. Hellsten, visades på en ginväg och kilade

Viks herrgårds södra flygel. Foto Peter Segermark, 1987.

Viks herrgårds badhus. Foto Peter Segermark, 1987.

hem. Åt middag bestående af uppvärmdt oxkött samt öl. Tog en cigarett. Idyllisk stund. Kl. 5 till Fruvik igen. Båten syntes. Mamma gastar på afstånd. Satt sig i fasters af Lotta så ömt skyddade toilettspegel.

Den 4de Juni.

(..) Måste in till Gustafsberg med brefvet. En halfmil att gå. Höll rådplägning med rättaren om minsta tiden att gå vägen. Han påstod en och en half timme. Rusade i väg i sällskap med en chokolade påse och gick vägen på en timme och 10 minuter. (..) Stoppade brefvet på ett ångfartyg. Satte åter i väg hem till Vik efter att hafva qvistat in till bageriet efter bröd (..) Måste klättra öfver en gärdsgård. Våra hvita hattar svarta vid hemkomsten efter diverse kyllerbyttor på marken och i vattenpussar. Kom hem och möttes af Mamma med utropet att "rättarn har fem barn samt kusken åtta" (..) Väntade Anton förgäves på qvällen. Gingo till sängs. Väcktes midt i natten af Anton som dundrade på porten. Arg.

P.S. Inlogerare har i dag hittats i Mammas säng. Äfven i Annas.

18de Juni.

(..) Häromdagen då jag tyckte Ellen hade tillräckligt njutit af vår förtjusande verandautsigt som hon aldrig kan skiljas ifrån, en ärtåker och ett potatisland, drog jag henne med mig ut på promenad längs egorna. Ellen fantiserade om tjuren. Den fins inte åt det här hållet sa' jag och klef modigt på, öfver en gärdesgård och dunsade vi så ned i en lång sträcka vattensjuk mark med en gammal afdankad kvarn på densamma. (..) Så hittade vi en hvit blomma, vild kalla tror jag det var, och se'n voro vi båda på vild upptäcktsfärd efter flera, obekymrade om vattnet som sa "skvatt" under fotsulorna. Framåt, framåt gick vår färd tills vi slutligen stannade framför en liten insjö, med en gammal rutten eka pittoreskt vid stranden. "Neckrosor" skrek Ellen och jag i vild förtjusning (..) Ellen förut i galopp, jag efter så fort jag kunde draga upp fötterna ur leran och vattnet, som steg öfver fotknölarna och rann ner genom hälen och skvalpade ut genom tårna. (..)

Så hemåt. Med en mindre höskörd, och annat ogräs, och granris. Öfver gärdesgården. En bondstuga ligger framför oss, med ett blommande äppelträd, 4 bikupor och en gumma i dörren. (..) Är det mors bikupor. "Jaha." Är de här Herrvik (utgården med tjuren, som jag trodde låg i motsatt väderstreck). "Nää det här är Gammeltorpet, men om fröknarne går öfver träsket därborta ligger det straxt intill." Ellen och jag se på hvarandra och aflägsna oss skyndsamt (..).

20de Juni.

(..) Vi lefva här i en idyllisk frid och ensamhet, när vi tröttna på ärtlandet, som nu blifvit ytterligare förskönadt genom risning, så taga vi vår bok och lägga oss i skogen, i den mjuka sköna mossan och sola oss och bli myggbit-

1 taket,
2 väggen,
3 köksfönstret,
4 köksfarstubron,
5 gästrumsfönstret,
7 farstutaket,
8 tvenne stänger med pilspetsar som uppbär det vid 7 omtalade,
9 kanoner.

na. Men vi trösta oss öfver insekterna och slå hjeltemodigt omkring oss och svära öfver di glömda cigaretterna och rifva oss på vristerna der myggen alltid är värst. Så lunka vi hem och tala om "landtlifvets behag" och gå in i ladugården och se på kalfvarna som stå i kätten, och ha vi inte fått nog af dessa förströelser så återstå oss alltid Antons trädgårdsland, som ännu inte fröna kommit upp i (..)

Oväntade gäster kom en dag gående ut från Gustafsberg.

Jag, såsom artig värd, visade dem egorna och se'n vi knogat bland rågåkrar och diken och potatisland kom Edith med en genialisk idé. Vi ska ta af oss på fötterna och gå och plaska i vattnet. Förslaget antogs med jubel och i en långgrund vik med mjuk varm sand gingo vi med uppskjörtade kjolar och uppdragna byxor och slängde vatten omkring oss som småbarn (..).

I går var här ett otäckt regn hela dagen, kallt och ruskigt, och jag satt på vår utmärkta veranda hela dagen och frös om fötterna och läste så att jag till slut såg allt i en dimma. Mammas förnämsta nöje här är bina, det har svärmat en 7, 8 stycken kupor se'n vi kommit hit och gumman är alltid med när di höses in i nya. Just nu kom Lina och talte om att en till svärmat hvarför Mamma genast gaf sig i väg. Du kan inte tro hvad det är roligt att se när trädgårdsmästaren med en soppsked tar hela massor af bin och varligt lägger dem i kupan och hur di surrar om öronen på honom och kryper på halsen och ansigtet och händerna och kläderna på honom, utan att stingas. (..)

Här växa blommor i massa, blåklint och vallmo, prestkragar, förgätmigejer, violer, gullvifvor och klöfver, kattfötter och jungfru Maria sänghalm, käringtänder, alla upptänkliga sorter, Mamma har alltid troget med sig ett mindre hölass från sina promenader, så jag är rigtigt rädd att om hon går på så här får korna i vinter intet att äta. (..)

Det ser visserligen lite krigiskt ut när man först kommer men vid närmare påseende ser kanonerna ganska ofarliga ut och kan troligen inte användas af någon annan än en sjelfmördare. De liksom åkdonen är temligen ålderstigna. Ja, du får väl se ståten. (..)

Till Viks herrgård hörde ett badhus vid Grisslingen. Den 29 juni var en klar och strålande dag, och Ellen och Lillie beslöt sig för att bese badhuset och ta ett dopp. De häpnade inför anblicken och till Gertrud avgick en beskrivning i ord och bild.

Dörren utåt hade en tumsbred springa och saknade lås, medan dörren till bassängen bar en stålig rigel. På väggen fanns trådrullar uppspikade som klädhängare och en vågig spegel. Bassängen bestod av ett golv med ett omgivande skrank, som dock inte nådde högre än till magen på den som skulle stiga nedför trappan med dess delvis gröna övervuxna trappsteg.

Plankarta.

1 afklädningsrum
2 bassäng
3 huggorm
4 trampolin som går ut genom väggen, för att komma ut får man klättra öfver väggen
5 spegel
6 fönster
7 dörr
8 soffa

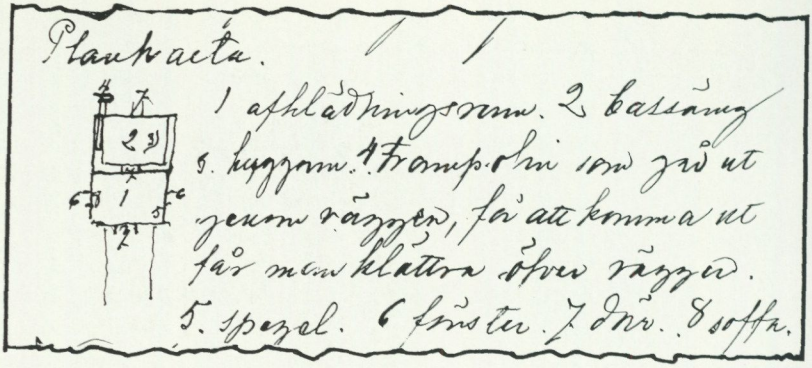

På ena sidan om badhuset gjorde en av Viks övriga hyresgäster en båt klar för en segeltur, på den andra sidan befann sig en annan hyresgäst, majoren, som ämnade ro ut och fiska. Båda herrarna lovade att genast försvinna för att inte störa fröknarnas bad.

Först avklädd och färdig var Lillie. Ellen skulle passa. Efter ett flertal onödiga slag framför badhuset gav sig seglaren av på sin tur. Majoren beslöt att det nappade bäst rakt utanför badhuset, vars bassäng saknade både dörr ut till öppna sjön och de sedvanliga luckorna nedanför. "Nu!" väste Ellen, och Lillie kanade nedför trappan, förgäves famlande efter repet avsett som hjälpmedel för den badande men hängande utom räckhåll. Efter en stund, blygt raklång på bassänggolvet med näsan just över vattenytan, hade Lillie fått nog och efter Ellens förnyade väsning flög hon uppför trappan. Ellen beslöt avstå från bad med tanke på omständigheterna.

Vårt förnämsta nöje är att åka, du skulle se Lillie och mig farande på landsvägen. (..) Då Lillie kör har hon en serdeles förmåga att låta hästen sätta sig på bakbenen (..) I svåra utförsbackar måste vi alltid stiga ur och leda hästen, ty annars är jag rädd vi tumla om hvarandra. Somliga dagar går vi bara omkring och låna andras båtar och då samla vi dem på ett ställe och beundra vår lilla flottilj som vi sedan måste ro tillbaks för att annars få vi smörj. En annan dag egna vi smultronplockning, men det har tagit en omöjlig vändning, då vi råkade in på Löfvik-gubbens smultron som sågo så rara ut att vi platserade våra lekamen midt ibland, men då må du tro gubben kom och körde den och kallade oss förbannade strykare, så vi måste lubba. (28/7 1892.)

Du kan inte tro hvad vi njuta här, liggande i skogen eller nere vid sjön, med böcker, godt och cigaretter, tillvaron är tillockmed idealisk i vårt tycke, och om vi någon gång måste in till staden,

äro vi alldeles olyckliga, innan vi komma hem igen. Medan höet kördes in lågo vi och mådde i stackarne; men nu är det ledsamt nog slut (..) synd bara att sommaren gått så fort och att vi snart ha höst. (4/8 1892.)

Om doktorinnan Bergh sade hennes barnbarn "Mormor Thérèse visste knappt var köket låg, men hon hade Dickens och Thackeray i bokhyllan över sängen". När dottern Gertrud var nygift var det svärmodern Hélène Strandberg som gav råden till den oerfarna unga husmodern.

Jag har tänkt på dina äpplen och undrat om du sett öfver dem? Jag tror att det är af nöden att ofta se till och gallra ut de som synas vilja taga skada, de får du koka in på ett eller annat sätt, koka in i sockerlag mycket väl, mycket hårdt så att det blir nästan som marmelad, det håller sig och kan användas, både till stek och efterrätt. Jag såg redan på Fyrisvall att de fort blefvo fläckiga och ej höllo sig, anledningen förstår jag ej, men troligen är det sådan fruckt ei länge håller sig frisk. (31/10 1896.)

Hélènes make kanslisekreteraren Paul Strandberg köpte år 1886 godset Fyrisvall norr om Upsala och drev själv lantbruket under de elva årens innehav. Hans hustru hade inte bara tillgång till gårdens trädgårdsprodukter utan också till Fyrisåns oerhört rika kräftbestånd, lovligt från och med 1 augusti. Kräftorna kokades i saltat vatten men utan dill, och de brukade serveras varma och skalade, i soppor, i stuvningar, i knapriga kroketter. De kräftor som inte avnjöts vid Fyrisvalls bord kunde säljas i Upsala för 25 eller 30 öre tjoget, men kokta och skalade samt nedsaltade kunde de också sparas för vintern.

Hélènes svägerska Aurore, sedan 1877 änka efter skalden Talis Qualis, C. V. A. Strandberg, hade inte någon egen trädgård att skörda för vinterns förråd. Under de år som hon och hennes familj hyrde sommarnöje på Marielund vid Mariefred var hon glad att kunna räkna med både gårdens trädgårdsprodukter och de vilda bär, som bjöds ut av flitiga plockare.

Vi ha nu 10 ~~lb~~ syllt, det vill säga 10 ~~lb~~ socker samt lika vigt bär dels körsbär dels hvita vinbär, dels trädgårds hallon, samt flera buteljer kompott. Blåbär ha vi både saftat och torkat, äfvensom skogshallon, af de sednare bären ha vi äfven ätit mycket. Af krusbär presentar Fru Erikson oss emellanåt af det lilla som finns i trädgården. Färsk ärtsoppa ha vi spisat några gånger. (..) Ack om vi finge litet värme, det behöfde både menniskor och jordens gröda, vårsäden och potatisen bli ingenting utaf derförutan; rågen är skuren men kan ej föras in så våt som den blifvit, det vore hög tid på att våra lantbrukare lade sig till med torkrior, som du uppmanade Petterson på Degerö. (18/8 1881.)

Sommaren 1891 tillbringade familjen Bergh i Strömstad. En dag radade Gertrud, Lillie och Ellen upp sig för fotografen, Anton lade sig ned i gräset framför sina systrar, och upp i trädet klättrade Otto Bagge, som inte bara var en skojfrisk vän till alla "telningarne" Bergh, utan även lillasyster Lillies blivande make.

Äpplen skalades och torkades. Även spenat och persilja torkades för vintern.

Här är så godt om päron, så kallade Augustipäron, Gustaf sitter högt uppe i träden och plockar eller ristar ned; eftersom de ej tåla att gömmas ämnar man nog skicka ett större parti till Stockholm. Den usla rågen är inkörd, men hvetet hänger på stänger i regnblötan, hafren står aldeles grön, kan ej mogna, och potatisen torde väl ej häldre må väl af detta oväder. (3/9 1881.)

Även sommaren 1883 var regnig och kall. Marielunds säd och hö kunde dock bärgas "i ganska oskadat skick, och utan alltför stora svårigheter". Aurore och hennes familj dröjde sig kvar på landet längre än vanligt, i hopp om några sista vackra dagar, men också i behov av gott torkväder för sin stortvätt. Först den 28 september flyttade de hem till Kammakaregatan.

De sista dagarna var vädret rätt ruskigt, med ymnigt regn dock mäst om nätterna; vi eldade i rummen, hvarförutan vi skulle frusit och funnit vantrefnad. Tvenne skarpa frostnätter gjorde slut på alla blommor i trädgården; af Dahlior fanns höga buskar med hundradetals blommor och knoppar, hvilka fingo sin död af kylan. Derförut var det i medlet af Sept: sju à åtta dagar det härrligaste väder, utan nederbörd, hvarunder jag satt ute hela dagen tills aftonkylan efter solnedgången lagade inn mig. Och hvilka månskens qvällar, det var så vackert öfver sjön, och de lummiga träden omkring oss.

Sommaren 1899 hyrde Thérèse Bergh åter på Vik, och hon skrev till sin dotter Gertrud, som med sin familj vistades i Borgholm.

Wi ha i dag hällregn och äro mycket förtjusta deröfver; jag kan ej beskrifva en sådan torka vi haft, det har sett sorgligt ut öfveralt, gräset, som om elden gått deröfver, björkarna utan löf och i trädgårdarna alt förstördt af torkan; vi ha knappt fått hallon o svarta vinbär att sylta; att få några sådana här ute var ogörligt, utan jag måste skicka in Hedda och sylta; i Sthlm fanns nog bär, ehuru rysligt dyra och små af torkan; hallon o smultron samt blåbär äro borttorkade, få se efter detta regnet om det blir några lingon; (..) tinga hos "Farbror Nilson" frukt åt oss till vintern. Om den ej är för orimligt dyr, i hvilket fall vi få nöja oss med mindre, önska vi att få en tunna, bestående till största delen af bra och ej för små matäpplen, samt 1 fot rigtigt goda ätäpplen och en 1/2 fot blandade bergamotter och päron; du förstår att tillsammans, både äpplen o päron, skulle vi hafva en tunna (..). (18/8 1899.)

På den tiden var det en nödvändighet att under sommaren samla ett förråd för vinterns hushåll. Numera är det – bokstavligen – ett sommarnöje att ta vara på vad trädgården och naturen ger.

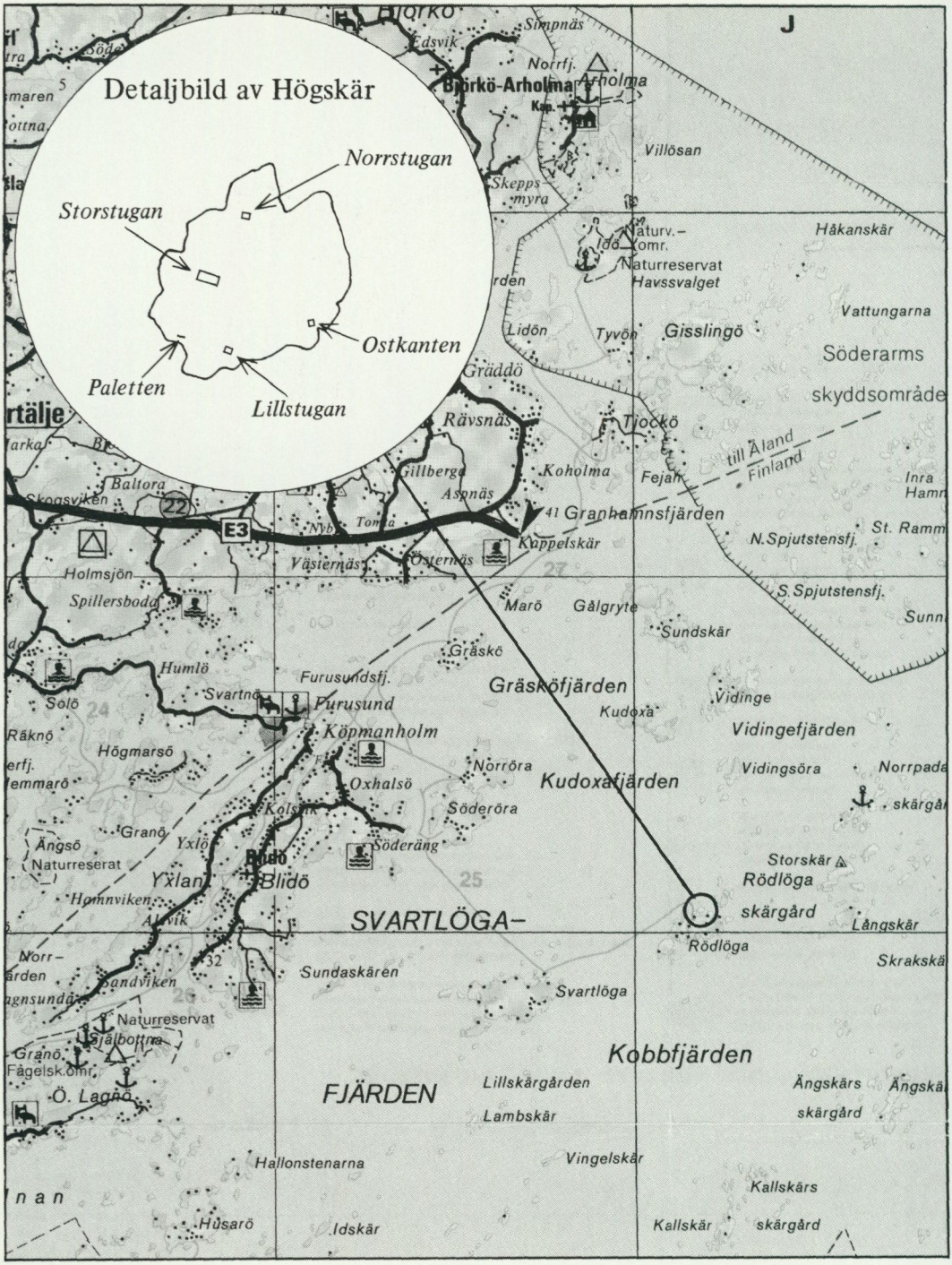
Detaljbild av Högskär
Norrstugan
Storstugan
Ostkanten
Paletten
Lillstugan
Björkö-Arholma
Arholma
Simpnäs
Norrfj.
Villösan
Skepps myra
Naturreservat Havssvalget
Håkanskär
Vattungarna
Gisslingö
Söderarms skyddsområde
Lidön
Tyvön
Gräddö
Rävsnäs
Tjockö
till Åland Finland
Koholma
Fejan
Granhamnsfjärden
N.Spjutstensfj.
S.Spjutstensfj.
Kuppelskär
Västernäs
Östernäs
Holmsjön
Spillersboda
Marö
Gålgryte
Sundskär
Gräskö
Gräsköfjärden
Humlö
Furusundsfj.
Furusund
Svartnö
Solö
Köpmanholm
Kudoxa
Vidinge
Vidingefjärden
Högmarsö
Norröra
Kudoxafjärden
Vidingsöra
Oxhalsö
Kolsvik
Söderöra
Granö
Ängsö
Naturreserat
Yxlö
Yxlan
Blidö
Söderäng
Storskär
Rödlöga skärgård
Hommviken
SVARTLÖGA–
Långskär
Rödlöga
Skrakskä
Sundaskären
Svartlöga
Naturreservat
Själbottna
Granö Fågelsk.omr.
Ö. Lagnö
Kobbfjärden
FJÄRDEN
Lillskärgården
Lambskär
Ängskärs skärgård
Hallonstenarna
Vingelskär
Kallskärs skärgård
Kallskär
Husarö
Idskär
J

BRITT BOGREN-EKFELDT
Om en trädgård på en ö i Stockholms ytterskärgård

Trädgård i havsbandet

Britt Bogren-Ekfeldt, fil. kand. och intendent vid Nordiska museet.

En prunkande trädgård på en karg klippö långt ut i havsbandet, är det möjligt? Det finns faktiskt en del kvar av en trädgård som anlades vid seklets början och därmed minnen från några generationer som hade tid och råd att ägna sig åt trädgårdsanläggning som hobby. Det var Karl Lindqvist (1883–1954) som 1916 började anlägga en trädgård på sin ö Högskär på Rödlöga. För att man ska förstå vidden av det arbete han lät genomföra berättas först helt kort om ögruppen Rödlöga.

Rödlöga består av ca 50 öar, skär och kobbar, samt Rödlöga skärgård (Åsmansboda) med ca 40 öar och kobbar. Öarna varierar i storlek från ca 1×1 km till ca 5×5 meter. Rödlöga ligger 15 km OSO om Furusund och 10 km från Bromskär på Blidös nordostspets. Andra hållpunkter är 67 1/2 km NO om Stockholm och 19 km SSV om Söderarms fyr.

Vid en geometrisk avmätning som gjordes av Rödlöga 1768 beskrevs ögruppen:

Bylandet består till större delen af bara Berg. Wästra delen deraf är bewäxet med små gran och litet Björckbyske, och den Ostra med litet Al och Enebuskar, innehåller i Utmarck 11 tunnland. Derupå äro och några Kärrfläckar som slås och kunna af sig kasta litet hö.

Öarna är, trots varierande storlek, rätt lika. De södra och västra stränderna har långa vattenslipade klippor, de östra stränderna branta klippor, medan de norra stränderna är låglänta med gräs och sten. Innanför dessa klipp- och stenstränder finns växtlighet som växlar från lite gran- och alskog till några grässtrån. Slutsumman av avmätningen 1768 löd på "...372 tunnl. Berg och Utmarck, 8 tunnl. Ängsmarck och 9 3/2 Last Starrhö..."

I ett Laga skiftes protokoll från 29 oktober 1877 sägs att:

Orsaken till det stora antal skiften, som blifvit hvarje delegare tilldelad, härleder sig deraf att skifteslagets egor äro delade i tvenne hufvuddelar, Bylandet och skärgården, båda bestående af mängd skär, öar och holmar samt med ett afstånd mellan båda grupperna af minst 1 mil [mellan Rödlögas och Åsmansbodas yttersta delar]... dels deraf att slåttermarken på Bylandet och skären deromkring äro af en ganska olika beskaffenhet och att densamma i Skär-

Karta av Rödlöga – med detaljbild av Högskär och husens placering.

gården å Storskäret utgör den bästa till byn hvarmed omkringliggande skär hafva en sämre sådan, så att för åstadkommande af en rättvis fördelning, hvarje delegare snart måste erhålla ett skifte på hvarje skär... Widkommande de mindre öarna och holmarna kring Bylandet, begagnas dessa uteslutande till får och kalfbete och är det af synnerlig vigt att hvarje delegare erhåller sådan eller sådana i förhållande till sitt mantal.

Att flytta ut för att få ett något mer sammanhållet skifte gick inte, eftersom det bara fanns en hamn som var någorlunda säker för väder och vind. Det gick inte heller att bygga hus ute på skiftena eftersom det var ont om virke "...då byns skog icke ens förmår lemna nödtorftig vedbrand". Genom Laga skiftesprotokoll får vi också veta att

Genom det Stora antal skiften, hafva förhållanden derefter en mängd skiftesgränser uppkommit och man skulle kunna taga den blifvande stängselskyldigheten tryckande, men sådant är icke att befara, ty stängsel i dessa gränser kunna aldrig ifrågakomma dels derför att skog saknas och att från annat håll anskaffa nödig stängselfång torde i de flesta fall öfverstiga hemmansdelarnes förmåga, och dels derigenom att ett åkerbruk på ön aldrig kan uppstå möjligen en täppa här och där, till följe af läget och den karga natur som i allmänhet är rådande. Stockholm den 15 April 1876.

Mot denna bakgrund måste man se trädgårdsanläggningen på Högskär 41 år senare som ett konstverk bland klipporna.

I början av 1900-talet kom de första sommargästerna till Rödlöga. Fiskarbefolkningen på ön började hyra ut sina sjöbodar till stockholmare en vecka då och då på sommaren. Rödlögas fasta befolkning under vissa år kan vara av intresse i detta sammanhang.

1901 79 personer
1911 47 personer
1921 49 personer
1931 39 personer
1941 28 personer
1951 24 personer
1986 1 person
(enligt kyrkböcker, Blidö sn).

Sommargästernas antal däremot har ständigt ökat och 1986 bor ca 200 personer sommartid på ön, "båtfolket" är då oräknat.

En ovanlig sommargäst var bokförläggare Karl Lindqvist som 1916 köpte ön Högskär av Magnus Blomqvist, en av hemmansägarna på ön. Högskär är ca 250×150 meter i storlek och består till stor del av klippor. Karl ville förvandla ön till en lummig trädgård. Mellan de delvis ljungklädda klipporna finns dälder. Dem fyllde han med jord, som fraktades med pråm från fastlandet.

1916 uppfördes den s.k. Lillstugan som Karl Lindqvist och hans fru Agnes mestadels bodde i. Därefter byggdes Storstugan som var klar 1917, då också taklagsfest hölls. Huset ritades av arkitekt Stubelius som även gjort inredningen till Gyllene Freden. På bilden t.h. ses Storstugan fotograferad 1985. Huset med flyglar är placerat i öst-västlig riktning – trädgården framför huset (s. 184) och en fruktträdgård vetter mot syd. Omkring 1930 byggdes ett hus på östra delen av ön, som än

Storstugan på Högskär fotograferad från Knuven – öns högsta punkt. I bakgrunden syns Svartlögafjärden. Foto Monica Brandler-Lindqvist 1985.

i dag kallas Ostkanten, och enligt uppgift var den första moderna sportstugan. Några år senare byggdes Norrstugan. (Alla husen är utmärkta på bilden s. 180.)

I dessa hus samlade Karl och Agnes Lindqvist tillsammans med sönerna Per-Olof (Pelle, 1919–1962) och Jan-Erik (Janne, f. 1920) – samt tjänstefolk – varje sommar släktingar och vänner (s. 187). Karl, som umgicks mycket i konstnärskretsar, hade redan tidigare seglat mycket i skärgården och fick nu en fast punkt där han kunde samla sina vänner. Det berättas att Evert Taube var en av de vänner som gästade Högskär.

Om man inte reste med egen båt till Rödlöga fanns ångbåtsförbindelse från bl.a. Stockholm till olika platser på Blidö, Furusund eller Räfsnäs på fastlandet. Från dessa platser hämtade fiskarbefolkningen på öarna "sina" sommargäster.

När Karl bestämt sig för sommarlivet på Högskär började han planera sin trädgård. Han, och hans trädgårdsmästare, gjorde verkligen ett grundligt arbete, in-

Pelle Lindqvist skjuter sin skottkärra i fruktträdgården framför Storstugan. Mannen på bilden kan möjligen vara trädgårdsmästaren Nisse. Foto 1921.

te bara en liten täppa här och där. Ön förvandlades till en lummig oas. I en inventarieförteckning över vad som 1919, dvs. redan 3 år efter etableringen på skärgårdsön, fanns på vinden till Storstugan ges en fingervisning om hur viktig trädgården var. På Storstugans stora vind fanns förutom segel och andra båttillbehör också bl.a.:

en korg med kulörta lycktor, 2 st lådor med diverse trädgårdsgrejor samt trädgårdsmöbler; 3 st bord, 4 soffor och 5 stolar, 7 st järnspett, 4 spadar, 2 grepar (flata), 2 cementskyfflar, 1 skovel, 1 gräsklippningsmaskin, 1 lie, 1 häcksax, 1 sikatör (större), 1 sikatör (mindre), 1 planteringsspade, 2 korpar, 2 högafflar, 4 yxor, 2 vedsågar, 1 höräfsa, 3 krattor, 2 gångskyfflar, 1 st större ekkärl för gödselvatten, 2 skottkärror, 1 ex Soneson handbok för trädgårdsodlare.

Verktyg som visar att man borrade i sten (för att dela stenar i mindre bitar så att de kunde flyt-

tas) och slog sten till gångplattor fanns det också gott om. I inventarieförteckningen samma år nämns:

10 borrstål, 5 släggor (deraf en Blommans), 2 huggmejslar, 1 slipsten, 1 ässja, 1 smideshammare.

Runt hela ön, mellan de olika husen, trädgårdarna och bryggorna fanns och finns än fast övervuxna, kalkstensklädda gångar. Varje meter av ön planerade Karl tillsammans med sina trädgårdsmästare. Även öborna anlitades för olika byggnads- och anläggningsarbeten. På 20- och 30-talet hette trädgårdsmästaren Nisse, "Nisse på Högskär" och på 40-talet fanns en trädgårdsmästare vid namn Hamber.

Från några av åren finns dagboksanteckningar bevarade och den 30 september 1943 skriver Karl Lindqvist i dagboken.

I övermorgon kl. 14.10 går Ångf. Blidösund från Strandvägen. Meningen är att Pelle och jag skall fara ut till Rödlöga med denna båt till Norrsunds brygga och sedan hämtas av David Söderman f.v.b. Högskär. På Högskär arbetar sedan den 3 september, Stenarbetaren Karl Axel Hagström, född den 3 april 1873 och skriven Benickegränd 2 i Stockholm. Han gräver om trädgårdslanden, kör ut ca 20 kbm. kogödsel på landen i gamla trädgården, lägger en stenkant till rabatten på Storstugans framsida, gödslar densamma och sätter om och justerar planstensgången framför storstugan. Han är lemnad ensam den 22 Sept. då jag reste in till Stockholm över Gräskö med Ångf. Södertörn.

Från 1944 finns en plan av fruktträdgården och hur täckdikningen är gjord samt en förteckning över planterade fruktträd (s. 189). Det är samma trädgård som på bilden t.v. från 1921. 23 år senare var det tydligen dags för omplantering. På bilden finns också angivet vilka träd som ersatts redan 1947 och på ett annat ställe i dagboken står att "Nr 36 vit Astrakan sorkbitet 44–45 och utgår".

1945 står det i dagboken "Hamber grävde gamla och nya trädgården i juni, planterade i gamla trädgården 100 Hallon och potatis – sådde dill och persilja m.m. m.m. och reste in igen efter 8 dagar." Vidare finns en anteckning om att på Jan-Eriks 25-årsdag den 25 juli planterades, som minne av den, en björk vid Lillstugan nedanför trappen.

Vid Ostkanten finns en silvergran vilken numera är det enda barrträdet på ön förutom enbuskarna. Tidigare fanns en tall och en gran men inget mer barrträd har slagit rot på denna ö, trots att det finns många på öarna omkring. Det finns ingen anteckning om när silvergranen planterades, inte heller om pilträd, lind och alm. Troligen skedde planteringen av dessa träd på 30-talet.

År 1945 berättas även att "Framför storstugan omlades Kalkstenarna sedan gången mellan Källaren och Storstugan omlagsts. Arbetet utfördes av Hugo Andersson och hans son Fingal – (hemmansägare på Rödlöga) – och var färdigt då jag kom ut den 4 Sept. Den 6 September betalade jag dem med 90 kr."

Från den 20 oktober 1945 berättas om att man plockat upp 350 kg potatis. Det är mycket när man betänker hur liten ön är och hur lite jord det fanns.

Karl Lindqvist körde ofta ut med sin egen båt Poje, en öppen motorbåt med kapell. Enligt en anteckning i dagboken tog det 5 timmar och 10 minuter att köra från Stallmästaregården till Rödlöga. Vid ett tillfälle är lasten angiven till 300 à 400 kg.

År 1946 skrev han flitigt i dagboken. Några exempel på vad han meddelade eftervärlden är:

Den 8 juni. Österlandet harvades, alla buskar och fruktträd besprutades. En harv och en vält skall tillverkas...

Den 9 Juni (Pingstdagen) såddes gräsfrö och vältades; på natten kom regnet som beställt för gräsmattan...

Tisdagen den 11 Juni 1946. Blev rundelen vid Storstugan färdig för plantering. Utom rosorna och syrenerna äro alla övriga växter tagna av trädgårdens perenna växter..... tillverkade av Hamber äro: 1 korp, 1 harv, 1 vält... Trädgårdarna är nygödslade. 15 säckar släckt kalkmjöl äro även utströdda...

Den 12 Juni utplanterades följande sorter Dahlior i rundelen räknat från venster (norra sidan):

1. (Nr 9726 Weibull) Dekorativ dahlia Seerose, Rosafärgad
2. Kaktus Dahlia (Nr 9630) wepozo (?) Mörkt röd
3. Dekorativ Dahlia (Nr 9718) Regena, intensivt röd
4. Näckros Dahlia Ivar Weibull, terrakotta med gult
5. lika No 1.

Den 28 september samma år finns skörden från plommonträden angiven.

Plommonträd nr 3	166 st
Plommonträd nr 14	60 st
Plommonträd i nya trädgården	
Blå sydliga	255 st
Gula västra	136 st

22 Oktober 1946. Gamla trädgården ej fullt färdig, början med stensättning får fortsätta 1947 emedan dagarna äro för korta och väderleken för opålitlig för att taga ut hjälp för densamma.

Nästa anteckning finns från den 28 maj 1947 då Karl berättar att man satte potatis i östra trädgården samt dill mellan jordgubbarna.

Den 7 oktober nämner han i dagboken att uppehållet med anteckningarna från den 5 juli har många orsaker, "allt klotter är ej nödvändiga sådana, som ej intresserar framtidens människor". Ack så fel han hade, tänk om han berättat mer om vardagshändelserna på ön och i synnerhet om arbetet med trädgården. Han fortsätter emellertid och berättar samma dag i dagboken om vad som i huvudsak utförts denna sommar och räknar upp 16 olika arbeten bl.a.:

– stenlagda vägar från Ostkanten till Storstugans trädgård och runt denna
– blomsterrabatt nedanför Storstugans terass
– sandgång från Storstugan till isstacken på norra sidan av ön är nylagd
– dammen vid isstacken är upprensad för att användas till bevattning av bägge trädgårdarna, med en pumpinrättning vid isstacken
– massor av god trädgårdsjord erhållen sedan den komposterat viss tid (Sand till gångar m.m. fanns i riklig mängd därstädes).

Berta (Pelles och Jannes barnsköterska), mamma Agnes, Ebbas mamma Moster Alma, Pelle, Ebba (Karl Lindqvists kusin) och Janne. De sitter på trappan till Storstugan i den av flyglarna omgärdade fruktträdgården. Foto ca 1925.

På Högskär fanns en isstack, som en del av öns* fiskarbefolkning hade i uppdrag att lägga upp på vintern för Lindqvists. Skärgårdsborna själva, på något undantag när, brydde sig inte om isstackar för egen del, de saltade sin mat på gammalt skärgårdsmanér.

* (Ordet ön är egentligen pluralis. Singular av "ön" används på Rödlöga som ett samlingsnamn för öarna i ögruppen Rödlöga, om man inte menar en specifik ö. I sistnämnda fallet anger man öns eget namn.)

Året 1947 avslutas på Högskär söndagen den 19 oktober med att 9 st plommonträd planterades, nämligen:

3 st Gulplommon märkta med 1
3 st Washington märkta med 2
3 st Experimentalfältets sviskon märkta med 3.

På Högskär fanns och finns än många krusbärs- och vinbärsbuskar samt skuggmoreller. De planterades inte under de år som dagboken berättar om, utan troligen sent på 20-talet eller på tidigt 30-tal.

Varje år avslutar Karl sina dagboksanteckningar från sommaren med "5 härliga månader" eller något liknande. Första turen ut var vanligtvis i mitten på maj och hemresan i slutet av oktober. Familjen vistades på Högskär med små korta avbrott varje sommar till 1948 eller 1949, då Karl Lindqvist inte orkade resa ut längre. Han dog 1954. År 1952 började sonen Per-Olof (Pelle) med fru och son Karl-Johan (f. 1952) bo på Högskär varje sommar.

Fortfarande, 1987, är matjorden ca 1 m djup på många ställen och i den finns stora feta daggmaskar, något som är en raritet i Rödlögas annars så magra jord. Blomsterlökarna har förökat sig, narcisserna växer runt soluret i 100-tal varje vår. Sjöstugan, på södra sidan nedanför storstugan, kallades Paletten och gör så fortfarande på grund av alla de blommor i olika färger som blommar där under vår och sommar. Även liljekonvaljer planterades in på Högskär. På ön finns också exemplar av alla slags syrener och i mitten av juni, ca 3 veckor efter blomning på fastlandet, står Högskärs syrener i full blom.

Karl älskade sin ö, dess trädgård och livet där. Dagboksanteckningarna är också fulla med uppgifter om middagar tillsammans med skärgårdsbefolkningen, bl.a. David Söderman. Då njöt man av nyfiskad fisk eller läckerheter som Karl haft med från Stockholm. Att han ville ha sina hus och sin trädgård på sitt speciella sätt tyckte inte fiskarbefolkningen var något märkvärdigt, man höjde inte ens på ögonbrynen utan konstaterade bara "det var ju så stockholmare ville ha det" och så var det bra med det. Det fanns inget nedvärderande i ordet "stockholmare" på den tiden.

Idag har Karls sonson Karl-Johan med familj tagit över efter Karls son Pelle. Trädgården är inte lika välordnad som förr men ännu prunkande. För en familj med vanlig lagstadgad semester och ingen trädgårdsmästare är det omöjligt att hålla den i ursprungligt skick.

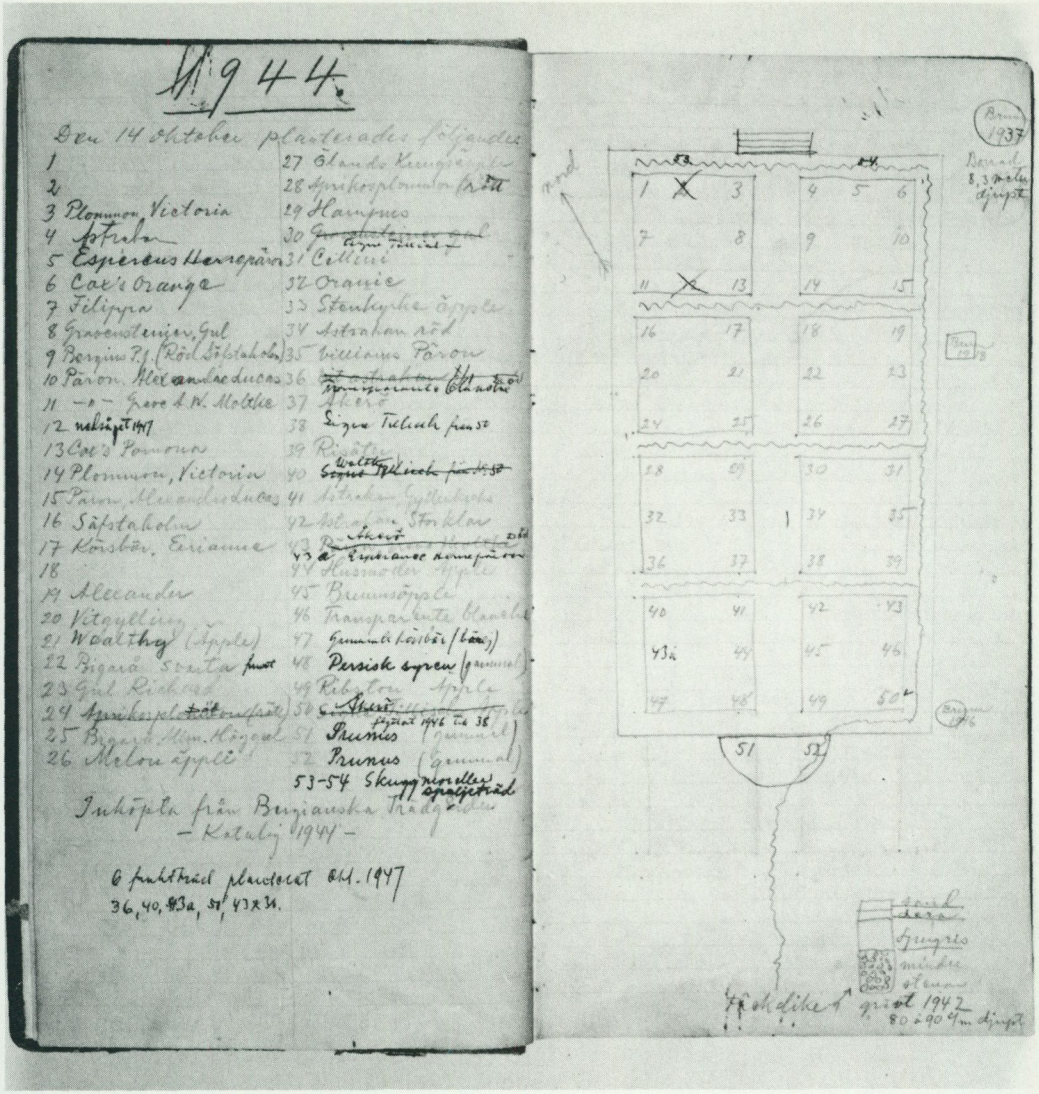

Uppslag i dagboken år 1944. Förteckning och plan över planterade fruktträd i trädgården framför Storstugan.

EVA FÄGERBORG

Två egnahemsträdgårdar

Eva Fägerborg, fil. kand. och intendent vid Nordiska museet.

Den allra vanligaste svenska trädgården är villaträdgården. Såväl i städernas utkanter och förorter som i små och stora samhällen och på landsbygden ligger trädgårdarna som uttryck för sina ägares drömmar, förhoppningar och mer eller mindre målmedvetna odlarmöda. I arbetet med trädgården kombineras nytta och nöje och trädgårdsskötsel intar icke oväntat en av tätplatserna bland svenska folkets fritidssysselsättningar. Den här uppsatsen vill presentera två av dessa vanliga svenska 1900-talsträdgårdar. Båda ligger i egnahemsområden utanför Stockholm och representerar sålunda också egnahemsrörelsens strävanden i början av seklet.

Genom att upplåta mark och förmedla lån till mindre bostads- och jordbrukslägenheter ville man få bukt med arbetarbefolkningens bostadsnöd och därmed motverka social oro och emigration. Boken *Svenska Allmogehem*, som utkom 1909, var ett led i denna strävan. Verket är både en nationalistisk propagandaskrift för egnahemsrörelsen, mot emigrationen, och en handledning för småbrukare. Den ideologiska kärnan uttrycks i följande citat ur redaktören Adrian Molins inledningskapitel Sverige: "Åt våra industriarbetare, som nu de flesta bo sammanträngda i kvafva, osunda lägenheter i städernas arbetarekvarter, skola vi bereda tillgång till sunda bostäder utanför städerna, ute i den fria naturen med sol, ljus och luft. På så sätt få de ett hem, som de kunna kalla sitt eget, och som är ett hem, inte blott en bostad. Och då skall det ofta tunga arbetet bli lättare för dem. I det hemmet skola bo nyktra, glada och arbetsamma människor. Och där skola växa upp sunda, friska barn."

Genom sin stora spridning – 60.000 utdelade gratisexemplar – kan man förmoda att bokens innehåll blev känt i vida kretsar. Det kan därför vara motiverat att återge några huvuddrag ur avsnittet om trädgårdsskötsel. Kapitlet *Småträdgårdar och fruktodling* av trädgårdsmästare Karl Magnusson vänder sig både till småbrukare, som kan tänkas odla (frukt) till avsalu, och till egnahemsägaren med trädgård enbart

Vårbild 1942.

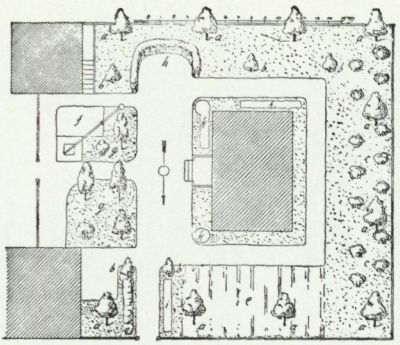

Bild 2. Plan af trädgård vid småbruk i Västergötland. *a* stamfruktträd; *b* dvärgfruktträd; *c* bärbuskar; *e* köksväxter; *f* rabarber; *g* prydnadsträd och buskar; *h* syrénberså; *i* blomrabatter; *k* blomgrupper.

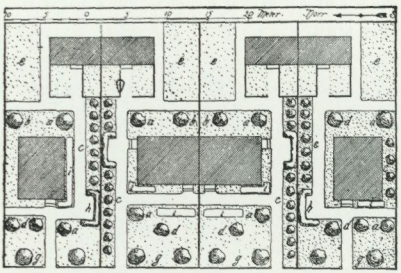

Bild 3. Plan af arbetareträdgårdar i Medelpad. *a* stamfruktträd; *b* sibiriskt bärapple; *c* bärbuskar; *d* ostheimer körsbär; *e* köksväxter; *g* prydnadsträd (björkar); *h* syrénberså; *i* blomrabatter.

för hushållets behov. Framställningen nedan tar fasta på det normativa idéinnehållet och växtvalet, medan de praktiska anvisningarna utelämnas. Med skildringen avses också att ge ett tidigt exempel på den kommande floden av handböcker i trädgårdsskötsel. Riktas blicken bakåt avtecknar sig allmogeträdgården som en inspirationskälla vid planeringen av den ideala egnahemsträdgården.

Ett sekelskiftesideal

Kapitlet *Småträdgårdar och fruktodling* börjar med en genomgång av grunderna för planering och anläggning av trädgårdar på 1/4 till 1/2 hektar eller mindre. Fördelningen av nyttoväxter och prydnadsväxter diskuteras och som allmän princip föreslås att i södra och mellersta Sverige fruktträd och bärbuskar skall få största utrymmet, medan bärbuskar och köksväxter skall dominera i norr. Huvudregeln är att trädgården görs "enkel, prydlig och nyttig". Trädgården behöver inte göras färdig på en gång, snarare är det bättre att komplettera efter hand. Man behöver heller inte odla de olika växtslagen var för sig. Köksväxter kan t.ex. till en början odlas mellan fruktträden.

Regelbundna former bör råda, både ur praktisk och estetisk synpunkt. Till ingången leds en rak bred väg "med en öppen sandplan framför trappan så stor, att ett åkdon där kan vända utan att hästen skadar kringstående växter". Den så vanliga "rundeln" på gården får gärna försvinna, liksom "dessa smala och krokiga gångar som äro ett oting i en trädgårdsanläggning". Ingången görs prydlig och inbjudande. Blommor och prydnadsväxter placeras närmast bostadshuset och längs infartsvägen.

Som inhägnad rekommenderas häckar. De är i längden billigast, säkrast och vackrast. Lämpliga växter är vanlig hagtorn i södra och mellersta Sverige och sibiriskt ärtträd i Norrland. Oxel är bra som skyddshäck i rått och stormigt klimat. En annan passande växt är gran, vars förtjäns-

Tidig bild av huset och trädgården i Helenelund. Amatörbild.

ter särskilt framhålls. En stor del av kapitlet ägnas åt grundliga råd om fruktodling, bl.a. med tanke på odlarens ekonomiska utbyte av försäljning. En eller ett par sorters hållbar vinterfrukt och enstaka sorter sommar- och höstfrukt rekommenderas.

För hela landet anbefalls bärbuskar på grund av deras härdighet, förnöjsamhet och stora värde för hushållet. Användbarast är krusbär (fast när boken skrevs var försäljning av krusbärsbuskar förbjuden på grund av den amerikanska krusbärsmjöldaggens härjningar). Vinbär, i synnerhet svarta vinbär, borde odlas mer och dess hälsosamma saft och sylt användas i varje hushåll. Jordgubbar och rabarber nämns i anslutning till bärbuskarna, med påpekandet att ett jordgubbsland bör finnas i varje täppa.

Köksväxtodlingen uppmuntras för att göra mathållningen billigare och mer omväxlande. "Måhända har den omständigheten, att grönsaker företrädesvis använts i de förmögnares hushåll, bibragt allmänheten den föreställningen, att de ställa sig för dyra för mindre bemedlade, medan förhållandet, åtminstone när de skördas i egen trädgård, är rakt motsatt."

Köksväxter kan odlas i de flesta jordmåner på särskild avdelad plats eller bland fruktträden, dock inte under höga skymmande träd. De växter som behandlas i kapitlet är bönor, dill, gurka, huvudkål, blomkål ("borde odlas och användas vida mer än nu"), kålrötter, olika slags lök, purjolök, gräslök, morot, palsternacka, potatis, persilja, rädisor, rödbetor, selleri, spenat ("borde

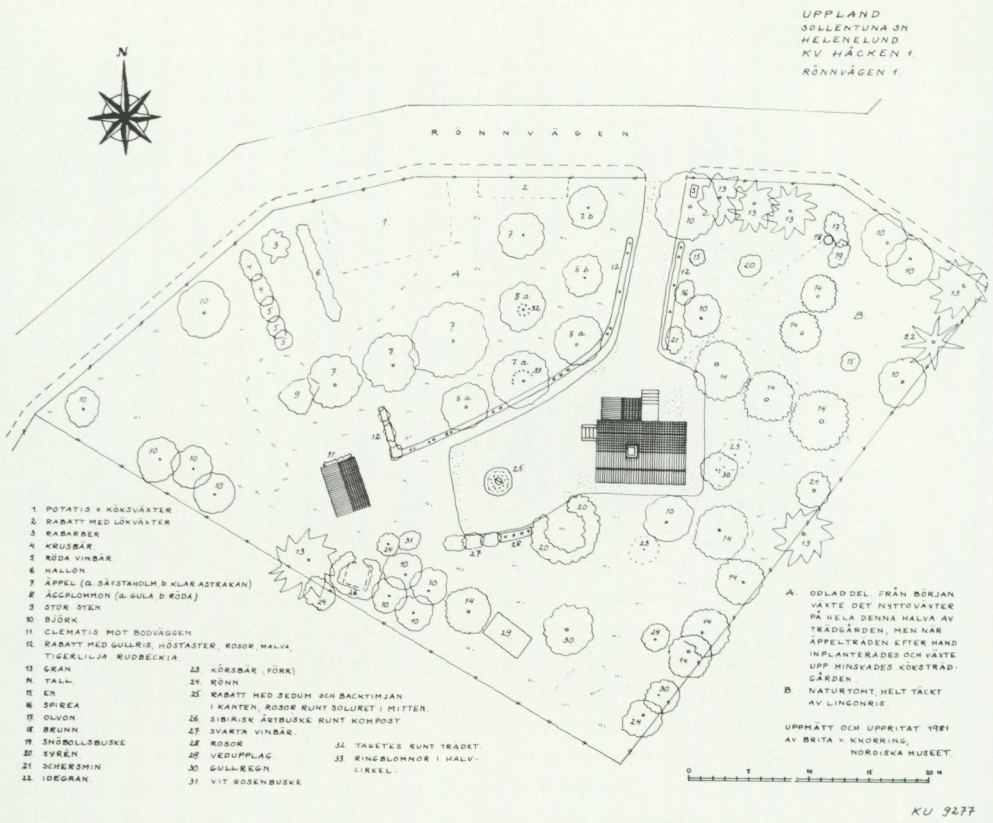

Helenelundsträdgården.

odlas i hvarje trädgård och användas i alla hushåll") och ärter (som räknas till "de läckraste växter, som täppan kan frambringa"). Liksom när det gäller frukt och bär namnges lämpliga sorter av de olika växtslagen.

Minsta sidantalet i kapitlet ägnas åt blommor och prydnadsväxter. Dessa tjänar ingen direkt nytta, men motiverar sin plats genom att skapa förutsättningar för trevnad och lycka. Småträdgårdarnas prydnadsväxter har sitt givna utrymme kring bostadshuset och vid infarten. Blommande rabatter, syrener och dvärgfruktträd gör täppan "täck och inbjudande". Syren bör alltid finnas, gärna som berså på någon avskild plats. Röd hagtorn och gullregn är andra praktfulla buskar, som i Norrland kan ersättas av det sibiriska bärapplet. Vildvin får gärna klänga kring verandan eller på någon vägg och vid knuten kan kalljordsrosor eller remontantrosor sättas. Däremot inte den starkdoftande schersminen. Lindar eller björkar planteras på lämpligt ställe. Av blommorna är de fleråriga bäst, som t.ex.

stormhatt, svärdslilja, pioner, vallmo, blomsterlyra, höstflox, riddarsporre. Isop, lavendel, åbrodd och salvia har gamla anor i täppan och "må gärna gifvas plats". Tacksamma lökväxter är tulpaner, scilla, snödroppar och pingstliljor. Tvååriga stockrosor och nejlikor, liksom de ettåriga reseda, luktärter, rosenböna, Nemophila (Prins Gustafs öga), vallmo, krasse, ringblomma nämns (de två sistnämnda "gamla bekanta, som just därför ofta anses som simpla men dock äro vackra"). Sommarblommor med längre utvecklingstid är astrar, lövkoja, flox, solrosor och dahlior samt den uthålliga pensén med sin långa blomningstid.

Femtio år i Helenelund

Från den inledningsvis tecknade idealbilden av småträdgården skall uppmärksamheten nu riktas mot två trädgårdar som en gång anlades i egnahemsrörelsens anda. Utgångspunkt för skildringen av den första trädgården är en samling trädgårdsredskap Nordiska museet erhöll som gåva 1981 efter ett äldre par. De hade sedan 1928 bott i ett egnahem i Eriksbergs villastad i Helenelund (Sollentuna sn.) norr om Stockholm. Mannen var byggnadssnickare och hustrun hemmafru. De hade inga barn. Under drygt femtio års tid hann deras trädgård växla innehåll flera gånger, men dess karaktär av både nytto- och prydnadsträdgård behölls genom åren, om än med tilltagande betoning på blommande växter.

Föremålen är en samling helt vanliga redskap som makarna använde i sin trädgård – samma typ av redskap som finns hos alla andra trädgårdsägare, men som kanske inte är så vanliga i museisamlingar som de borde. I det här fallet berikades Nordiska museet med vattenkanna, vattenslang med spridare, regnmätare,

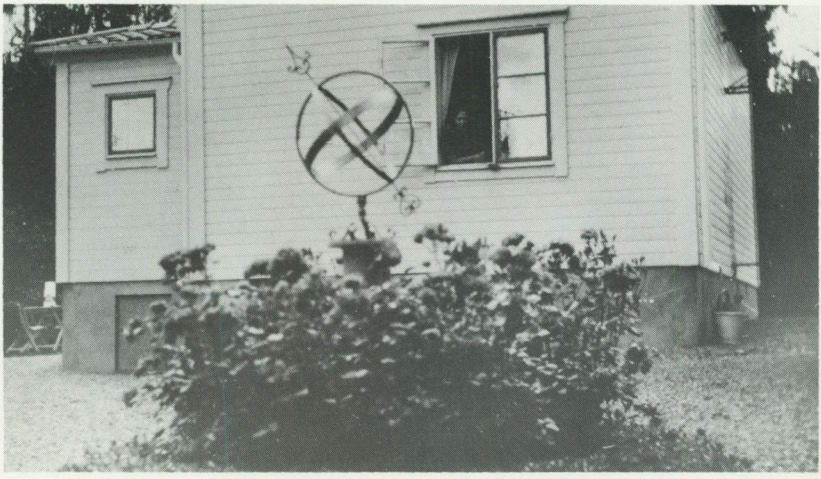

Rundeln med soluret omgivet av rosor.

vattentunna, fruktlådor, skottkärra, krattor och räfsor, spadar, skyffel, stamp, lie och brynen, gräsklippare, yxor och sågar, sävmatta, planteringsspadar, sekatör, trädgårdssaxar, ogräsjärn. (Dessutom huggkubbe, sågbock, slipsten och en del handverktyg som mannen använt vid arbeten i hemmet samt vinterns snöskyffel och en piassavakvast.)

I samband med föremålsförvärvet (förutom redskapen en del möbler) dokumenterades hemmet, varvid även trädgården mättes upp. Ritningen från 1981 visar trädgårdens utseende de sista åren, när mannen levde här som närmare nittioårig änkling. Tomten var över 2.000 m^2 stor och utgjordes av en odlad del (A) och en karg skogbevuxen del (B) med lingonris och ljung som markväxter. Ett vitmålat staket med järngrindar omgärdade tomten. Från gatan ledde en bred grusgång kantad med runda stenar och rabatter fram till huset. Tall, gran och björk dominerade den "vilda" delen medan fruktträd var förhärskande på den odlade sidan. Många fågelholkar var uppsatta och härbärgerade bl.a. svart-vit flugsnappare.

Växterna på ritningen 1981 är framför allt träd och buskar samt en del perenner. Under årens lopp har floran skiftat, vilket kommer till synes i följande översikt. På våren blommade snödroppar, scilla, krokus, vintergäck, pärlhyacinter, tulpaner, narcisser och påskliljor. Av ettåriga frösådda växter fanns alltid ringblommor, luktärter och krasse (krassen växte runt stenen nr 9 på ritningen) samt ibland clarkia, zinnia och rosenskära. Perenner som funnits är svärdslilja, åbrodd, salvia, julrosor, tidlösa, silverört, riddarsporre, akleja, lupin, löjtnantshjärta, pion, petunia, tusensköna, sommarslöja och dahlia. Till och från förekom också primula, gladiolus, taklök, lobelia, borstnejlika, "rävrumpa", vårkrage, sommarblomster, lejongap, pelargon, begonia, krysantemum. I slänten mellan uthuset och staketet blommade vårlök, vitsippa, gullviva, gökärt, prästkrage, förgätmigej och pyrola. Buskar utöver de på ritningen var en fläder bakom uthuset, hagtorn, ölandstok och en blekrosa väldoftande "gammalros" vid uthusgaveln. På verandan klängde vildvin till 1947, då det togs bort i samband med utbyggnad av verandan. I kökslanden växte potatis, morötter, rödbetor, skärbönor, lök, dill, persilja, blomkål, sallad, ärter, palsternackor, kålrot. I synnerhet under kriget var trädgårdens produkter viktiga bidrag till hushållet. (A) på ritningen var tidigare till största delen potatis- och jordgubbsland. Senare växte träden sig stora och skuggade landen.

Trädgården och dess skötsel var en mycket viktig angelägenhet för båda makarna. Mannen grävde och skötte komposten som fanns i alla år. Den var det noga med, en liten häck var planterad runtom för trevnadens och prydnadens skull. Bortsett från

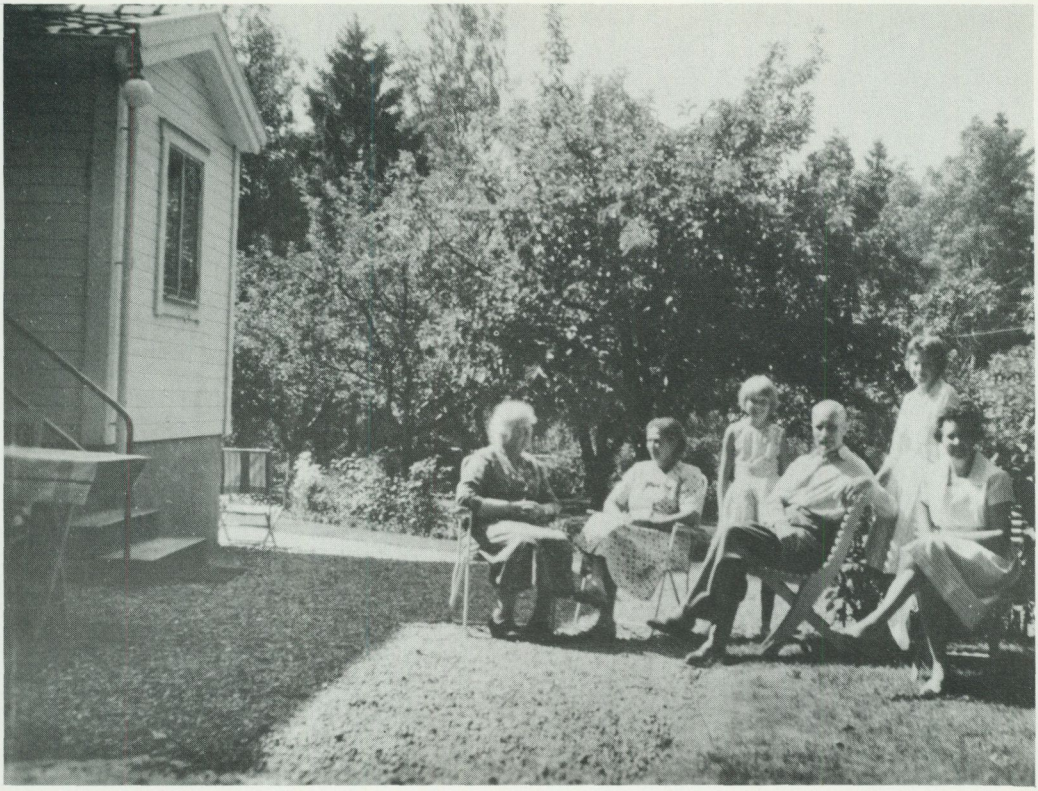

Värdfolket med gäster fotograferade i trädgården.

makens specialuppgifter hjälptes båda två åt i trädgården. Hustruns största intresse var blommorna. En yngre släkting har återberättat en av kvinnans stora ungdomsupplevelser: Hon kom som 17-åring från Västerbottens inland som barnflicka till Stockholm och följde med familjen till Skåne på sommaren. Där möttes hon av en blomsterprakt utan like, ja, det var "rena chocken" att se alla dessa blommor för första gången. Framför allt fascinerades hon av dahliorna och lovade sig själv att om hon någonsin skulle få ett eget land skulle hon odla dahlior. Det kom hon också att göra, i makarnas trädgård växte genom åren många olika sorters dahlior.

Trädgårdsåret 1968

Dag för dag, år för år, förde mannen kortfattad dagbok i sin fickalmanacka. Där antecknade han alltid temperatur och sysslor, större världshändelser och idrottsevenemang. Mest framträdande är arbetet i trädgården. Ur 1968 års almanacka har hans trädgårdsnotiser excerperats, för att ge en inblick i den då 77-årige mannens årstidsbundna göromål.

JANUARI

Tisdag 2 −16°
Bättra på snön kring grund.

Torsdag 11 −13° snö −18°
Skottat snö på morron.

Torsdag 18 −4 snö
Skottat snö.

Måndag 22 0
Sandat.

Fredag 26 −1
Snö hela dagen i stor mängd.
Snöskottning flera gånger.

Lördag 27 −2
Sopat snö.

FEBRUARI

Måndag 26 −4
Plockat upp sättpotatis.

MARS

Måndag 4 0 snö
Sopat snö. Sågat ner kvistar ur lönnen.

Måndag 18 +6
Öste snö från grunden.

Torsdag 21 +6
Öste resten av snön från grunden.

Lördag 23 +5
Klippt karaganhäcken, sågat ur syrenhäcken.

Söndag 24 +10
Klippte syrenhäcken.

Måndag 25 +11
Beskurit träden, rensat upp kvisten.

Onsdag 27 +9
Gjort ren fågelholkar, två nya framsidor.

Torsdag 28 +13
Källarluckan bort. Högg kvist.

Fredag 29 +10
Krattat ris på tomten. Sista snön från tomten.

APRIL

Onsdag 10 −2, +5
Bränt ris å diverse, rensat resten kvist.

Torsdag 11 +6
Högg kvist.

Lördag 13 +11
Högg färdigt kvisten.

Torsdag 18 +16
Sädesärla.

Lördag 20 +18
Krattat kring träd å lister.

Söndag 21 +18
Planterat 2 rosor.

Måndag 22 +19
Strött gödning å grävt ner på rosor å lister även kring träd där ska sås frö. Börjat raka i landet. Soluret (= soluret flyttades ut. EF anm.).

Onsdag 24 +16
Köpt svart vinbärsbuske 6.50 som jag satte.

Torsdag 25 +16
Rakat kring träden.

Fredag 26 +19
Rakat i landet. Sått persilja, dill, sallad, ärter.

Lördag 27 +16
Rakat färdigt i landet. Sått tagetes å annat blomfrö, palsternackor, morötter, kålrot.

Måndag 29 +15 Frost
Flugsnappare.

Tisdag 30 +18 Frost
Sått rödbetor. Skyfflat å krattat gården.

MAJ

Fredag 3 +8
Öste vatten ur lårn. Strödde lite Clorex utanför grinden.

Lördag 4 +12
Sått nedre partiet. Rakat i landet å kring träden.

Onsdag 8 +12 Frost
Rakat i landet å kring träden efter regnet. Ärter å kålrötter uppe.

Torsdag 9 +12 Frost
Satte tidig potatis.

Fredag 10 +15 Frost
Slutat sätta potatis.

Lördag 11 +15 Regn 4 mm
Satte Dahlior.

Måndag 13 +15
Slått gräset.

Onsdag 15 +8−10
Hört göken.

Onsdag 22 +11 Frost
Luckrat landet kring träden å ärterna. Rensat maskros.

Fredag 24 +14
Sått skärbönor.

Torsdag 30 +22
Satte Pelargonier Begonier Nejlikor.

JUNI

Lördag 1 +24
Slått gräset. Utan skjorta ett par timmar.

Söndag 2 +27 (pingstdagen)
Solat.

Måndag 3 Annandag Pingst +25
Solat. Risat ärterna.

Torsdag 13 +28
Nät för Laktyrus (= luktärter).
Solat.

Fredag 14 +25
Slått med lie nedre delen å vägdiket.

Lördag 15 +31
Slått gräset. Kupat tidig potatis.

Onsdag 19 +29
Gödslat å krattat kring Dahliorna.
Kupat ett par rader.

Torsdag 20 +27
Kupat färdigt potatis. Krattat gården. Sått dill.

Tisdag 25 +20
Slått gräset vattnat b. i bersån.

Onsdag 26 +20
Satte upp skydd för ärterna.
Reste till Norrland.

JULI

Lördag 6 +24
Vi kom hem halv 10 med Taxi.
Mycket torrt här så jag börja

vattna med slang c. 2 m^3.
Även från pumpen en hel del.

Måndag 8 +17
Slått övriga tomten med lie.

Tisdag 9 +20
Räfsat hop slåttern. Krattat kring träden.

Onsdag 10 +16 6 mm
Färsk potatis.

Torsdag 11 +16 6 mm
Tog bort nätet vid ärterna.

Lördag 13 +23
Klockan 4 eldat ris och emballage.

Måndag 15 +22
Solat. Sått Isbergssallad.

Tisdag 15 +18
Klippt gräset. Stackat hö.

Fredag 19 +20
Slått vägdiket.

Söndag 21 +20
Åska Hagel 14 mm. Hagel låg kvar i drivor till kvällen på vissa ställen.

Torsdag 25 +20 Molnigt
Rakat i jorden.
(26–28 resa till Öland.)

Måndag 29 +23
Vattnat, plockat vinbär.

Tisdag 30 +25
Plockat vinbär. Klippt gräskanten på gården. Solat.

AUGUSTI

Torsdag 1 +24
Vinberedning.

Lördag 3 +23
Vattnat.

Måndag 5 +25
Grävt grop för fallfrukt, plockat krusbär, solat.

Onsdag 7 +20
Vattnat. Solat.

Torsdag 8 +25
Krattat gården, klippt gräset.

Onsdag 14 +20
Öst vatten ur lårn.

Torsdag 22 +25
Klippt hallon. Klippt gräset.

Fredag 23 +26
Bytt ut en stolpe i hallonlandet.
Rakat kring träden.

Måndag 26 +23
Sågat ur torra grenar på bondplommon. Tagit upp en hink rödbetor å borstat.

Tisdag 27 +22
Kl. 5 Eldat hallon å diverse.
Tagit upp sista rödbetorna.

Onsdag 28 +20 Mulet
Ökat gropen för avfall.

SEPTEMBER

Måndag 2 +23
Tagit upp tidig potatis. Klippt gräset.

Tisdag 3 +23
Tagit ner Sävstaholm.

Torsdag 5 +24
Tagit upp lite sen potatis. Öst vatten ur lårn.

Måndag 9 +21 Åska i natt 17 mm
Öst vatten ur lårn. Klippt av potatisblast.

Tisdag 10 +20
Tagit ner Oranie. Tagit upp 2 rader potatis.

Onsdag 11 +19
Slutat ta upp potatis.

Fredag 13 +11
Klippt gräset.

Tisdag 17 +16
Krattat kring träd och lister.

Tisdag 24 +8 8 mm
Plockat ner lite Viktoria. Öst vatten ur lårn.

Onsdag 25 +8
Plockat ner Viktoria.

Fredag 27 +11
Tog upp Dahlior och Begonior.

OKTOBER

Onsdag 2 +14 10 mm
Gjorde i ordning 3 fruktlådor.

Fredag 4 +12 4 mm
Plockat ner Maglemer.

Lördag 5 +5 Frost
Plockat ner Cox Pomona.
Tagit upp morötter å kålrötter.
Gladioler å Tagetesblast.

Måndag 7 +1 Frost Snö
Klippte av växter.

Tisdag 8 +10
Tagit upp palsternackor. Klippte gräset.

Torsdag 10 +4 Frost
Öst vatten ur lårn, tagit bort växterna på vedboden.

Tisdag 15 +5
Tog in vattentunnorna.

Tisdag 29 +10
Körde ur lövlårn.

Onsdag 30 +5
Börjat räfsa löv.

NOVEMBER

Fredag 1 +1
Mycket snö på natten. Snöröjning.

Tisdag 5 −5
Börjat gräva landet.

Onsdag 6 −5
Grävt färdigt landet.

Måndag 11 +1
Grävde kring 4 trän.

Tisdag 12 −1
Grävde kring trän.

Onsdag 13 0
Grävt färdigt kring trän, kalkat körsbärs å nya plommonträdet.

Torsdag 21 +2
Räfsat löv på berget där det var bart.

Fredag 22 +4
Räfsat löv.

Lördag 23 +5
Räfsat löv.

Söndag 24 +6
Räfsat lite löv.

Måndag 25 +4
Räfsat löv å kört i kärra till lårn.

Tisdag 26 +5
Slutat lövräfsningen. Kalkat å grävt rosorna samt kupat med kompost.

Onsdag 27 +8
Krattat vägdiket. Fyllt gropen vid Berglunds med löv som innehöll barr, å flyttat lärkgran.

Torsdag 28 +5
Grävt listerna på gården å rätat kanterna.

Fredag 29 +3
Grävt det sista lister å kanter.

DECEMBER

Tisdag 3 −4
Eldat ris å skräp.

Lördag 28 0 Lite snö
Stöttade upp staketet.

Måndag 30 −2 Snö i natt
Skottat snö från 6.30-tiden.

Tisdag 31 −7−15 Snö i natt
Skottat snö. Även kring grund.

Dessutom har han under året hjälpt grannar med att fälla träd, slå gräs och putsa fönster. Han har sågat och huggit ved, målat bostadshus, uthus, utemöbler och skåp. Tillsammans har makarna gjort resor till Norrland, Roslagen och Öland.

Mötet mellan naturtomten och odlingen. Amatörbild.

Trädgårdsanläggarens trädgård

Den andra trädgården ligger i Enskede strax söder om Stockholm, i ett område som köptes från Skarpnäcks gård och bebyggdes på 1920-talet. Hemmet dokumenterades 1973–74 i samband med en totalinventering av ett antal Stockholmshem som Nordiska museet genomförde. Då bodde där ett par som köpt fastigheten 1951. Mannen var trädgårdsanläggare och närmade sig pensionsåldern, hustrun som var ett tiotal år yngre arbetade i butik. De hade barn och barnbarn, vilkas verksamhet beretts plats i trädgården.

Tomten var betydligt mindre än den i Helenelund, drygt 700 kvadratmeter. Den hade i stort sett behållits som den planerades från början med utrymme för frukt-, grönsaks- och rotsaksodlingar. Därför fanns rätt mycket öppen jord kvar, vilket ägaren trivdes bäst med. Han var aldrig bortrest mer än en vecka på sommaren. (Grannarna däremot, hade alla lagt igen sina tomter till gräsmatta med omgivande buskage. De reste bort längre perioder – ofta till fritidshus – och deras trädgårdar hade mist sin ursprungliga betydelse.)

När familjen flyttade in 1951 fanns bl.a. jasmin, syrener, rabarber, äppel-, päron- och plommonträd samt inte mindre än 16 krusbärsbuskar. Blommor var det däremot ont om, bortsett från en del stockrosor. Huset var omgivet av en grusplan. Denna behölls och kompletterades seder-

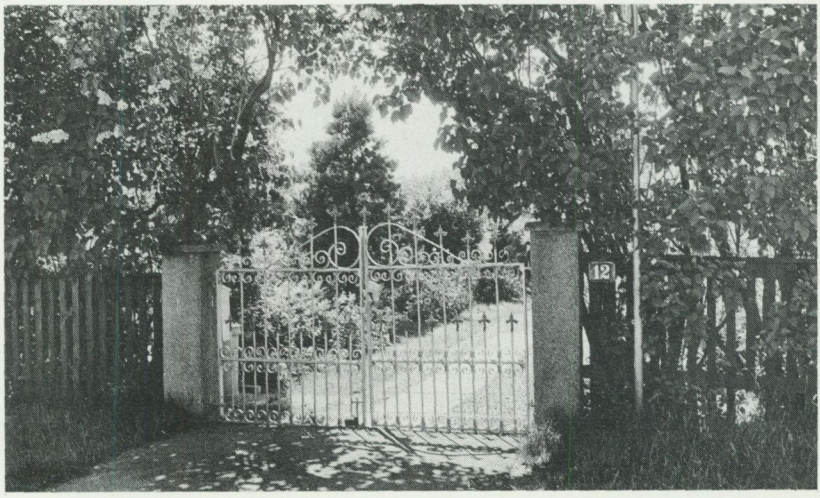

Ingången med sitt valv av lila syren. Foto Marianne Olsson 1973.

SKISS ÖVER TRÄDGÅRDEN

ENSKEDE
RIKSRÅDSVÄGEN 12
HELLGREN

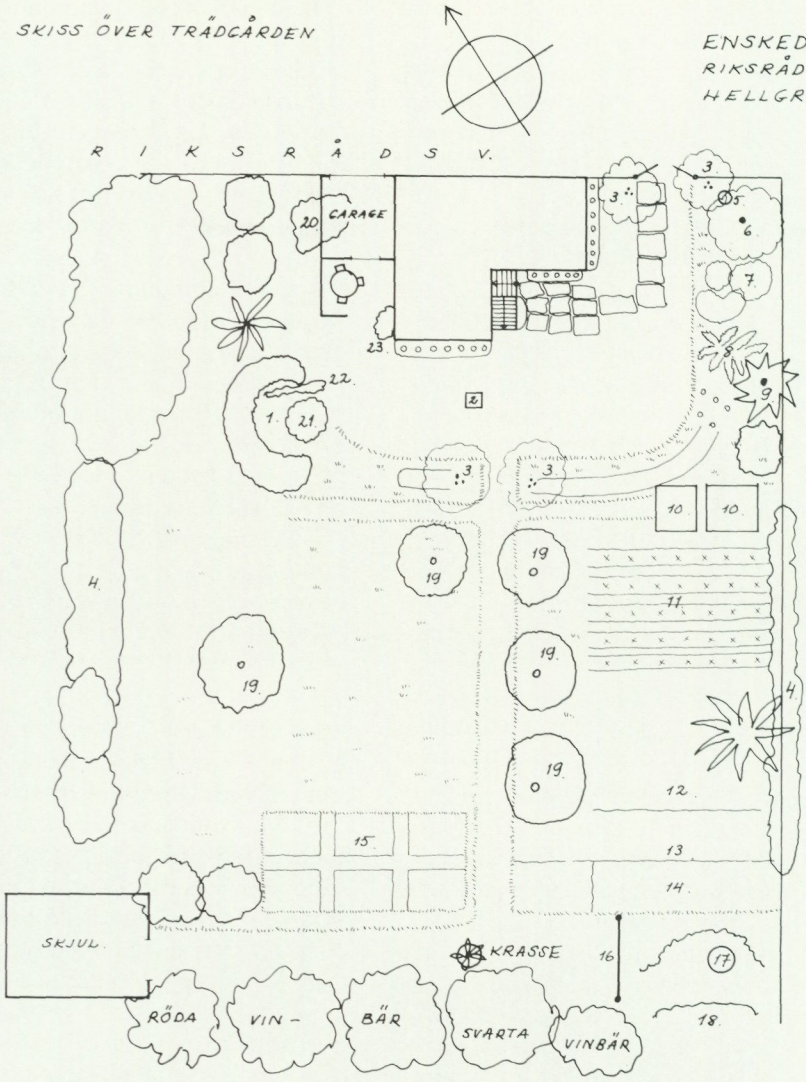

1. BERSÅ
2. FLAGGSTÅNG
3. SYREN
4. HALLON
5. SOPTUNNA
6. CYPRESS
7. SPIREA, MAHONIA
8. ORMBUNKAR
9. GRAN
10. VÄXTLÅDA
11. POTATIS: VIT DROTTNING, RÖDA AMERIKANSKA ROSEN, MAGNUM BONUM. SÄTTS EN GÅNG TILL I JULI EFTER DEN TIDICA DEN BLIR DÅ FÄRSK I SEPTEMBER
12. JORDGUBBAR
13. RÖDBETOR
14. MORÖTTER ETC.
15. BARNENS TRÄDGÅRDSLAND
16. PISKSTÄLLNING
17. FÖRBRÄNNINGSTUNNA
18. KOMPOST
19. ÄPPELTRÄD
20. PÄRONTRÄD
21. KÖRSBÄRSTRÄD
22. EN. 23 BJÖRK (TUKTAD)

Trädgårdens sydöstra del i slutet av februari. Foto Marianne Olsson 1974.

mera med stenläggning. Även rabatterna ramades in med stenar. Från grusplanen ledde en mittgång mellan gräsmattan och de öppna landen. Gången korsades av en stig ungefär mitt på tomten och mynnade ut i en korsande gång vid södra tomtgränsen. Rutnätsmönstret framträder tydligt på skissen. Längs tomtgränserna i öster och väster stod tidigare vinbärs- och merparten av krusbärsbuskarna. De hade ersatts med hallonhäckar, rosor, spirea och syrener. Den korsande stigen kan sägas avskilja tomtens prydnads- eller representativa del från den mer privata och nyttobetonade. Mot gatan och vid infarten fanns frodiga prydnadsbuskar, träd och rabatter. Här växte bl.a. ormbunke, mahonia, spirea, syren, snöbär, cypress, berberis, krollilja, trollius samt en sedermera avlägsnad gullregnsbuske. Utmed husets östsida stod dahlior, solrosor, klematis, löjtnantshjärta, tagetes och ibland blomman för dagen. Rabatten i söder framför huset innehöll rosor och ölandstok. En period växte här vinrankor. Vid stenläggningen blommade klockljungen om våren och här stod kattmynta som katten gärna tuggade på. Intill uteplatsen vid garaget slingrade sig humle och berberis.

Enskedeträdgården 1973.

"Mittaxeln" markerades av vita syrener. Därifrån utgick en rabatt åt vardera hållet. I riktning

Huset mot norr. Vid växtlådorna arbetar ägaren med frösådda plantor. Foto Marianne Olsson 1973.

mot bersån fanns julros, azalea, gullvivor, rododendron, vallmo, prästkrage, blåklint och löjtnantshjärta. Närmast syrenen var hustruns egna område, där hon planterat saxifraga. Åt andra hållet växte rosor av olika slag, riddarsporre, fingerborgsblomma, astilbe, ålandsrot. I växtlådorna skolades blommor före utplantering och här fanns även persilja lättillgängligt. Runt om lådorna växte månadssmultron.

Den gamla bersån stod kvar från 20-talet, så småningom ordentligt nedklippt och gallrad. Här hade först barnen och sedan barnbarnen sin speciella lekplats. I närheten hade en fläder själv slagit rot.

Öster om mittgången låg landen för potatis (tre olika sorter), jordgubbar, rotfrukter och alla tänkbara grönsaker. Grönkål var ett viktigt inslag för mannen, som växt upp i Halland. Området kantades längs gången av fruktträd. Trädgårdens fruktträd (utom körsbärsträdet) var gamla: Esperens herrepäron, äppelsorterna Cellini, Charlamovsky, Oranie, Gyllenkroks astrakan, Husmodersäpple och Transparente blanche. De hade efterhand ympats med modernare sorter, flera på varje träd. Väster om landen bredde gräsmattan ut sig, om våren med krokus som lysande färgklickar. De små trädgårdsland barnen en gång haft

Stigen som går tvärs över tomten med äppelträd och vit syren vid mittgången. T.h. grusplanen kantad av rabatt. T.v. växtlådorna med zinnia och tagetes som skall planteras ut. Foto Marianne Olsson. 1973.

som sina egna fanns fortfarande kvar i bortre änden. Den kryddgård som sedan skulle anläggas här påbörjades med lavendel, som fick sällskap av ringblommor, blomsterlin och gossen i det gröna. I söder, längst bort från huset, låg redskapsskjul, vinbärsbuskar, piskställning, kompost och förbränningstunna. Vid skjulet växte klematis och lupiner. Här nere hade det från början stått flera förvildade plommonträd.

I den här familjen var det huvudsakligen mannen som skötte trädgården. Den var hans stora hobby, som också gav honom möjlighet att kombinera det personliga intresset med hans yrkeskunskaper. Hustrun deltog emellanåt i trädgårdsarbetet, framför allt vid skördetid. Det som roade henne mest var att plocka frukt och bär, som hon sedan tog tillvara för hushållet. Konserveringsapparaten användes flitigt tills de skaffade frysbox på 60-talet. Familjens båda döttrar var inte särskilt intresserde av trädgården under sin uppväxttid. De egna landen var inte lika lockande som den dåvarande stora, nästan igenväxta bersån.

Kontinuitet och förändring

De två trädgårdarna avspeglar i sina huvuddrag idealet som målades upp i inledningen. Tydligast framträder idealbilden i Enske-

Gräsmattan och de öppna landen med äppelträd. Foto Marianne Olsson 1973.

deträdgården, som med sin regelbundna plan och tonvikt på nyttoodling genom åren bevarat egnahemsträdgårdens mönster. I Helenelund har odlingen av prydnadsväxter varit mer betonad och kökslanden krympt med åren – men alltid varit viktiga. Båda trädgårdarna innehöll element med lång tradition, som t.ex. bersån, och växter som var vanliga redan i allmogeträdgårdarna.

I båda fallen kan man också se trädgårdarna som uttryck för en landsbygdens livsform, som –

"Barnens trädgårdsland" med lavendel t.h. Foto Marianne Olsson 1973.

åtminstone i den generation det här är fråga om – fortlevt i storstadens utkanter. Inslaget av självhushåll var påfallande och tillvaron präglades i hög grad av de arbeten som följde årstidernas växlingar. Hit hör inte bara själva trädgårdsskötseln, utan minst lika mycket tillvaratagandet av trädgårdens produkter. Förrådshushållningen levde kvar. Kontrasten mot moderna villaträdgårdar framgår tydligt i Enskedefallet, där granntomterna lagts igen med gräsmattor. Just gräsmatta och prydnadsbuskar är enligt uppgift från branschhåll karakteristiskt för dagens trädgårdar i storstadsområdena. Emellertid har på senare år märkts ett ökat intresse för frukt och bär, köksväxter och kryddväxter. De två trädgårdar som presenterats här kan måhända inte längre anses "gammaldags" i sin urbana miljö. Kanske kommer trädgårdar av den här typen att tjäna som en slags förebild för nästa generation trädgårdsägare?

Ägaren kupar potatis i början av juni. Foto Marianne Olsson 1973.

Källor och litteratur

Trädgårdar på Skansen

Agerhem, Bill. *Den skånska "haven"*. Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1981.

Alm, Henrik. *Emanuel Swedenborgs hus och trädgård*. Samfundet S:t Eriks årsbok 1938.

Baehrendtz, Nils Erik. *Lägenheten Skansen och dess invånare*. Stockholm 1978.

Berg, Gösta, text, Bauer, Lisa, ill., *Skansens örtagård*. Skrifter från Skansen 6. Stockholm 1971.

Bernström, John. *F.A. Wästfelt och Belvédèren på Tallbacken*. Fataburen 1957.

Wallin, Sigurd, *Skogaholmsträdgården på Skansen*. Fataburen 1944.

Skansens hus och gårdar. Nordiska museet, Skansen, 1980.

Att fånga bilden av landskapet

OTRYCKTA KÄLLOR

Carl Fries' arkiv, UUB.

Intervju Ulla Fries.

TRYCKTA KÄLLOR

Bergengren, Kurt. *Fotografera Ditt Land*. Fotografisk årsbok 1966.

Christoffersson, Birger. *Författarnas naturlära*. Lund 1973.

Cronquist, Gustaf W:son. *Carl Fries, en kamerans och pennans mästare*. Nordisk tidskrift för fotografi, nr 11, 1945.

Fries, Carl. *Selma Lagerlöf och den svenska bilden*. Sv. Litteraturtidskrift 2/1970.

Gustafsson, Bengt. *Epoken Carl Fries*. Fotografisk årsbok 1960.

Gustafsson, Lars-Åke. *Carl Fries' tryckta skrifter 1915–1981*. Bibliografi i Sv. Linnésällskapets årsskrift 1984–85.

Johansson, Sten G. *Carl Fries, naturskildrare*. Clarté 3–4 1975.

Jonsson, Sune. *"Det finns inte ord att måla en sådan härlighet"*. Populär Fotografi 7–8, 1968.

Med sikte på verkligheten, svensk dokumentärfotografi. Fotograficentrum 10 år, 1985.

Palm, Göran. *Så vacker är den svenska södern*. Folket i Bild Kulturfront 9, 1972.

Rosén, Bengt. *Carl Fries och markens historia*. Sv. Linnésällskapets årsskrift 1984–85.

Söderberg, Rolf och Rittsel, Pär. *Den svenska fotografins historia 1840–1940*. Skövde 1983.

Thaning, Olof. *Hundra år med årsskriften*. STF:s årsskrift 1986.

Tonell, Per-Erik. *"I svenska marker", ett besök hos Carl Fries*. Sveriges Natur, årsbok 1963.

Tonell, Per-Erik. *Svensk Allmän Naturvård*. Lund 1978.

Wigh, Leif. *Fotograferna och det svenska landskapet*. Laholm 1982.

Åkerlund, Erik. *Ett storverk om vårt land*. Studiekamraten 1968.

Lövängen

Brunsberg, Karin. *Ängets – en rest av det gamla kulturlandskapet*. Skänninge 1974.

Eckerblom, Nils. *Bergslagens sloghagar*. Från Bergslag och bondebygd. 1947.

Frisk-Bånge, Torgny. *Gotlandsänget förr och nu*. Visby 1977.

Gustavsson, Roland. *Struktur i lövskogslandskapet*. Sveriges Lantbruksuniversitet. Stad och land. Rapport 48. Malmö 1986.

Hallgard, Kajsa. *Solänget*. Stockholm 1973.

Inventering av ängs- och lövmarker. Länsstyrelsen i Gotlands län. Planeringsavdelningen. Dec. 1976.

Lithberg, Nils. *Gotlandsängen*. Sveriges Natur 1934.

Ohlsson, Erik W. – Johansson. *Gotländska ängskommittén 40 år*. Från Guta bygd 1984.

Romell, Lars-Gunnar. *Liens landskap och mulens*. Sveriges Natur 1951.

–. *Gotlandsänget*. Sveriges Natur 1938.

–. *Röjningsbruket och dess hemlighet*. Ymer 1966.

Sernander, Rutger. *Linné och lövängen*. Sveriges Natur 1934.

Sjöbeck, Mårten. *Lövängen och dess betydelse för det sydsvenska bylandskapets uppkomst och utveckling*. Svenska skogsvårdsföreningens tidskrift 1932.

–. *Bondskogar, deras vård och utnyttjande*. Skånska folkminnen 1927.

–. *Löväng och trädgård*. Fataburen 1932.

Tapper, Per-Göran. *Lövskogen i Stockholms yttre skärgård*. Svensk Botanisk Tidskrift Vol. 73, Häfte 3, 1979.

Lövtäkt

Källmaterialet utgörs huvudsakligen av frågelistsvar om lövtäkt i Nordiska museets arkiv: ULMA:s frågelista "Löv- och mosstäkt" (1927) och EU:s "Man och kvinna. Olikheter i liv och arbete" (1931).

Ämnet har tidigare behandlats av författaren (Eva Garnert) i en uppsats i etnologi: Lövtäkt i Sverige. Beskrivning utifrån uppteckningar i Nordiska museet (1974).

ÄNGAR, HAGAR, SKOTTSKOGAR OCH VALLODLING

Mårten Sjöbeck behandlar i flera arbeten lövängskulturen, lövträdens betydelse för människans bosättning och liknande övergripande frågor. Som exempel kan nämnas:

Bondskogar, deras vård och utnyttjande. Skånska folkminnen 1927.

Lövskogen och människan. Svensk natur 25, 1934.

Lövängskulturen i Sydsverige. Ymer 1933: h. 1.

Sydsvensk ängsodling före skiftena. Svenska kulturbilder, NF, 3:5–6. 1936.

Det äldre kulturlandskapet i Sydsverige. Svenska skogsvårdsföreningens tidskrift 29, 1931.

Gustawsson, K. A. *Ängen och hagen*. 1976.

Osvald, H. *Vallodling och växtföljder*. Uppkomst och utveckling i Sverige. 1962.

Romell, L.-G. *Gotlandsänget och dess framtid*. 1942.

Det skånska kulturlandskapet. Av Urban Emanuelsson m.fl. 1985.

LÖVTÄKT

Regionalt avgränsade arbeten som ger en bild av arbetet med lövtäkten är t.ex.:

Bromander, C.-V. *Höslåtter och löfskörd på Finnskogen*. Svenska turistföreningens årsskrift 1901.

Ehn. W. *Lövtäkt på Gräsö, Uppland*. Kommentar till några bilder från sommaren 1971. Svenska Landsmål 1972: h. 296.

Grenander, G. *Lövtäkt i norra Sverige*. Norrbotten 1937.

Keyland, N. *Löftagning*. Bilder och anteckningar från Jösse och Fryksdals härader, Värmland. Fataburen 1911: h. 2.

Levander, L. *Övre Dalarnas bondekultur*. 1. 1943.

Öster, J. *På slåtteräng och i lövskog*. Jämten 1936.

Lövtäkten nämns kortfattat i översikter som:

Eskeröd, A. *Jordbruk under femtusen år*. 1973.

Mattisson, K. *Skörden genom tiderna*. 1953.

Szabó, M. *Boskapsskötsel*. I: Arbete och redskap. 1971.

–. *Herdar och husdjur*. 1970.

ARBETSFÖRDELNING OCH ARBETSORGANISATION

Hellspong, M. & Löfgren, O. *Arbetslivets socíala organisation*. I: Hellspong, M. & Löfgren, O. Land och stad. 1972.

–. *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället*. Institutet för folklivsforskning 1979.

UTFODRING OCH NÄRINGSVÄRDE

Hansson, N. *Handbok i utfodringslära för den praktiske landtmannen och landtbrukslärоverken*. 1916.

–. *Lövets sammansättning och fodervärde*. 1917. (Centralanstalten för jordbruksförsök. Flygblad nr 67.)

Insulander, N. *Svensk fårskötsel*. 4. uppl. 1956.

af Klintberg, B. *När djuren kunde tala*. I: Sista lasset in. Studier tillägnade Albert Eskeröd. 1974.

Sjödin, E. *Får*. 1. uppl., 4. uppl. 1966, 1983.

ÖVRIG ANFÖRD LITTERATUR

Ehn, W. *Byordningar från mälarlänen*. 1982.

Johansson, L. *Saltlake och blodvälling*. 1972.

Levander, L. *Våmhusfjärdingen*. 1944.

von Linné, C. *Dalaresa*. 1964.

Nilsson, A. *Kulturens blekingegård*. Kulturen 1936.

Svanström, I. *Torparna*. 1975.

Blomster i hemmen

Almqvist, J. L. *Törnrosens bok 3*. Sthlm. 1922.

Arnell, E. *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning*. Sthlm. 1904.

Atterbom, P. A. *Lycksalighetens ö 2*. Uppsala. 1827.

Beckmann, J. *Schwedische Reise*. Uppsala. 1911.

Borelius, A. *Läxförhöret*. Rättvik i dikt och konst 4. 1963.

Collijn, I. *Handlingar rörande Helga Lekamens gille*. Sthlm. 1923.

Dunér, K. *Gamla krukor och nya*. Form. 1965.

Ericsson, N. J. *Blomsterodling i boningsrum*. Sthlm. 1855.

Faegri, K. *Krydder på kjøkkenet og i verdenshistorien*. Olso. 1966.

Flinck, M. *Från orangeri till gröna vågen*. Historisk översikt 1650–1975. Stockholms universitet (stencil). 1982.

Fries, Th. M. *Caroli Linnaei Hortus Upsaliensis*. Uppsala. 1899.

Gaslander, J. G. *Almogens i Wästbo sinnelag, seder m.m.* Sthlm. 1774.

Goncourt, E. J. *Dagbok 1*. Sthlm. 1927.

Gullander, B. *Linné på Öland*. Sthlm. 1970.

Gustafsson, B. *Manligt-kvinnligt-kyrkligt*. 1956.

Hazelius-Berg, G. *Gardiner och gardinuppsättningar*. Sthlm. 1962.

Hennings, B. *Gustav III*. Sthlm. 1960.

Hülphers, A. *Lappmarken*. Sthlm. 1922.

Hylthén-Cavallius, G. O. *Ur mit framfarna lif*. Sthlm. 1929.

Kalm, P. *Resa till Norra Amerika 1 o. 2*. Helsingfors. 1904 och 1910.

Larsson i By, C. Skansens Nyheter. 1933.

von Linné, C. *Öländska och Gotländska resa, Västgötaresa*. Sthlm. 1745, 1928.

Lorenzen, E. *Blomster og Blomsterpotter*. Købstadmuseet "Den gamle By". Årbog. 1954.

Lundström, C. G. *Blomsterodlingar i våra boningsrum*.

Malthus, Th. R. *The Travel Diaries of Robert Malthus*. Cambridge. 1967.

Meinert, N. J. *København vnerliv omkring 1800*. Historiske Meddelelser om København. 1970.

Noreen, A. (red.) *Bröllops-Beswär Ihugkommelse*. 1910.

Olsson, B. *Bröllops beswärs Ihugkommelse*. 1970.

Osbeck, P. *Resebeskrivning.* Varbergs museums Årsbok. 1967.
Retzius, A. J. *Flora Oeconomica.* Lund. 1806.
Ränk. G. *Valkea pellarakargas viroleigen asarintuvan seinäkorigteena.* Suomen Museo. 1944.
Rääf, L. Fr. *Samlingar och anteckningar 2.* Örebro. 1861.
Schlee, E. *Streusand.* (Volkswerk.) 1942.
Skragge, S. *Dikt till bröllop.* (UUB) 1651.
Spegel, H. *Guds Werk och Hwila.* Sthlm. 1685.
Steenberg, E. *Svenskt adertonhundratalsglas.* Sthlm. 1952.
Swederus, M. B. *Linné och växtodlingen.* Uppsala. 1907.
Sylwan, N. *Svensk realistisk roman.* Sthlm. 1942.
Åstrand, B. *Blommor i vas och kruka.* Kulturen. 1971.
Ödmann, S. *Hågkomster från hembygden och skolan.* Sthlm. 1830.
Öller, J. J. *Beskrifning öfver Jämshögs socken i Blekinge.* Växjö. 1800.

Godegårdsparken

NOTER

Under arbetet med denna uppsats har författaren erhållit betydande hjälp av personalen vid Nordiska museets och Kungliga Vetenskapsakademiens arkiv samt Konstakademiens bibliotek och handskriftsavdelningen vid Kungliga biblioteket. Vidare vill jag tacka fotografen vid Statens Konstmuseer, Hans Thorwid, för hans arbete med att dokumentera drakstjärten från Godegårds alkov. Sist men inte minst ett tacksamhetens ord till Godegårds nuvarande ägare, tandläkare Leif Linderoth samt egendomens förvaltare, civilekonom Robert Wünsch.

1) J. Fischerström, *Utkast til beskrifning om Mälaren,* Stockholm 1785, s. 385.
2) "Svar på Herr *Nordins* Tal, af Academiens Directeur Herr *Johan Henric Kellgren* (1786)", *Samlade skrifter av Johan Henrik Kellgren,* utg. av S. Ek, A. Sjöding, O. Sylwan, V:1, Sthlm 1932, s. 46.
3) Introduktionen och utvecklingen av den engelska trädgården i Sverige under gustaviansk tid behandlas utförligt av författaren i en kommande avhandling.
4) Av tradition har det ansetts att Fredrik Magnus Piper avreste 1772 på en utländsk studieresa. (Jfr. t.ex. S. Karling, "Från Tessin till Piper. Trädgårdskonst i Sverige under ett sekel", *Fredrik Magnus Piper och den romantiska parken,* utställningskatalog Konstakademien, Sthlm 1981, s. 33.) Uppgiften är dock inte belagd. I *Stockholms Lärda Tidningar,* (no. 74, 28/9 1780) sägs att "Hr Piper alt sedan 1773 varit utomlands". Artikelns författare var C. C. Gjörwell, som genomgående brukade vara välunderrättad. Uppgiften bekräftas också av Chapmans introduktionsbrev för Piper, vilket var daterat den 24/4 1773. (Se J. Wirgin, "Sir William Chambers (1772–1796) och hans svenska förbindelser, seminarieuppsats i konsthistoria vid Stockholms högskola, VT 1955, s. 35.)
5) Det faktum att Piper under en kortare tid år 1773 erhöll arbete genom Chambers försorg bekräftas av räkenskapsuppgifter publicerade av John Harris, (*Sir William Chambers*, London 1970, s. 175). Detta avsåg Melbourne House, uppfört 1770–74. I Konstakademien förvaras en plan av bottenvåningen, utförd av Piper i juli 1773, (KA, Pi-e 2).
6) I sin kandidatuppsats 1955, fäste Jan Wirgin uppmärksamhet på Chambers odaterade brevkoncept (sept. 1774) ställt till Fredrik Henrik af Chapman, som visar att arkitekten var långtifrån nöjd med Piper: "...but he /Piper/ seldom consulted me and like all the Sweeds that come here expected to get money by learning his profession, which is absolutely impossible here..." (Wirgin, op. cit., s. 35). Piper själv tycks inte ha uppfattat det hela på detta sätt eftersom han senare stolt kallade Chambers "min förste Mästare i Konsten..." (RA, Ericsbergsarkivet, autografsaml., vol. 163, F. M. Piper till Gustav IV Adolf, odat. skrivelse.)
7) KA, arkivet, F. M. Piper, *Journal hållen wid återresan från Rom till Paris Åhr 1778:* "Me voilà de retour en France, après avoir passé 3 ans et un demi moi en Italie, c.a.d. /c'est-à-dire/ depuis le 12 d'Aout 1775. Jusqu'en 3 sept. 1778."
8) KB, Hs I. p. 15, *Marriage Settlem^t – Mr Piper with Miss Hackson dated the 11th July 1780.* Elisabeth Hackson (1751–1814) var dotter till den svenske konsuln i Smyrna Henrik Hackson och hans hustru Betty Campbell. Med anledning av detta giftermål skrev Louis Masreliez till konstnärskollegan Adolf Ulric Wertmüller: "Notre ami Piper s'est marié à Londres avec une très jolie personne – il m'a écrit pour me donner part (ajoute-t-il) de cette union délicieuse; – il devoit partir de Londres vers le 15 du courant." (KB, Hs Ep. V 12:4, brev dat. Rome 14/8 1779.)
9) Jfr. G. Anrep, *Svenska Slägtboken*, I, Sthlm 1871, s. 119.
10) NM, Godegårdsarkivet L XIII, *J. A. Grills annotationsbok för 1785:* "Stockholm – Piper trädgårdsplanen, drifhustack..." Pipers första brev till Johan Abraham Grill är också daterat 1785, vilket ytterligare visar att detta var begynnelseåret för den engelska parken vid Godegård, (jfr. not 29). I samma riktning pekar även innehållet i ett brev från lantmätaren Mathias Wallberg: "Beklagar förlusten af Hr Holm /trädgårdsmästaren/ som nu så wäl behöfdes i anseende till Nya Trädgårdsanstalterna." (M. Wallberg till J. A. Grill, dat. Klosterorlunda 24/11 1785, NM, Godegårdsarkivet. Se vidare not 12.) I motsats till detta har den äldre litteraturen tidigarelagt skapandet av den engelska trädgården. Osvald Sirén anger året för Pipers hemkomst (1780), (*Kinas trädgårdar och vad de betytt för 1700-talets Europa,* Sthlm 1950, s. 183). Folke Hjortsberg har kommit sanningen närmare när han påstår att parken anlades vid 1780-talets mitt, ("F. M. Pipers trädgårdskonst", *Lustgården 1934,* s. 44).
11) Pipers trädgårdsplan tillhör numera Östergötlands Länsmuseum, Linköping.

12) Godegård, gårdsarkivet. Denna plan är troligen utförd av trädgårdsmästaren Holm, verksam vid Godegård 1780–85 eller hans efterföljare Wolfvenstein, (jfr. brev från Mathias Wallberg till J. A. Grill, dat. 30/9 1780, NM, Godegårdsarkivet).
13) NM, Godegårdsarkivet O., [F. M. Piper], *Strödda observationer vid anläggningarne uti Trädgården vid Godgård:* "Labyrinten nedan om Lusthuset kunde supprimeras..." I samma arkiv förvaras även en planritning över labyrinten, troligen utförd av J. A. Grill. Se illustration s. 136.
14) Se not 18.
15) Att en ritning verkligen har existerat framgår av *Beskrifning/ och Dimentioner på Chines: Lusthuset,* NM Godegårdsarkivet, F 13 Ostindiska handlingar.
16) KA, arkivet, *Beskrifning öfver Idéen til en Ängelsk Lustpark, Författad åren 1811 och 1812 af F. M. Piper*, s. 43 recto.
17) Ibid.
18) Teckningen av det kinesiska lusthuset är utförd av Henrietta Rehbinder, född Grill (1860–1953), som själv tillhörde Godegårdgrenen av släkten. Det utseende som anges på teckningen överensstämmer väl med räkenskaperna vilka omtalar "8 ormar" till en kostnad av 1 rdr 16 s., (NM, Godegårdsarkivet, E. gårds- och hushållsräkenskaper IV, dat. 15/8 1788). Sedan drakarna antingen försvunnit eller avlägsnats, flyttades de kinesiserande ståndarna för glasklockorna till det nedersta takfallet. Av dem återstår i dag endast ett exemplar.
19) Enligt uppgift skall den krönande kotten ha försvunnit så sent som i samband med restaureringen av lusthuset under 1970-talet.
20) Se not 18.
21) Arbetet med kanalerna påbörjades sommaren 1787. I ett brev till Grill från trädgårdsmästaren Wolfvenstein meddelade denne att "vad Grell kiäret beträfvar så hols jag där alla dagar, och tror till weckoslut/et/ at den första kanall/en/ skall bli nu färdig..." (NM, Godegårdsarkivet, dat. Godegård 29/8 1787.) Trädgårdsmästaren lät dock samtidigt förstå att han hade problem med att få arbetsfolk.
22) NM, Godegårdsarkivet, L XIII, *Annotationer började* /av J. A. Grill/ *i februari 1788.* Grill hade redan under våren 1787 vänt sig till örtaträdgårdsmästaren vid Uppsala universitet, Lars Broberg, för att köpa svanar till trädgården. Detta önskemål kunde inte Broberg tillmötesgå då en kunglig beställning, troligen avsedd för Drottningholm eller Haga, kommit emellan: "men för 8 dagar /sedan/ fek iag befalning i från Kongl. mayst at han ville hafva svanor til sit nöje och som jag ej vågar at neka har iag måst sända dem til Stockholm expre/ss/..." (NM, Godegårdsarkivet, dat. Uppsala 16/4 1787).
23) Jfr. skiss till alkovens spjälverk i KA, Pi-s 13.2, "Hör til Alcove-ritningen" (Pipers påskrift).
24) Godegård, gårdsarkivet.
25) Sirén, op. cit., s. 184.
26) Godegårds säteri.
27) Jfr. KA, Pi-s 5.5.
28) KA, Pi-c 8: "Utkast till den projecterade General Plan öfver nya Sätesgårds anläggningen på Säby, by F:M: Piper in the year 1789."
29) NM, Godegårdsarkiet O. Beklagligtvis har de tre brev förkommit, vilka Piper sände till J. A. Grill under åren 1785–91 och som ursprungligen ingick i arkivet enligt förteckningen. Trots omfattande efterforskningar har de ej kunnat återfinnas. Pipers brev hade onekligen kunnat kasta mycket ljus över den engelska trädgårdens historia och löst en rad dateringsproblem.
30) KA, arkivet, F. M. Piper, *Beskrifning öfver Idéen* etc., s. 41. Det framgår av ett antal årsredogörelser beträffande höbärgningen att även trädgården var en produktiv enhet som gav flera lass med hö, (NM, Godegårdsarkivet, Gårds- och hushållsräkenskaper, div. rapporter E II 1775–1852). Även i J. A. Grills egen planering för cirkulationsjordbruk förekommer trädgården som en integrerad del av nyttoanvändningen.
31) En fylligare bakgrund samt litteraturöversikt i ämnet ges i författarens kommande avhandling.
32) S. Lindroth, *Kungl. Vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, I, Sthlm 1967, s. 147.
33) Av Vetenskapsakademien hade Grill erhållit franska mangoldfrön, men ej lyckats i sina försök, (J. A. Grill till Johan Carl Wilcke, dat. 14/8 1787, KVA, Ms Wilcke). I akademisekreteraren Wilckes svarsbrev görs reklam för en annan modeväxt, Howardpotatisen, vilken Peter Jonas Bergius odlade vid sin egendom Bergielund nära Karlberg, (jfr. Wilcke till Grill, dat. Sthlm 23/8 1787, NM, Godegårdsarkivet).
34) Lindroth, op. cit., II, s. 210 ff.
35) Uppgift lämnad av professor Rolf Adamson, Stockholms universitet, som förbereder en större undersökning om jordbruket i 1700-talets Sverige.
36) NM, Godegårdsarkivet N III, priskuranter på växter och träd från Johan Sigismund Steltzner, "Handels-Gärtner vor dem Holsteinischen Thore bey der Reper-Bahn à Lübeck." Breven från Mathias Wallberg visar också att Grill beställde lökar och träd från Holland, (se Wallberg till Grill, dat. 11/3, 27/5 1790, NM, Godegårdsarkivet).
37) Den preussiske professorn i skogsvetenskap och senare direktören vid skogsakademien i Berlin, Friedrich August Ludwig von Burgsdorf (1747–1802) skrev på nyåret 1786 till Vetenskapsakademiens sekreterare Wilcke för att få kontakt med svenska botanister. Senare, i juni samma år, återkom von Burgsdorf med ett *Prospectus* vari han erbjöd sig att leverera lådor med frön av både europeiska och nordamerikanska växter och träd. För 4 1/2 ducat skulle Akademien erhålla en låda med 100 olika frösorter, hämtade från von Burgsdorfs planteringar vid Tegel nära Berlin. Från Akademiens sida såg man positivt på det tyska erbjudandet då detta var mer ekonomiskt än att skicka ut en svensk botanist på forskningsresa. Två frökistor rekvirerades och anlände i juni följande år (1787). Den ena överlämnades till Haga Lustpark, medan innehållet i den andra fördelades på ett antal botaniska trädgårdar i riket samt privatpersoner. På detta sätt kom de von Burgsdorfska frökistorna att stimulera till ett nytt intresse för nordamerikanska trädslag ungefär på samma sätt som en gång de Kalmska fröna haft 30 år tidigare. (Se bl.a. Lindroth, op. citat., II, s. 219 ff.)

38) KVA, Ms Wilcke, J. A. Grill till J. C. Wilcke, dat. 14/8 1787.
39) Ibid.
40) NM, Godegårdsarkivet, Pehr Tham till J. A. Grill, dat. 18/10 1790.
41) NM, Godegårdsarkivet, Mathias Wallberg till J. A. Grill, dat. 18/8 1790.
42) De 62 brev Mathias Wallberg sände J. A. Grill åren 1776–90 är en utomordentlig källa rörande de växter och träd som Godegårds trädgård berikades med under denna tidsperiod.
43) KA, arkivet, F. M. Piper, *Beskrifning öfver Idéen* etc., s. 41 recto.
44) NM, Godegårdsarkivet O., F. M. Piper, *Ströda observationer* etc.
45) KA, P-b-man 3.
46) Se not 44.
47) KA, arkivet, F. M. Piper, *Beskrifning öfver Idéen* etc., s. 19 recto.
48) Se not 44.
49) Se not 16.
50) J. C. Linnerhjelm, *Bref under senare resor i Sverige,* Sthlm 1816, s. 30.
51) Se not 44.
52) Jfr. not 13.
53) Linnerhjelm, op. cit., s. 30. Voljären ersattes under 1800-talet med ett lusthus i snickargläjde, vilket helt nyligen skattat åt förgängelsen.
54) NM, Godegårdsarkivet.
55) S. Högberg, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden,* Sthlm 1961, s. 181 ff.
56) Även om själva *treillaget* aldrig kom till utförande hade man bikupor stående här ända in på 1970-talet.
57) Se not 16.
58) Jfr. not 12.
59) Godegård, gårdsarkivet.
60) RA, Näsarkivet, vol. 15, F. S. Silfverstolpe, *Annotationer vid en Resa Åhr 1794.*
61) NM, Godegårdsarkivet.

Trädgårdsmästareämbetet

NOTER

Ämnet trädgårdsmästare och Trädgårdsmästarämbetet i 1700-talets Stockholm har tidigare behandlats av bl.a. C. Forsstrand, "Trädgårdar och trädgårdsmästare i 1700-talets Stockholm", *SEÅ* 1927, s. 81–109. Vidare den innehållsrika artikelserien av P. Boierth, "Trädgårdsmästaryrket under skråtiden", *Viola* 1930–31. Av mer ytlig karaktär är G. Lind, *Stockholms trädgårdar under gångna tider,* Sthlm 1941. Föreliggande uppsats är resultatet av forskning bedriven i samband med ett avhandlingsarbete om den engelska trädgården i Sverige under gustaviansk tid.

1) Riksrådet Gustav Bondes (1682–1764) anteckningar om fruktträdgården på Hässelby finns publicerad i C. J. Trolle-Bonde, *Hesselby. Arkivalier rörande egendomen och dess egare,* Lund 1894, s. 154 ff.
2) NM, Trädgårdsmästarämbetes arkiv, inkomna brev och skrivelser, kunglig resolution 11/6 1735.
3) För en mer utförlig redogörelse se C. Forsstrand, op.cit., s. 107 ff.
4) NM, Trädgårdsmästarämbetets arkiv, inkomna brev och skrivelse, J. Gollnitz och J. Ahlich till Kommerskollegium, dat. 22/2 1735 (avskrift).
5) I sin framställning om Tureholms trädgård hävdar Sten Karling att Ahlich även agerade trädgårdsarkitekt, (*Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar, II,* Sthlm 1931, s. 102 ff). Troligen har detta dock skett i nära samarbete med Hårleman.
6) Se *Carl von Linnés ungdomsskrifter,* utg. av E. Ährling, Sthlm 1899 samt Th. M. Fries' utgåva i *Uppsala Universitets årsskrift* 1899, Uppsala s.å.
7) Om den Brehmerska släkten se *Svenska Släktkalendern* 1938, s. 134 ff.
8) NM, Trädgårdsmästarämbetets arkiv, inkomna brev och skrivelser, kunglig resolution 6/10, 24/10 1752.
9) UUB, Hs G 300 g, Jonas Dryander till Carl Petter Thunberg, dat. London 28/6 1785: "Unge Brehmer från Stockholm var här i två år, och är nyligen gången härifrån. Han klagade öfver huru mycket det kostade honom af hans egna pengar, fast än han arbetade för veckolön. Han ville ändteligen komma in i Botaniska trädgården i Kew, men nödgades att vänta öfver ett år, innan där var någon öpning, emedlertid arbetade han hos en Tysk nurseryman." Tidigare (25/2 1785) hade Dryander meddelat Thunberg att familjefirman i Stockholm drevs under tiden av modern och den äldre brodern Johan Alexander.
10) M. Lamm, *Upplysningstidens romantik,* I, Sthlm 1918, s. 428.
11) SIA, Ståthållarämbetets på Stockholms slotts arkiv, slottshuvudböcker, G I: 239–241, (1798–1800).
12) Den ende som hittills mer utförligt redogjort för Anders Kallströms (ca 1733–1812) verksamhet som trädgårdsmästare är Sten Lindroth i det magistrala verket *Kungl. Vetenskapsakademiens historia 1739–1818,* I:1, Uppsala 1967, s. 315 ff. Se vidare författarens kommande avhandling om introduktionen och utvecklingen av den engelska trädgården i Sverige under gustaviansk tid.
13) Sergel umgicks gärna i den Wertmüllerska familjen. Jfr. t.ex. Carl Henrik Wertmüller till brodern Adolf Ulric W. dat. Sthlm 30/11 1780, KB, Hs Ep. V 12:1.

14) Jfr. översiktskarta i Fr. L. Wittingh, *St Jacobs Minne*, Sthlm 1771. Trots att Lundbergs handelsträdgård hörde till en av Stockholms mest betydande kunde han inte alltid tillfredsställa ens modesta behov. Detta gällde t.ex. en leverans av fruktträd till Åkerö, jfr. Petter Lundberg till Fredrik Sparre, dat. Sthlm 20/10 1768, RA, E 3058.
15) Även Trädgårdsmästarämbetet hade försökt erhålla ensamrätt på utländsk frö- och trädimport, men denna begäran hade avslagits av Kommerskollegium, (jfr. kunglig resolution 16/12 1748, NM, Trädgårdsmästarämbetets arkiv, förteckning på ämbetslådans dokument 1776).
16) NM, Trädgårdsmästarämbetets arkiv, protokoll 1735–1757, pag. 262–263.
17) Trädgårdsmästaren Petter Lundbergs fåfänga att bära värja kommenterades av Pehr Tham i *Anteckningar Under och i Anledning Af en Resa Ifrån Westergöthland til Stockholm, gjord Åren 1796 och 1797*, Sthlm 1797, s. 43. Den ironiska tonen är omisskänlig: "Och oagtadt Mutius var den förste Trägårdsmästaren i Rom, kallar aldrig Cicero honom Herr *Öfver-Directeur*, eller känner man at han fick tilstånd at bära värja, som salig Trägårdsmästaren Lundberg vid Roslags-Tullen i Stockholm."
18) SSA, Boupptecknings, 1787/2:327.
19) SIA, Dhr GI:121, reviderade räkenskaper 1787, pag. 425, 427.
20) S. Lindroth, op.cit., s. 309. För en mer utförlig redogörelse av Johan Christian Ackermans (1738–1810) biografi se författarens kommande avhandling.
21) NM, Trädgårdsmästarämbetes arkiv, passansökningar 1716–1860, 21/9 1795.

Två egnahemsträdgårdar

Upptecknings och handlingar i Nordiska museets arkiv, kompletterade 1987 med muntliga uppgifter från Stina Eriksson, Farsta, Hans Karlsson, Weibull Tre Trädgårdar, Stockholm, Clary Hellgren, Täby.

Carlsson, Gustaf (utg.). *Svenska Allmogehem.* Stockholm 1909.

Stavenow-Hidemark, Elisabet. *Villabebyggelse i Sverige 1900–1925.* Nordiska museets handlingar 76. Stockholm 1971.

–. *Småbruksrörelsen – idé och verklighet.* Några synpunkter. Nordiska museet. Fataburen 1967.

Liedgren, Rut. *Så bodde vi. Arbetarbostaden som typ och tidsföreteelse.* Nordiska museet. Stockholm 1961.

Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1981. *Skånsk trädgård.*

Trädgård i havsbandet

Förutom dagboksanteckningar och andra nämnda källor har uppgifter inhämtats från Karl-Johan Lindqvist med fru Monica, Elof Österberg (f. 1902) och Gösta Söderman (1920–1987). (De två sistnämnda f.d. fiskare och hemmansägare på Rödlöga.)

English summary

The Man-made Landscape

This article is an overview of the history of horticulture in Sweden from the Middle Ages down to the present. Most of the kitchen gardens formerly belonging to manorial residences and stately homes have disappeared since the Second World War, depriving these places of an important ingredient in their history.

Plants and trees in gardens and parks as an essential part of the cultural heritage have been overlooked in the conservation context, but this is now changing.

Parks and gardens, however, need to be conserved not only for environmental reasons. Many plant species are threatened with extinction, and both conservation agencies and museums must actively concern themselves with the rescue operations thus called for. This applies above all to local strains of agriculture and horticultural plants, e.g. apples and pears, which are no longer fashionable or economically viable for cultivation purposes.

Julita in Södermanland, a large estate belonging to the Nordic Museum, presents a salutary example of collaboration between conservation of the cultural heritage and the rescue of endangered domestic plant species. The orchard has been restored and at the same time constitutes a living "archive" of apple and pear breeds in the Mälaren Valley. The kitchen garden is being restored and, among other things, being made the breeding ground for a gene bank comprising a couple of hundred rhubarb communities. In these matters the Museum is collaborating with the Nordic Gene Bank for Agricultural and Horticultural Plants. Plants for Julita also include the establishment of a gene bank for the twenty or so surviving hops species.

Gardens at Skansen

Before Skansen was turned into an open-air museum in 1891, part of the present area had been laid out as a romantic park surrounding a summer pavilion acquired in 1814 by the wealthy shipbuilder and merchant John Burgman. The pavilion now forms part of Sagaliden, the official residence of the Director of Skansen. A description in 1826 refers to fine avenues and "all manner of costly exotic plants", including vines. Many Stockholmers viewed the park while touring Djurgården in the summer.

A brick look-out tower, 30 metres high, was built in 1876 in the north part of Skansen, at the time called Tallbacken ("Pine Hill"). Later on this area was added to the Skansen property and the tower given the namn of Bredablick ("Broad View"). From this tower the general public had a magnificent view of city, water and forest.

In 1891 Hazelius took over a small portion of what is now Skansen and so began building up the open-air museum in accordance with his own, epoch-making principles. The park became a museum. As the area grew, more and more buildings from different parts of Sweden could be re-erected there. At the same time, Hazelius wanted the buildings to have plots and gardens containing the flowers and vegetables typical of the various provinces of Sweden. A great deal

of work was devoted to filling in the rocky waste with soil and planting trees and shrubs. Livestock was kept in outhouses and enclosures. Hazelius' newfound principle of museum organisation could today be termed ecological or interdisciplinary.

The sections which now follow describe typical examples of different gardens in different man-made environments. *Skogaholm Manor,* the corps de logis of which dates from the 1680s, illustrates the French style of landscape gardening on a small Swedish country estate in the 18th century. The cottage garden (*have*) of *Skånegården* evolved in the early 19th century, when farms were separately relocated away from the villages. These gardens borrowed certain touches from castles and manorial residences, but they were extensively a practical concern. The simplest version of all is the garden of the unpropertied, e.g. the "earthbank" infront of the *Soldier's Cottage*, a small, narrow plot adjoining the kitchen side of the house and serving the additional purpose of insulating the stone foundation, to exclude draught from the floors. This plot has the flowers and herbs typical of the "Soldier's Croft". A school garden like the one adjoining *Väla School* from the second-half of the 19th century set an example to countryfolk. It was not until now that farm house gardens became common practice.

Stadskvarteret ("the Town Quarter"), finally, has examples of gardens inside the enclosed homesteads of the urban artisans. These gardens were laid out where space permitted, often next to a summer house like the one taken from old Katarina Vicarage in Stockholm.

Capturing the landscape

Carl Fries (1895–1982) is known among other things for his depictions of the Swedish man-made landscape. He has been dubbed a "Linnaeus of our time", "the apostle of the countryside" and "the John Bauer of the camera", to mention just a few apposite sobriquets.

This essay describes Fries' background and education, his working methods and something of the message inspiring his life's work.

Parts of Carl Fries' archives in Uppsala University Library have been consulted, with special emphasis on diaries, photographs and press cuttings. Use has also been made of his published writings.

Fries was a keen naturalist from childhood. In 1912 his family went to live at Hov, near Lake Tåkern, "....at the very time when Tåkern was threatened with destruction...." as Carl Fries recalls in an interview. Tåkern gave him a very important starting point. Here he familiarised himself with the abundant birdlife, which he endeavoured to interpret and describe for others.

After completing his schooling in Linköping and studying for a short time at the Stockholm School of Economics, Fries began reading science in Uppsala. He published articles on birds and natural history, and he took photographs.

His first book, "Färder och fåglar", illustrated with his own photographs, was published in 1925. Over the years there followed a long succession of books describing Swedish natural environments. During the sixties Carl Fries collated and augmented the material he had gathered over the years and published in a series of books on Sweden. All these books are illustrated mainly with the author's own photographs.

The Fries archives include a collection of diaries kept between 1915 and 1977. He always took them with him, jotting down his natural observations on the spot. This material was often put straight into his books, because Fries distrusted the method of waiting and digesting impressions. The pictures meant just as much to him as the words. His photographs of landscapes or natural scenes employ a perspective which makes the reader an active participant. They are objectively descriptive and people, plants or animals are always photographed in their own surroundings. It is, Fries maintains, only through their interaction with their surroundings that they are capable of expressing their essential character. Fries' influence on the portrayal of the landscape is an essential part of Swedish

photographic history. And as editor of the Swedish Touring Society's annual, he did a great deal to influence the portrayal of the landscape in Sweden.

Fries worked on a documentary basis. It was not until he had acquired a knowledge of what was to be depicted, not until he had achieved total experience, that he took his photographs or penned his notes. And to the picture of the landscape he imparts an additional dimension, that of time, making fruitful comparisons with previous man-made landscapes in the same places.

What Fries portrays is the cultural history and dynamics of the landscape. He interprets the landscape from the vantage point of man and his economy, and he argues that there is really no such thing as primeval nature. He speaks of the thousand-year alliance of the old agrarian society with nature – an alliance which established a balance in nature. He is no opponent of economic change in human life, but he observes that new production methods can have a devastating impact on the landscape, wrecking the delicate balance.

Fries came to play an important part in Swedish nature conservation. He propagated natural values in his way – on a solid basis of facts, calculated to highlight a contextual understanding, and in his books he describes nature in such a way as to make the loss of a living countryside all the more palpable. All his life, disseminating a knowledge of ecological relationships was one of his principal concerns.

Forest meadow

The former man-made landscape in Sweden was characterised by a park-like mixture of meadowland and woodland – the forest meadow (*löväng*). This can be defined as a group of plant communities in the mixed forest region, resulting from regular care and cultivation by man. These two basic elements are numerous broadleaf trees with related shrubs and a very wide flora of grass and herbs. The forest meadow can be described as the original gardens of the Scandinavian peninsula. Their antecedents extend as far back as the Iron Age. Over the centuries, they were the principal food base of an economic system in which cattle raising meant a great deal more than arable farming.

They occurred in central and southern Sweden, especially in such eastern and southern parts of the country as Gotland, Öland, northern Skåne, Småland, Östergötland, Halland, Västergötland, Dalsland, Bohuslän and the Bergslagen region and, occasionally, northern Sweden. Although most broadleaf trees and bushes native to Sweden are to be found in the forest meadow, certain species were more prominent than others. These were ash, lime, crab apple, elm, whitebeam, mountain ash, birch, bird cherry and, sometimes, oak. Hazel, spindle and juniper are the commonest bushes. All these trees and bushes were of great importance to the pre-industrial agrarian economy, and the assets of the forest meadow were a living, assorted larder of products for both man and beast. The essence of utilizing forest meadows lay in maintaining the balance between pasture and trees. The judicious proportioning of haymaking areas, both between themselves and in relation to tree vegetation, is an art which has evolved over the centuries. The forest meadow required a great deal of work input throughout the vegetation period, and weeding and thinning were just as important as haymaking and coppicing.

The forest meadow could only exist in symbiosis with man, by whom it was maintained, and its usefulness should be considered mainly on economic and practical terms. But the user also valued it in other respects: it imparted a friendly, hospitable and prosperous look to the landscape, and this aesthetic value is an important argument for the preservation of the extremely few still existing forest meadows.

Leaf-harvesting

This essay describes leaf-harvesting and its role in the subsistence economy during the late 19th and very early 20th

centuries. Leaf-harvesting means the collection and drying of foliage as winter feed for livestock. Leaves are probably the oldest type of fodder, and the earliest human settlements in Sweden were established in areas with a plentiful supply of foliage and grazing.

Leaf-harvesting was a nationwide practice. In areas with a great deal of cattle farming, foliage was the regular feed above all for sheep, but also for cows, horses and pigs. In arable farming areas, on the other hand, foliage was regarded mainly as a fodder reserve. The trees mainly used for coppicing were birch, pussy willow, aspen, ash and mountain ash.

Leaf-harvesting usually took place in July and August. Where it really counted, it had a timetable of its own, adapted to the ripening of the leaves or the time when trees could be coppiced with least damage. The branches were usually cut with a leaf-harvesting knife or sickle and bundled into sheaves, but leaves could also be stripped or picked from the branches. Leaf-harvesting, like other major tasks, was organised on a communal basis, with villages or neighbours joining forces or exchanging services. The usual division of labour was for the men to fell the trees, the women to cut off branches and bind sheaves, sometimes assisted by children and labourers, and the men to put the sheaves onto wooden drying racks.

Leaf-harvesting was instrumental in shaping the traditional man-made landscape in Sweden. Forest meadows and deciduous woods were of great economic importance and were carefully tended. Crofters' contracts and village by-laws lay down rules for their utilisation. For purposes of taxation and land partition, availability of potential leaf harvest was included in farm assets.

Leaf-harvesting came up against competition first from pasture cultivation in the 18th century and then from fodder cultivation in the 19th. Its great importance diminished after 1900, due to the decline of sheep farming and the introduction of cattle breeds demanding higher quality feed.

Flowers in the home in days gone by

It has long been customary, in both town and country, to bring flowers and leaves into the home at the coming of spring and the first greenery. This was common, not least, on festive occasions, when homes could be decked overall with greenery. The floors too were sprinkled with chopped juniper twigs, leaves and flowers, quite often ingeniously patterned. This vegetative equipment was sometimes attributed with a rational purpose, e.g. pest control. But the real reason – olfactory or visual – was aesthetical.

Although the occupants of castles and large country houses, following examples from the south of Europe, soon developed a fondness for decorating their halls and staircases with more or less exotic flowers, it was a long time before flowers became a common sight in the homes and meeting places of the ordinary people. Already in the 17th century, though, flowers were used as a form of greeting, and soon after the onset of spring they would be offered for sale in the market squares of trading towns and by the gardeners on surrounding estates. An engraving by Elias Martin shows that regular florists' shops already existed in Stockholm by the end of the 18th century.

The cultivation of pot plants in the home became more widespread among the middle classes towards the end of the 18th century, as witness numerous literary descriptions and instructive interior scenes. One effect which was aimed for, and which we would not really expect nowadays, was that of covering entire windows with the foliage of plants which were kept in water-filled vessels and, as Linnaeus puts it, "afforded both a pleasant odour and a refreshing shade". Eventually, though much later than one might expect, the cultivation of flowers as pot plants also became common practice among the rural population. In view of this time lag, it would doubtless be both feasible and rewarding to investigate the reasons for and the dissemination of this item in the history of home furnishing.

Comprehensive documentation on the subject is available at the Nordic Museum, especially in the form of exhaustive answers to a questionnaire in 1971.

The Godegård Park and Fredrik Magnus Piper

Several examples of picturesque gardens are already to be found in Sweden in the 1770s, but it was not until the architect Fredrik Magnus Piper returned from England in 1780 that the English landscape garden was introduced in its mature form. The earliest example is the royal park at Haga, work on which began under Piper's supervision the following year. Later, in 1785, Piper designed a very special form of landscape garden for a distant relative Johan Abraham Grill of Godegård. The architect himself called it a *ferme ornée*, i.e. a cross between a park and a kitchen garden. It is quite clear that the choice of picturesque reflected the client's interests and activities: farming, tree planting and botany. The many Chinese pavilions built to Piper's designs also testified to Grill's involvement in the Swedish East India Company. The interest of the Godegård Park, however, is not confined to the individual plane. In this original mixture of the useful and the beautiful, one can also distinguish the beginnings of a redirection of the art of gardening, and with it a transformation in the view taken of nature: Nature as empirically studied by the new science. Due to the premature death of Johan Abraham Grill in 1792, the landscape garden at Godegård was never quite completed in accordance with Piper's instructions. Newly discovered drawings and documents, however, make it possible for us to trace his original intentions in the making of what is probably the most remarkable English landscape garden in Sweden.

The Gardeners' Company

Skilled gardeners were still in short supply in 18th century Sweden, hence the foundation, in 1735, of a guild for the city's gardeners. Its main task was to examine and authorize new gardeners, but the foundation of this Company revealed a fierce antipathy between the native gardeners of the guild and gardeners of foreign origin. These antipathies were due to differences in both competence and social status. The Swedish guild members were simple craftsmen whose market gardens offered a limited range, while the foreigners were specialists who ran their own tree nurseries and at the same time imported seed or trees from other countries. The foreigners, moreover, had been trained abroad – in Germany, Holland or England – they wrote textbooks and they were on good terms with the royal court and the high aristocracy. By adopting titles such as *planteur, directeur* or *konstträdgårdsmästare*, these specialists tried to distinguish themselves from the rank and file of master gardeners. But the ordinary gardeners could not really threaten their positions, despite the efforts of the Gardeners' Company to secure for itself monopoly status.

The fact of an enormous tree nursery having been established at Haga during the closing years of the 18th century, at the samt time as foreign gardeners' boys were admitted there for training, shows that Sweden was no longer as dependent as it had been on imports of foreign trees or gardeners.

The Stockholmers and their summer retreats

At the end of the last century it was still uncommon for Swedish town dwellers to have a country cottage, but they would often rent a summer home away from town, not least in order to avoid cholera and other epidemics which frequently descended on towns and cities during the hot season of the year. The well-situated were not the only people who migrated to the country during the summer. Townd-wellers discovered how much they could save on housekeeping in summer by purchasing their food supplies at source, from the landlord or nearest farmer, and this too gave them a better opportunity of

laying in winter supplies.

This annual migration was a laborious undertaking, frequently involving several re-loadings of a vast amount of impedimenta. Any number of things had to be transferred from the permanent home: bedding, domestic utensils, clothing and sometimes furniture as well.

In May 1892, Thérèse Bergh rented the south wing of Vik Manor as a summer home for herself and her household, comprising one son and three daughters aged 25–21, two maids and an old faithful servant. Her daughter Gertrud, studying languages in Paris, received jolly letters from her sisters describing their summer home and life in words and pictures.

The young ladies went on exploratory rambles in the countryside, undeterred by their long skirts or by the hats which they must never be seen not wearing. Occasionally they visited the bathhouse, while at other times they splashed around in the water of a shelving bay with their skirts and knickers tucked up. They drove a horse and cart for fun and they went boating in the bay.

But other Stockholmers in their country homes had a less rollicking time of it. A letter from a relative describes preparations for the winter: jam of cherries, white currants and garden raspberries, several jars of stewed fruit and fruit syrup of various kinds, and then dried blueberries and apples, as well as dried spinach and parsley.

In those days it was a necessity to gather a supply of summer products for the winter household. Nowadays it is a pleasure – literally – to take care of what ripens in gardens and nature.

A garden in the outer archipelago

A flourishing garden on a barren, rocky island in the outer reaches of the archipelago. Is such a thing possible? Indeed it is, and just where you least expect it, but first a few words about the background of this particular garden.

The Stockholm archipelago consists of hundreds of thousands of islands large and small. Those in the outer archipelago consist to a great extent of granite rocks ground smooth by the retreating ice cap. The southern and western shores often have long, gently sloping rock faces, the eastern shores being steeper and rougher, while the northern shores are low-lying and interspersed with stone and grass. Further inland, the islands present varying quantities of soil and vegetation. Alder and spruce woods grow on some of them, while others boast only grass and lichens.

Rödlöga is the name of a group of islands 15 km ESE of Furusund in the Roslagen area, north of Stockholm. These islands have had a permanent fishing population since the 16th century. At its height, at the turn of the century, the permanent population numbered about 80 persons. By 1986 this had fallen to one. Summer visitors, however, are getting more numerous all the time, and the figure now stands at about 200, visiting yachters excluded. Rödlöga has never had electricity, but it is on the phone. The population lived by fishing, sealing and bird shooting. Potatoes were grown for home consumption. All other food supplies were purchased in connection with trading voyages to the mainland every spring and autumn.

This is the context of the garden on Högskär, one of the smaller Rödlöga islands. The name itself denotes a small island with high rocks. The island is about 150 x 250 metres. In 1916 it was acquired by the publisher Karl Lindqvist (1883–1954). He was one of Rödlöga's first summer residents. Together with his gardener, and assisted by islanders, he created a paradise of his own. He had soil brought out from the mainland in barges. He filled the dells between the rocks, previously populated only by heather, with soil in which he planted apple trees, plum trees, cherry trees, morello cherries and fruit bushes, e.g. currants and gooseberries. Potato patches were laid out and a harvest of 350 kg is recorded for one year. In his diaries Karl Lindqvist describes, sometimes in great detail, which trees he planted and where, and how much they yielded. He has also left an exact record of the flowers he planted

and how the beds were constructed. He introduced broadleaf trees which do not grow naturally in Rödlöga, as well as innumerable different lilac species. The whole island was turned into a park, with paved footpaths winding between the different houses – for friends and relatives – gardens and viewpoints.

Between 1916 and 1949, Karl Lindqvist and his family spent as much time as they could on their beloved archipelago island. After his death his son Pelle took over, and Högskär is now inhabited by Karl's grandson and his family. Nowadays, however, only parts of the original gardens are intact, but there are still hundreds of flowers to be seen, as well as fruit, berries and fertile soil. This is still an archipelago island with a difference.

Two suburban home gardens

Gardening today is one of the leisure time occupations of the Swedish people. This essay describes two ordinary Swedish gardens. Both are located in self-built housing areas outside Stockholm and both were laid out in the 1920s. The article begins by referring the description of these two gardens is the gardening chapter in what used to be a very widely read book, Svenska Allmogehem, published in 1909. This portrays an ideal for small gardens. The main principle is for the garden to be "simple, decorative and useful". Regular shapes are enjoined. Fruit trees and soft fruit should predominate in the south of Sweden, vegetables and soft fruit in the north. Flowers and ornamental plants are to be positioned next to the house and along the drive or front path. Good advice is given on laying out, plant selection and maintenance. In this way, the description forms an early example of the spate of gardening handbooks to come.

Next comes a description of the two gardens. The first of them was owned by the same couple – a joiner and his wife – for over fifty years. In 1981 their home was documented by the Nordic Museum in connection with their bequest to the Museum of a collection of objects, including gardening tools. A survey was also taken of the garden. The plot, measuring over 2,000 sq. m. was partly under cultivation (part A in the drawing) and partly forest (B) with pine, spruce and birch. The couple died several years ago, but the plant stock over the years has been successfully charted with the assistance of a relative. The description ends with excerpts from the husband's pocket diary for 1968, giving the full record of work done in the garden that year.

The other garden, documented by the Museum in 1973/1974, belonged to a couple who acquired the property in 1951. The husband was a landscape gardener by profession. The plot, measuring 700 sq. m., had on the whole been kept as laid out in the 1920s, with space for soft fruit, green vegetables and root vegetables. There was a great deal of open space.

The main characteristics of these two gardens reflect the pattern recommended in the above mentioned book. Both gardens can also be viewed as expressions of a rural way of life which, at least in the generation referred to here. Still survived on the outskirts of the big city. The element of subsistence economy was unmistakable, and life was to a great extent dominated by the tasks associated with the changing seasons of the year.

ALBERT ESKERÖD 1904–1987

Albert Eskeröd, bondson från norra Skåne, tillhörde en av de få av den äldre etnologgenerationen som har haft förmånen att studera sitt forskningsobjekt, folkkulturen, i dess aktiva, funktionella sammanhang. Han tog väl till vara denna unika resurs: "försök se på saken okomplicerat som de människor gör som du studerar" har han sagt mig vid ett tillfälle. Hans bakgrund kan vara förklaringen till att han mer än de flesta av sina samtida etnologkolleger kunde förena teori och empiri när han formulerade sin syn på den folkliga kulturens dynamik. Om man ville med en enda mening sammanfatta hans styrka skulle man säga att den bestod i en lycklig kombination av den teoretisk skärpta etnologen och den mångfaldiga och skickliga museimannen varvid de två färdigheterna ständigt förstärkte varandra. Detta drag kan också vara förklaringen till varför han ständigt omgavs av medarbetare som lyssnade fascinerat till honom: hans kunnande hade många bottnar som räckte till alla och budskapen kom alltid fram – inte sällan i oväntade uttryck.

Han avled den 2 april 1987 vid en ålder av nära 83 år. Från Norra Rörum där han föddes gick hans bana spikrakt framåt. Han fick en gedigen utbildning i Lund som han byggde vidare på med praktisk erfarenhet och olika uppdrag. Fram till 1937, året när han kom till Nordiska museet, var han verksam vid Folklivsarkivet och Kulturen i Lund. I samlingarna vid dessa båda institutioner finner man påtagliga vittnesbörd om hans utomordentliga noggranna dokumentationsarbete som präglades av målmedvetenhet vad gäller urval och representativitet. Han var redan då en analytisk forskare av stort format. Den tidiga uppsatsen av intressedominansen (som lästes av stor skara av den uppväxande forskargenerationen såväl i Sverige som i utlandet) hör numera till den etnologiska litteraturens klassiker.

När han kom till Nordiska museet fann han där en idealisk arbetsplats. Här fanns det en mångfald av arbetsuppgifter som krävde olika färdigheter samt initiativrikedom samtidigt som institutionen på den tiden var en skådeplats för utbyte av idéer.

På sin nya arbetsplats – åt vilken han ägnade sina yppersta krafter fram till sin pensionering – gav han sig i kast med det mångskiftande museiarbete som han fullständigt behärskade. Han var ett utmärkt exempel på hur forskaren och museimannen utgör en odelbar enhet. När han 1967 för fram en del reflexioner kring de kulturhistoriska museernas arbetsuppgifter och verksamhetsformer summerade han sina erfarenheter genom att skärskåda museernas ständigt återkommande problem som känns extra aktuellt idag, nämligen balansen

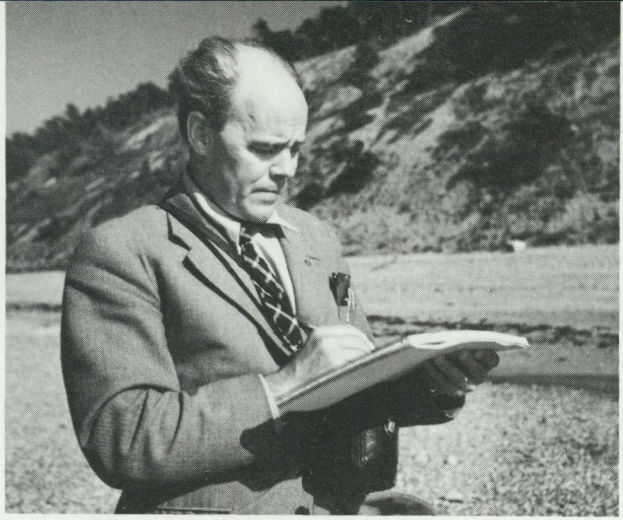

Albert Eskeröd ritar vid Häftings Klint, Hall, Gotland.

mellan och strategier för de kulturskapande och kulturförmedlande aktiviteterna.

Med honom startade en ny glansperiod i Nordiska museets utställningshistoria. Saklighet, pedagogisk skärpa, konstnärlighet, social ansvarskänsla var ledmotiv i hans mångåriga utställningsverksamhet. Han var nydanare i utställningsbyggandet även i tekniskt avseende vilket gör att flera av hans utställningar ingår i museets basutställningar ännu idag. Vid sidan om flera dokumentationsföretag och inre museiarbete av olika slag tog sig Eskeröd tid att arbeta på ett monumentalt verk som år 1947 resulterade i doktorsavhandlingen *Årets äring* – en milstolpe i traditionsforskningen. Avhandlingen är en mikroanalys av de folkliga föreställningarna kring skörden och julen. Eskeröd lägger här fram ett ofantligt material som han underkastar noggrann källkritik. Han bygger upp en omfattande teoretisk grund för undersökningen och vill se de olika företeelserna både utifrån individernas primärupplevelse och traditionsekologiska synvinkel. Hans kapacitet räckte mer än till att skriva tunga vetenskapliga verk. Även den populärvetenskapliga genre roade honom (*Skånes kust*, *Gotländska stränder*, *Årets fester* m.m.). Hans pojkaktiga nyfikenhet fann alltid nya objekt som han ville utveckla. Det gäller både idéernas och de tekniska innovationernas värld inom museiarbetet såsom filmning, databehandling men även de moderna mediernas framtida betydelse för kunskapsförmedlingen.

Det finns många vittnesbörd om Albert Eskeröds insatser som forskare och museiman. Somliga av dessa pekar mot framtiden ännu idag. Ett exempel på detta är tankar på skapandet av ett svenskt lantbruksmuseum på Julitas mark (Södermanland) som tillhör Nordiska museets domäner.

Albert Eskeröd hade ständigt något att lära ut till den talrika skara av vänner som arbetade vid hans sida. Han hade stora krav på sig själv och på andra och efterlyste mening och mål i allt han företog. Hans minne lever kvar i otaliga former: i forskningsprodukter, populärvetenskapliga verk, utställningar, konstnärliga teckningar samt de stora mängder kunskaper i olika former som han berikade Nordiska museets samlingar med.

Mátyás Szabó

Nordiska museet 1986–87

Årets verksamhetsberättelse omfattar, om inget annat anges, hela 1986 och första halvåret 1987. Omläggningen syftar till att anpassa verksamhetsberättelsen till den i övrigt helt budgetårsvisa indelningen av verksamheten så som den kommer till synes i verksamhetsplaner, budgetar, anslagsframställningar, ekonomiska verksamhetsredovisningar m.fl. dokument. Det första året måste därför verksamhetsberättelsen komma att omfatta ett och ett halvt år för att följande år återgå till ettårsperioder från 1.7 till 30.6.

Verksamhetsberättelsen följer i övrigt Nordiska museets målprogram med de fyra grundläggande museiverksamheterna samla/dokumentera, vårda/bevara, bearbeta/forska och visa/levandegöra. Avslutningsvis följer en kortfattad redovisning av vart och ett av de särskilda verksamhetsprogrammen SAMDOK, Informationssystem, Vård och konservering. Forskningsprogrammet, Basutställningsprogrammet och Julita.

Samla – dokumentera

Museet samlar in föremål, bilder, arkivalier, data och litteratur från hela landet. Minst 20% av insamlingen avser samtiden, enligt SAMDOKs principer. I övrigt prioriteras perioden 1920–1975 medan äldre material endast insamlas efter noggrant övervägande som komplettering, socialt och ämnesmässigt, av de äldre samlingarna.

Insamling av bondedagböcker fortsätter inom ramen för Bondedagboksprojektet med stöd av Patriotiska sällskapet. Avskrift av dagböckerna sker vid beredskapsarbetsplatsen i Strömsund. En hempoolsundersökning genomfördes i en familj i lägenhet i förort söder om Stockholm. Familjen valdes med utgångspunkt från den arbetslivsundersökning på Arla som Nordiska museet bedrivit. Bland de insamlade föremålen märks en stor hörnsoffa samt leksaker typ My Little Ponny, Star War-figurer och The Heart Family.

Den tidigare påbörjade ur- och urmakarinventeringen har fort-

satt i samarbete med Tekniska museet.

En inventering och fotografering av norsk folkkonst av trä samt av norsk koppar, mässing och keramik genomfördes inför överförandet av delar av dessa samlingar till Norsk Folkemuseum i Oslo.

Under perioden inmärktes inventarienummer 311.883 – 313.126 = 1.243 poster.

Museets insamling av "tjänstemannaminnen" har slutförts. Resultatet avses att presenteras i samlingsvolymen "Mitt liv och arbete". Dokumentationen av ARLA:s mejeri i Enskede har avslutats och bl.a. resulterat i en mindre fotoutställning. En slutgiltig rapport innehållande olika teman kring arbetarnas situation är under utarbetande.

Inom KOTKA:s ram har en dokumentation gjorts av Wasabröd i Filipstad. Dokumentationen har främst bestått i intervjuer av arbetare och tjänstemän och syftat till att klarlägga deras inställning till rationaliseringen och datoriseringen av arbetet.

Under sommaren och hösten 1986 genomförde Nordiska museet i samarbete med Skansen ett fältarbete i Älvros socken i Härjedalen. Intresset knöts också till Skansens Älvrosgård. Fältarbetet koncentrerades till bebyggelsens funktion och dess förändringar under 1800- och 1900-talen. Undersökningen visar hur man kan använda byggnader som historisk källa för att belysa generella frågeställningar kring ekonomiska, sociala och kulturella sammanhang, som varit av betydelse för bebyggelseutvecklingen.

Ett kortare fältarbete under sommaren 1987 förlades till Sjuhäradsbygden, Marks kommun i Västergötland. Undersökningen rörde den protoindustriella textilindustrin och traktens förläggargårdar och kompletterades med arkivstudier vid Borås museum.

Under våren 1987 inleddes samarbete med Svenska Byggnadsarbetareförbundet angående en förnyad insamling av byggnadsarbetarminnen.

Projektet "offentlighetens och den offentliga sektorns byggnader" har inletts i samarbete med Bebyggelseantikvarisk linje vid Göteborgs universitet. Projektet kommer att läggas fram som ett förslag till gemensamt tema för medlemmarna i SAMDOKs byggpool.

1987 års frågelista behandlade ämnet "Naturen och vi".

Totalt har vid Kulturhistoriska undersökningar 738 accessioner gjorts omfattande 15.900 sidor text, 402 anteckningar och 4.768 fotografier.

Rörande arkivets förvärv kan främst nämnas en deposition som kompletterar det stora Godegårdsarkivet.

Bibliotekets katalogiserade samling ökade under år 1986 med 35 hyllmeter. Ca 70% av nyförvärven utgjordes av byten eller gåvor från enskilda personer samt från institutioner inom och utom landet. Denna siffra är i stort sett lika med föregående

års, medan de totala förvärven något minskat.

För forskningsprojektet "Muntlig berättarkonst" har i samarbete med studenter från Institutet för folklivsforskning insamlats material om folklore i kustmiljöer och folktro till sjöss. I fältarbetet har ingått övning i intervjuteknik med tyngdpunkt på folkloristiskt material.

Vårda – bevara

Vård och konservering syftar till att bevara föremålens identitet. Principerna för vård och konservering är gemensamma för alla enheter inom museet. Handläggarna har det antikvariska ansvaret för samlingarna medan konservatorer och annan teknisk personal har det tekniska ansvaret. Vård- och konserveringsmetoder bestäms i ett noga reglerat samråd mellan konservatorer, vårdpersonal och föremålsexperter.

Arbetet med att upprätta en vårdplan för fotografier startades i samarbete mellan arkivet och tekniska avdelningen.

Akvareller, grafiska blad och broderier på papp har rengjorts och monterats på rätt underlag. Målade hantverksskyltar har rengjorts och silver-, järn- och keramikföremål har konserverats.

Genomgång och rengöring av tygprovssamling, dels lösa prover, dels tygprovsböcker har utförts. Inredningstextilier på Härkeberga och Svindersvik har åtgärdats. De magasinerade textilierna på Tyresö slott, som vattenskadats i samband med ett läckage och med svåra mögelskador som följd, har fått en första hjälp, för att hejda nedbrytningsprocessen. Tidskrävande konserveringar har varit en vagnsdyna, ett hängkläde och en dockklänning i sidentaft från 1850-talet. Dockklänningen har varit utställd i för högt luxtal, vilket helt brutit ned sidenet.

I en sekretär av Gustav Adolf Ditzinger har vid konservering påträffats en gesällpåteckning från 1797. Möblemang som tillhört August Blanche har åtgärdats. Konservering av två skåp innebar kompletteringar av lister och svarvning av knoppar.

En genomgång av Tyresö städmagasin har gjorts, för att fastställa skadeläget och för att komma fram till nödvändiga åtgärder. I detta sammanhang gjorde Statens Veterinärmedicinska anstalt en bakteriell undersökning. Klimatundersökning i museets magasins- och utställningslokaler har verkställts och en sammanställning av termohygrografernas utslagslistor har presenterats.

Bearbeta – forska

Forskning är museets nervcentrum och direkt kopplad till insamling, vård och konservering, undervisning och information. Det är forskningen som garanterar sammanhanget mellan basuppgifterna. Kontinuerlig bearbetning av samlingarna är en huvuduppgift för alla handläggare. Genom arkiv, bibliotek och

föremålssamlingar främjar museet forskning och ökar tillgängligheten till källmaterialet.

Under året har den vetenskapliga redovisningen av projektet "Arbetsliv på kontor" resulterat i tryckfärdigt manuskript.

Nordiska museets forskarstipendium uppbars under 1986 av Berit Rönnstedt som bearbetat material från Ovikenundersökningen 1974–75 och färdigställt och inför en internationell kongresspublik i Budapest 1987 framlagt "Kvinnor i jordbruket".

Forskningsstipendiet 1986/87 uppbars av Annika Österman som utarbetat ett manuskript om museets insamling genom frågelistor ur historiska, metodiska och praktiska synvinklar.

Projektet Levnadsöden slutförde under våren 1986 sin intervjuundersökning bland ester hitkomna under kriget. Hösten 1986 intervjuades småföretagare i Södermanland och 1987 inleddes med ett samboendeprojekt i samarbete med SCB. Utifrån Levnadsödesprojektets basfrågelista gjordes en fördjupning i samlevnadsfrågor. Höstens undersökning gällde arbetsinvandrade italienare som kom till Sverige i slutet av 1940-talet och i början av 1950-talet.

Under ovan nämnda period har projektet initierat och börjat ge ut bulletinen "Levnadsöden". Bulletinen är avsedd att vara en kommunikationslänk mellan forskare i Norden och har hittills utkommit i två nummer.

Vid konservering av en gyllenläderstapet har ett forsknings- och utvecklingsarbete utförts innan själva konserveringen kunde påbörjas.

Nya metoder inom textiltvätt har under året utarbetats, vilket innebar en genomgång och kontroll av reningsaggregat och filtrering av vattnet, där expertis utifrån inkopplats.

Visa – levandegöra

Att sprida kunskaper om kulturhistoriska sammanhang är kärnan i museernas samhällsroll. Nordiska museet förmedlar kunskaper såväl direkt till allmänheten som till bildningsförbundens lärare och cirkelledare, lärare i skolorna och andra kulturförmedlare. I ena fallet får museet direkt kontakt med publiken, i andra fallet nås en spridning med oändligt större räckvidd än som annars är möjligt. Museets kunskapsförmedling sker genom utställningar, undervisning, publicering, filmproduktion mm.

Under perioden visades i museet ett stort antal utställningar, både av egen produktion och utställningar från andra institutioner och länder.

Korgar och korgmakeri, en utställning rik på föremål ur museets egna samlingar, visades i det s.k. Tältet i Norra hallen. Något makalöst – Nordiska museets astronomiska ur med armillarsfär visades som exempel på en av museets dyrgripar. I anledning av Reformdräktföreningens 100-årsjubileum arrangerades en liten utställning Kvinnokläder – kvin-

nokamp. Stickat presenterade en textil teknik. Arla i Enskede, en fotoutställning presenterade en Samdok-dokumentation av ett mejeri. Bondens smedja visade allmogesmedjor och -smide i ett antal modeller, utförda av Hans Lustig. I samband med överförandet av depositionen i Norsk folkemuseum av det norska folkkonstmaterialet visades under rubriken Lejon och akantus ett urval av det material, som stannar kvar i museet. Före färgfotots tid – Emilie von Walterstorffs akvareller av Nordiska museets föremål presenterade en utsökt dokumentationsmetod från tiden före och närmast efter sekelskiftet. Andra egenproducerade utställningar var Olof Martin – snickare under tidig rokoko samt Svenska seder, en presentation av våra vanligaste traditioner, närmast gjord med tanke på en utländsk publik.

Många utställningar producerades i samarbete med olika organisationer eller lånades in från andra museer. Två hantverkare, en fotoutställning av Bo Gyllander, visade tunnbinderi och slipstenshuggeri på Gotland. Surströmming var ett inlån från Örnsköldsviks museum. Vardagsbilder var resultatet av en fototävling, arrangerad av Nordiska museet i samarbete med Riksförbundet Svensk fotografi och tidningen Vi. Stickade tröjor presenterade de bästa bidragen ur en stickningstävling, arrangerad av tidningarna Land och Hemslöjden. Unga möbelhantverkare – gesällprov från Carl Malmstens verkstadsskola, visades under sommaren innan den gick ut på turné, bl.a. till Japan. Från Albanska Vetenskapsakademiens folkloristiska institut i Tirana kom utställningen Albansk folkkonst, som arrangerades i samarbete med Svenska institutet och Albaniens ambassad. Förändra er – bilder från svenskt arbetsliv, av KW och Peter Gullers arrangerades i samarbete med Arbetslivscentrum och presenterade resultatet av ett av deras projekt. I samband med den finlandssvenska veckan på Skansen i maj 1987 visades i museet utställningarna Folkliv och silhuetter av Emil Cedercreutz, producerad av Emil Cedercreutz museum i Harjavalta, Hommage à Maria Boije från Ekenäs landskapsmuseum, en presentation av Svenska Litteratursällskapet i Finland, producerad av dess folkloristiska arkiv, Presentation av Åbo Akademi, av dess etnologiska institution, Segerstråhles gård i Borgå, producerad av Svenska Centralarkivet i Helsingfors samt en utställning av konst, konsthantverk och hobbyarbeten presenterad av Finlandssvenskarnas riksförbund i Sverige. Sist på programmet våren 1987 stod utställningen Ungern i blickpunkten, arrangerad av ungerska bostadsministeriet, statens institut för byggnadsforskning och bostadsdepartementet.

På Julita visades sommaren 1986 utställningen Axel Fredriksson – fotograf, och under 1987

utställningen Bondens smedja.

I textilmuseet i Högbo visades under hela perioden utställningen Textil slöjd från Hälsingland. Varje månad har två miniutställningar "Månadens teknik" och "Månadens hemslöjdsförening" presenterats.

Utställningsprojektet Trä genomfördes i samarbete med Västergötlands Turistråd och resulterade i utställningen Trä på Läckö slott under sommaren 1987.

Nordiska museets vandringsutställningar

Under perioden har fyra vandringsutställningar turnerat, nämligen Bilden berättar (9 orter), Guds soldater – Frälsningsarmén 100 år (5 orter), Jeans och mycket mera (7 orter, varav en i Danmark) samt Luffare (13 orter). Sammanlagt har dessa besökts av ca 110.000 personer. Utställningarna har på många orter kompletterats med lokalt material och en omfattande programverksamhet har i många fall arrangerats. Efterfrågan på museets vandringsutställningar är stor.

Föreläsnings- och programverksamhet, visningar, film, video

I anslutning till basutställningen Modell Sverige arrangerades under 1986 tre föreläsningsserier. Musik kring en utställning (5 föreläsningar), Fyra kvällar i Modell Sverige (4 föreläsningar), Modern folklore (5 föreläsningar). I anslutning till utställningen Kvinnokläder – kvinnokamp hölls en serie föreläsningar (5 st) kring det sena 1800-talets kvinnohistoria. Till utställningen Albansk folkkultur knöts en serie på 3 föreläsningar och vidare arrangerades en Albansk dag kring albansk kultur i samarbete med svensk-albanska föreningen och även albansk film visades. I serien "Lördagspåsen" kåserades kring temata i anslutning till olika utställningar. Den 6 september var det stor surströmmingsdag i och utanför museet i anledning av utställningen inne i museet. Arrangör var olika organisationer ifrån Ångermanland. I övrigt hölls enstaka program, t.ex. Samtal kring gamla äpplesorter med Anton Nilsson och Sune Zachrisson i anledning av att boken Gamla svenska äpplesorter utkom. I anknytning till Gunilla Fricks bok Konstnär i industrin arrangerades en debatt, Behövs konstnären i industrin och en annan debatt gällde Behöver vi vardagsbilder. Den senare hölls i anslutning till utställningen Vardagsbilder. I anknytning till Modell Sverige visades dagligen film- och videoprogram, delvis framtagna i samarbete med Sveriges Radios Multi Media, men också filmer från Nordiska museets eget filmarkiv samt från andra museer och filmbyråer.

Under perioden hölls visningar av flertalet av museets utställningar både på svenska och engelska.

Besöksfrekvens

Nordiska museet hade under 1986 130.846 besökare och fram till sista juni 1987 53.208 besökare. För Tyresö slott var siffrorna 4.250 respektive 1.455 samt för Svindersvik 1.898 respektive 643 personer. Julita gård hade under 1986 sammanlagt 36.663 betalande besökare samt under 1987 (t.o.m. 30.6) 11.691. Dessutom besöktes parken av ett stort antal personer som ej registreras. Textilmuseet i Högbo hade under 1986 7.158 besökare och för tiden till sista juni 1987 2.521 besökare.

Undervisning

I Nordiska museet har under 1986 undervisats 449 grupper om sammanlagt 9.918 deltagare av alla kategorier, såväl grupper från skolor, som studieförbund, föreningar och organisationer av olika slag.

Dessutom besöktes museet av 954 grupper om sammanlagt 13.195 deltagare, som med egna lärare eller kursledare studerat museets utställningar. Till den 30 juni 1987 undervisades 235 grupper om sammanlagt 4.876 deltagare och 446 grupper om 6.946 deltagare studerade på egen hand.

På Skansen, där museets undervisningsavdelning svarar för undervisningen i de kulturhistoriska miljöerna har under 1986 undervisats 153 grupper på olika temata och motsvarande siffra för 1987 (till 30.6) var 33 grupper.

Handikappverksamhet

Specialvisningarna med utarbetande av metoder har fortsatt både i museet och på Skansen, bl.a. i utställningarna Dukade bord, Samer samt Kvinnokläder – kvinnokamp. Utarbetandet av reliefbilder har slutförts och en presentation "Att se kläder med händerna" har arrangerats. Anna Hansson engagerades som föreläsare vid en aktiveringskurs för synskadade på Brunnsviks folkhögskola samt deltog bl.a. i SRF:s bildseminarium i Handen samt besökte i samband med HI-DO-projektet (= historisk dokumentation) Dansk Blindeforbunds museum i Köpenhamn.

Kontakt har tagits med Synskadades Riksförbund om en utställning i samband med dess 100-årsjubileum 1989. Arbetet med modeller för studiematerial till utställningen Modell Sverige pågår. I samarbete med SRF och Kulturhistoriska undersökningen vid Nordiska museet har startats en insamling av synskadades minnen. En publikation beräknas utkomma i samband med SRF:s 100-årsjubileum 1989.

Projekt

Samarbetet med socialdistrikt 10 för att producera en vägledning för dem som besöker Nordiska museet med barn har fortsatts och resulterat i färdigt manuskript, som skall tryckas under hösten 1987. På samma sätt har inletts ett samarbete med motsvarande målsättning för Skansen, där naturligtvis också perso-

nal från Skansens natur- och kulturhistoriska avdelningar deltar. Nya studiematerial har producerats, t.ex. En skoldag vid sekelskiftet, ett program för åk 3 i Väla skola på Skansen, studiematerialen Tidsmaskinen och Arbete i bonde- och industrisamhälle för mellanstadiet i Modell Sverige, liksom Modell Sverige, studiematerial för högstadiet och gymnasiet. Temavisningar under olika århundraden har också förberetts. Vissa äldre studiematerial har omarbetats.

Arbetet med filmen Arnold i Krommeröd har slutförts. Samarbetsprojektet med Sveriges Radio/TV rörande filmprojektet i Sverige under andra världskriget har fortsatt.

Från Nordiska museet har utgivits:

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok.

I serien *Nordiska museets Handlingar:*

106 Konstnär i industrin av Gunilla Frick.

Methodological Questions 1–3

No 1 Some Aspects of Museum Documentation by Mátyás Szabó

No 2 The Concept of Culture as a Core Symbol by Karl-Olov Arnstberg.

No 3 The People's Story. On the collection and analysis of autobiographical materials by Stefan Bohman.

Hälsinglands textila hemslöjd av Stina Rodenstam (faksimiltryck).

Kvararbetarminnen. Skildring av arbetet vid olika kvarnar 1916–1969 av Helmer Solid.

Stina Rodenstam. Ideolog och organisatör i 1900-talets hemslöjdsarbete av Sofia Danielson.

Städfrågan i kulturhistoriska miljöer av Inga Arnö-Berg, Elisabet Stavenow-Hidemark, Marie Louise Wulfcrona-Dagel.

Våra äpplesorter av Anton Nilsson.

Nya upplagor av efterfrågade böcker:

Bilden räddas av Irene Matsson.

Från mjölk till ost av Gustav Ränk.

Gamla ljuskronor av Eva Dyrssen och Katarina Årre.

Karameller av Birgitta Conradson.

Skjortor av Eva Nordlinder.

Stad i trä av Sten Rentzog.

Nya vägledningar på engelska, svenska, tyska.

Information och meddelanden

Bibliografiska meddelanden från *Nordiska museets bibliotek* nr 84–89.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen nr 110.

SAMDOK. Bullentin från rådet för samdokumentation vid kulturhistoriska museer. Nr 34–39.

VERKSAMHETS-PROGRAMMEN

SAMDOK

SAMDOK är en strategi för samordning av samtidsdokumentation. Syftet är att genom en klar arbetsfördelning mellan museerna åstadkomma en medveten och välavvägd dokumentation av samtiden. Det sammanlagda materialet skall ge en god bild av utvecklingen i Sverige. Ett 70-tal museer samarbetar inom programmet.

Invandrare, arbetsliv och föremål är i korthet det som sysselsatt SAMDOK-sekretariatets personal och de museer som aktivt deltog i arbetet. Som ett resultat av Statens kulturråds centralmuseiutredning kommer en projektsekreterare med uppgift att driva utredningsprojektet "Invandrarnas kulturer" att knytas till Nordiska museet under tre år. Avsikten är att tillsammans med invandrarnas egna organisationer, museer, studieförbund och andra dokumentera efterkrigstidens invandring.

Beträffande poolverksamheten har en tidsplan fram till 1990 beslutats då poolerna får möjlighet att slutföra sina dokumentationsuppgifter. Därefter ska en utvärdering av verksamheten ske både vad gäller det nya invandrarprojektet och poolernas dokumentation.

Tre orienteringskurser i etnologi har hållits under året. En kurs i samtidsdokumentation anordnad av Riksförbundet för hembygdsvård hölls i Nordiska museet. Personal från SAMDOK-sekretariatet har i studiesyfte tjänstgjort vid Bohusläns museum och Roslagsmuseet.

SAMDOK-bullentinen har under perioden utkommit med sex nummer.

Informationssystem

Museet bedriver sedan en lång tid ett omfattande utvecklingsarbete inom ADB-området. Målet är att åstadkomma ett informationssystem som förmår integrera museernas alla informationskällor: föremålsregister och huvudliggare, bilder, arkivalier, litteratur och undersökningar. Därmed kan tillgängligheten till källmaterialet öka och bli nåbar per telefonledning från alla delar av landet. Arbetet har hittills resulterat i en föremålsdatabas innehållande Nordiska museets föremålssamlingar och efterhand som inmatning framskrider, motsvarande samlingar på regionala och lokala museer. Hembygdsgårdarnas samlingar registreras på liknande sätt i en annan databas, REFORM.

Ett projekt, som syftar till uppbyggnad av en databas över meddelare och deras uppteckningar, inleddes under hösten 1986. Projektet har fortsatt under 1987. Uppgifter om de ca 400 aktiva meddelarna och om ca 6.600 uppteckningar har registrerats.

Projekt "Rationell arkivsökning" som avser att skapa förbättrade sökmöjligheter i arkivbeståndet har startats under

1986. Projektet sammankallade bl.a. ett expertseminarium med deltagare från DFI, Statens kulturråd, arkiv och olika museer. Projektet kan utnyttja arbetskraft från beredskapsarbetsplatserna i Kiruna och Malmberget.

Under våren 1987 har en försöksverksamhet inletts där arkivalier har registrerats beträffande årtal, person- och ortnamn samt ämnen. Vissa försök har också gjorts med Outline-klassning.

Vård – konservering

Vård och konservering spelar stor roll i museernas dagliga arbete. Därför har ett särskilt program startats som syftar till att förstärka utvecklings- och forskningsarbetet inom områden som klimat, transport, förvaringssätt och alla de problem som sammanhänger med föremål i utställningarna. Utvecklingsarbetet bedrivs såväl i Stockholm som på Kulturarvet i Falun och i anslutning till museets stora centralmagasin på Julita i Södermanland. Arbetet koncentreras under perioden till metaller, textilier och fotografiska negativ.

Forskningsprogram

Museets forskning koncentreras till två huvudområden. "Det sårbara samhället" innebär forskning kring kulturella följder av samhällets ökade beroende av högteknologi, yrkesspecialisering, arbetslöshet, naturresursernas ojämna fördelning och exploatering m.m. mot bakgrund av tidigare generationers erfarenheter av motsvarande förändringsprocesser.

"Invandringen" är en viktig del av den förändring som Sverige genomgår. Det är därvid viktigt att även rikta blicken bakåt och se vilka slutsatser som kan dras av tidigare redan avslutade invandringsvågor. Därför behövs materialsamlingar som gör det möjligt att besvara frågor om hur invandrarkulturerna utvecklas i Sverige, vad som bibehålls av det ursprungliga kulturarvet och hur svensk kultur påverkas.

Basutställningar

Nordiska museets basutställningar är gamla och i behov av förnyelse. Ett helt nytt program för ombyggnad av basutställningarna tas därför fram. Basutställningarna i ett centralmuseum skall vara en kulturhistorisk syntes av kronologiska, regionala och sociala aspekter. Programmet skall utgå från befintliga väl fungerande basutställningar som Modell Sverige och Mat och dryck samt från det planerade lantbruksmuseet på Julita. En utredning om museets basutställningar framlades våren 1987.

Julita

I anslutning till herrgården och centralmagasinet på Julita planerar museet ett nytt lantbruksmuseum. Museet skall dock vara betydligt mer än ett traditionellt museum. Byggnaden skall ligga i ett utbyggt kulturlandskap, med inslag av olika odlingar samt vara pedagogiskt tillgängligt. Anlägg-

ningen skall bli ett centrum för agrarhistorisk forskning och, i samarbete med lantbruksvetenskapliga institutioner och genbanksforskning avseende både djur och växter. För att effektivt kunna nyttiggöra lantbruksmuseet och samlingarna i centralmagasinet skall också ett pedagogiskt utvecklingscentrum i samarbete med olika intressenter, främst med landets bildningsorganisationer inrättas. Även föremåls- och fotokonservering och andra tekniska funktioner i anslutning till centralmagasinet byggs ut.

Som ett led i utredningsarbetet kring Julita konstituerades Julitaförbundet på hösten 1986 för att inom sig uppsamla de aktiviteter som olika huvudmän bedriver inom Julita. Under ett par månader våren 1987 kunde genom bidrag från LRF Maria Schartau verka som programsekreterare för Julita-förbundet.

1986 slutfördes arbetet med ett program för den permanenta utställningen i det blivande lantbruksmuseet på Julita. Programmet vidareutvecklades därefter av en synopsgrupp.

ÖVRIGT

Utförsel

En ny lag om utförsel av vissa äldre kulturföremål trädde i kraft 1 juli 1986. Nordiska museet blev tillståndsmyndighet för vissa föremålsgrupper. Ansökningar har inkommit för så gott som enbart möbler. Antalet ansökningar har ökat med drygt 100% mot föregående period.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har haft följande sammansättning:

Riksdagsledamoten, riksdagens andre vice talman Anders Dahlgren, ordförande. Efter Anders Dahlgrens bortgång utsåg regeringen lantbrukaren Thorbjörn Fälldin, att fr.o.m. 1986-04-11 vara ordförande, kommunalrådet Göran Persson, vice ordförande, fil dr Yvonne Hirdman, lantmästaren Magnus Toll, avdelningschefen Ulf Wetterberg, styresmannen Sune Zachrisson, redaktören Katarina Ågren, intendenten Berit Rönnstedt och intendenten Berit Nordin. Nämnden har under 1986 hållit 10 protokollförda sammanträden och under första halvåret 1987 fyra protokollförda sammanträden. Avdelningsdirektör Christer Larsson har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner 1986

Samfundets styrelse har under året utgjorts av HKH Prins Bertil, ordförande, bankdirektör Lars-Erik Thunholm, vice ordförande, direktör Rolf Arfwedson, skattmästare, styresman Sune Zachrisson, sekreterare, direktör Erik Elinder, direktör Eva Nordenson, fru Margareta Biörck och direktör Gillis Tempelman, de båda sistnämnda suppleanter. Revisorer har varit auktoriserade revisorn Per Björngård och di-

rektör Matts Bergom Larsson. Styrelsen har under året hållit två protokollförda sammanträden.

Inköpsnämnden har bestått av HKH Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och sekreteraren. Inköpsnämnden har under året hållit ett sammanträde.

Ansvarig för programverksamhet och kansli har varit fru Birgitta Jungner.

Samfundet hade den 31 december 1986 totalt 1.009 (906) medlemmar, varav 235 (237) ständiga medlemmar och 774 (669) årligen betalande. Siffrorna inom parentes hänvisar till föregående år.

I enlighet med beslut av styrelsen och inköpsnämnden har Samfundet under året bekostat följande inköp samt lämnat ekonomiska bidrag till museets och Skansens verksamhet på tillsammans 505.000 kr: slutbearbetning av manuskriptet för Sam Owen Janssons ordbok över mått, mål och vikt 50.000 kr, hemundersökning (SAMDOK) av familj i Jordbro 35.000 kr, utveckling av bättre vårdmetoder för museets silversamling 92.000 kr, elorgel till kapellet Julita Skans 47.000 kr, nytillverkning av träbalusterdockor till terrassen på Svindersvik 25.000 kr, illustrerad informationsskrift om Nordiska museet, svensk-engelsk version, 75.000 kr, fortsatt projektering för flyttning av maskinsnickeri från Virserum till Skansen 175.000 samt en målning av Nils Zetterberg med motiv från Julita 6.000 kr.

Årets programverksamhet var intensiv. Årsmötet ägde rum i maj på Nordiska museet under ordförandeskap av HKH Prins Bertil och i närvaro av HKH Prinsessan Lilian. Efter den officiella delen av årsmötet for medlemmarna till Rosendal, där intendent Bo Vahlne från Kungl Husgerådskammaren förevisade det nyrestaurerade slottet.

Två sammankomster var under våren förlagda till Skansen: Ann Resare visade utställningen "Mormors Mode" i april och Arne Biörnstad och Pelle Palm var inspirerande guider vid den populära gökottan i juni.

Flera välbesökta museikvällar under året berörde möbler och inredning. Konservatorerna Maria Brunskog och Per Westberg gjorde en rundvandring med vännerna på möbelavdelningen i februari.

"När skönheten kom från England" eller "The Aesthetic Movement på Arsenalsgatan" var ämnet för en höstsammankomst, då Elisabet Hidemark berättade och visade bilder med högklassigt konsthantverk – siden, tapeter och tygtryck – som i slutet av förra seklet introducerades till en exklusiv svensk kundkrets genom bröderna Folckers affär Sub Rosa.

"Städfrågan i kulturhistoriska miljöer" upptog en annan kväll, då Inga Arnö-Berg, Elisabet Hidemark och Marie-Louise Wulfcrona-Dagel gav goda råd om vård av gamla miljöer och föremål. Maj Nodermann visade den renoverade Forssakistan med

gamla kistebrev, gåva från Vännerna till museet.

De traditionella stora julfesterna, julgransplundringen vid Tjugondag Knut och Luciafesten i december, fyllde museets rymliga hall. Vid julgransplundringen bjöds bl.a. på uppträdande av Minifunckarna och trollkarlen Topper Martyn. Vid Luciafesten – med julspel och sång berättade docent Ebbe Schön om älvor, tomtar, vättar och andra väsen i svensk folktro.

Längre och kortare utflykter företogs också under året: i april for Vännerna till Norge, där Norsk folkemuseum och dess vänförening bjöd på ett omväxlande och gästfritt program. Bland annat besågs den samling norskt dräktsilver, som Nordiska museet deponerat på Bygdøy. Besök på 1700-talsherrgården Bogstad och på Oscarshall, Oscar I:s lustslott, jämte lunch på Holmenkollen var andra uppskattade inslag.

Höstprogrammet inleddes med en festkväll på Ulriksdal: visning av slottet, med intendent Hans Lepp som värd, och föreställning på Confidencen, där "Spel för en Drottning" gavs med bl.a. Sylvia Lindenstrand, Anneli Alhanko, Per Arthur Segerström och Nils-Åke Häggblom bland de uppträdande.

I september besöktes Engelsbergs Bruk i Bergslagen. Lunch intogs på värdshuset Magasinet i Gisslarbo, där en utställning om "Bröd och syra" visades. Barbro Bursell från museet medföljde som sakkunnig guide om brukslivet i smedja och herrgård, om Ekomuseum Bergslagen, en ny typ av museum under framväxande.

Andra aktiviteter utanför museets murar var ett samkväm på Galleri Gamla Stan, där silversmeden Olle Ohlson och skulptören Kristoffer Jeglinski visade sina verk, samt besök på det nyöppnade Medeltidsmuseet och på Nationalmuseum, där intendent Helena Dahlbäck-Lutteman visade utställningen "Kung Sol i Sverige".

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

(Siffrorna anger året för fastanställning vid institutionen.)

Styresman Sune Zachrisson, F. L., 75
Byråassistent Kerstin Rimmerfeldt, 76

Sekretariat

Utredningsdirektör Ulf Hamilton, Civ. ing. F. K., 78
Avdelningsdirektör Christer Larsson, F. K., 79
Byråassistenter
Britt Bogren, F. K., 79 (1/2-tid)
Fausto Cabrera-Samaniego, F. K., 81

Samdok

Intendenter
Gunilla Cedrenius, F. K., 79
Britt Bogren, F. K., 79 (1/2-tid)

Näringsliv och samfund

Avdelningschef förste intendent Jonas Berg, F. L., 74
Intendenter
Barbro Bursell, Doc., 83
Birgitta Conradson, F. L., 64
Eva Fägerborg, F. K., 76
Rolf Kjellström, Doc., 67
Berit Rönnstedt, F. K., 80
Byråassistenter
Inga Skoglund, 73
Birgitta Syrén, 86

Bostadsskick

Avdelningschef förste intendent Elisabet Hidemark, Doc., 56
Intendenter
Maj Nodermann, F. L., 64
Eva Lis Bjurman, F. L., 62
Inger Bonge-Bergengren, F. K., 60
Teje Colling, F. K., 62
Per Falck, F. L., 76
Byråassistent Annika Tyrfelt, F. K., 71
Assistent Ewa Ehrenlood-Reuterswärd, 86

Textil och dräkt

Avdelningschef förste intendent Ingrid Bergman, F. L., 71
Intendenter
Sofia Danielson, F. K., 65
Berit Eldvik, F. K., 70
Inga Wintzell, F. K., 50
Amanuenser
Eris Erlandsson, F. K., 80
Ingrid Roos Björklund, F. K., 73
Byråassistent Ulla Tegman, 74
Museiassistenter
Ulla Andersson, 83
Siw Pers, 75
Assistenter
Yoko Lexander, 85
Britt-Marie Nilsson, 85
Aino Odenryd, 84
Irene Oikarainen, 80

Kulturhistoriska undersökningen och Nordiska museets arkiv

Avdelningschef förste intendent Mávás Szabó, Doc., 67

Undersökningssektionen

Intendenter
Karl Olov Arnstberg, Doc., 84
Lena Andersson-Palmqvist, F. K., 79
Ottonie Nyberg, F. K., 71 (1/2-tid)
Annette Rosengren, F. K., 71
Annika Österman, F. K., 62
Amanuens Ottonie Nyberg, F. K., 71 (1/2-tid)
Byråassistent Britt Sandström, 76
Assistent Ingrid Svensson, 78

Arkivet

Förste arkivarie Nils Blomkvist, Doc., 84
Intendenter
Ebbe Schön, Doc., 78
Eva Dahlman Nilsson, F. K., 74
Birger Grape, F. K., 60
Åsa Thorbech, F. K., 74
Gunvor Vretblad, F. K., 73
Förrådsmästare Kjell Johansson, 79
Byråassistenter
Kersti Wikström, F. M., 74
Ann-Charlotte Gustafsson, 84
Inga Hansson, 82

Assistenter
Mary Berendt, 73
Björn Forsberg, 63
Anna Hagelbäck, 76
Gunnar Källblom, 73
Kurt Larsson, 77
Eeva Nilsson, 79
May Sundqvist, Arkitekt, 80
Yvonne Svensson, 78
Lars Ullman, 76
Kansliskrivare
Solveig Gustafsson, 71
Kerstin Pettersson, 81
Ulla Santesson, 80
Robert Öberg, 77

Undervisningsavdelningen och Nordiska museets bibliotek

Avdelningschef förste intendent Skans Torsten Nilsson, F. L., 63

Undervisning

Intendenter
Hans Medelius, F. K., 59
Maria Regazzoni Rapp, F. K., 72
Förlagsredaktör Berit Nordin, F. K., 77
Amanuenser
Stefan Bohman Ajnefors, F. D., 79
Sigrid Eklund Nyström, F. K., 79
Anna Hansson, F. K., 79
Lena Kättström, F. K., 80
Eva Lundin, F. K., 79
Ingrid Neil, F. K., 79
Byråassistent Eva Olsson, 63
Assistenter
Agneta Johansson, 84 (1/2-tid)
Bengt Singman, 68
Karin Söderberg, F. K., 77

Biblioteket

Förste bibliotekarie Anders Sandström, F. K., 85
Bibliotekarier
Stig Appelgren, F. L., 70
Anita Larsson, F. K., 72
Biblioteksamanuenser
Monika Carlheim-Gyllensköld, F. K., 75 (1/2-tid)
Brita Geijer, F. K., 72 (1/2-tid)
Bo G. Nilsson, F. K., 74 (1/2-tid)
Byråassistent Birgitta Norbäck-Ivarsson, 79
Assistenter
Leif Hultgren, 71
Lars-Erik Karlsson, 77
Sven Åstrand, 61

Tekniska avdelningen

Avdelningschef förste intendent Bengt Nyström, F. D., 86
Byråassistent Ylva-Li Eriksson, 79

Registrering och nomenklatur

Intendenter
Göran Bergengren, F. K., 62
Heidi Henriksson, F. L., 69
Ulla Lindström, D:r Phil., 85 (1/2-tid)
Museiassistent Christina Westergren, F. K., 75

Konserveringsenheten

Förste konservator Marie-Louise Wulfcrona, HKS, 52
Konservatorer
Karin Björling, F. K., IAR, 84
Maria Brunskog, DKA, 85
Inger Nyman Elofson, HKS, 71
Catharina Sack, F. K., M. A., TCCUL, 85
Per Westberg, 77

Magasinenheten

Förrådsmästare Bertil Granqvist, 47
Förrådsförmän
Mattias Berg, 85
Björn Fougner, F. K., 78
Jens Karlsson, 76
Kjell Karlsson, 76
Per-Olof Wallgren, 60

Foto

Fototekniker Ulla Wåger, 52
Förste fotograf Birgit Brånvall, 66
Fotografer
Eva Aspelin, 72
Bertil Höglund, 76
Terttu Höglund, 58
Hans Koegel, 65
Fotobiträden
Peter Segemark, 76
Siv Wenngren, 67

Utställningsproduktion

Bitr. verkmästare Björn Solberg, 72
Hantverkare
Dag Holmberg, 70
Bernt Sundberg, 72

Byggnadsvård

Intendenter
Peter Blom, F. K., 77
Johan Åkerlund, F. K., 75

Administrativa avdelningen

Administrativ direktör Greger Oxhammar, J. K., 75
Avdelningsdirektörer
Göran Andersson, P. M., 86
Mats Österman, Socionom, 80
Byrådirektörer
Eva Molin, J. K., 77
Gunvor Wreiman, 46
Förste byråsekreterare Margareta Wiming, F. K., 77
Registrator Anne von Friesendorff, 64
Bitr. registrator Viola Orrling, 79
Byråassistenter
Barbro Jansson, 86
IngaLena Steinmark, 78
Vera Wintzell, 79
Gunilla Öberg Bäckman, 84
Assistenter
Kerstin Kunelius Hestrell, F. K., 71
Susanne Westerlund, 84
Eivor Wetterström, 74
Kansliskrivare Katarina Eriksson, 84
Telefonister/receptionister
Kerstin Borneland, 80
Gudrun Strömbäck, F. K., 80
Christina Lönnqvist, 84
Expeditionsförman Arvid Forss, 62
Expeditionsvakter
Thore Holmberg, 75
Bengt Nilsson, 72
Malena Orstadius, 84
Uppsyningsman Johan Olsson, 78
Museitekniker
Lotta Mattsson-Gudmundsson, 81
Börje Sutter, 74
Ingrid Svensson, 81
Museivakter
Git Andersson, 83
Olof Kihlskog, 77
Annika Lindholm, 82
Birgitta Prastorfer, 82
Ingrid Svensson, 81
Förste lokalvårdare Anna-Greta Carlsson, 72
Lokalvårdare
Gunnel Bolmenstam, 83
Dimitrios Grantsiaris, 78
Inger Lindroos, 76
Helvi Partimaa, 85
Margit Sundberg, 71
Patrik Wessely, 81
Mustafa Yigin, 76

Institutet för folklivsforskning

(Avlönade av NM)
Professor Åke Daun, F. D., 81
Amanuens Dan Waldetoft, F. K., 76
Byråassistent Ingrid Vallin, 61
Assistenter
Claire Brofeldt, 80
Inger Clevler, 85
Katarina Nordli, 81
Kansliskrivare Eva-Mia Hagroth, 80
Expeditionsvakt Johan Silvander, F. K., 77

Härkeberga

Platsrepresentant Linnea Karlsson, 65

JULITA

Godsförvaltningen

Byrådirektör Jan Pettersson, 75
Bitr. arbetsledare Bo Nensén, 79
Förste byråsekreterare Christina Bååth, 75
Byråassistent Birgitta Johansson, 76
Assistenter
Ellen Jensen, 76
Margareta Karlsson, 86
Trädgårdsförman Roland Nygren, 78
Uppsyningsman Bernt Pettersson, 80
Husmor Birgitta Lindström, 81
Museitekniker Lennart Lindström, 67

Hantverkare
Sture Björn, 81
Sven Frisell, 75
Roland Führ, 86
Lars-Olov Johansson, 80
Tarmo Jokinen, 85
Karl-Erik Karlsson, 78
Olof Karlsson, 85
Kurt Larsson, 83
Karl-Gunnar Magnusson, 86
Lennart Nordin, 76
Carl-Enar Pettersson, 85
Sten-Åke Svensén, 85

Skogsförvaltningen

Skogvaktare Erik Gotthard, 76
Skogsarbetare
Tore Gustafsson
Arne Karlsson
Bert Olsson
Harry Olsson
Per Persson
Sven Pettersson

Centralmagasin och verkstäder

Museiassistent Inger Hålling, 76
Fotograf Anita Jonsson, 84
Tapetserare Kent Edström, 76
Förrådsförman Kjell Karlsson, 76
Förrådsman Leif Andersson, 86
Uppsyningsman Gunnar Ahnstrand, 79
Hantverkare Rune Hock, 74
Lokalvårdare Helvi Partimaa, 85

Kulturarvet

Avdelningsdirektör Rune Hermansson, F. K., 83
Intendenter
Gerd Häggman, F. K., 84
Torbjörn Lundquist, F. K., 83
Kemist/biolog Jan-Erik Bergh, F. D., 84
Byråsekreterare Elzbieta Olsson, 83
Konservator Uffe Secher Tendal, 77
Fotografer
Nils Olsson, 83
Berndt Björling, 83
Elisabet Sjöberg, 83
Amanuens Helene Holm, 83
Museiassistenter
Ruth Eliasson, 83
Ethel Bengtsson, 83
Birgitta Sigmundsson, 83
Sven Flodin, 83
Rut Aspman, 83
Lars Andersson, 83
Agneta Schröder, 83
Marketta Söderström, 83
Kenneth Groth, 86
Museitekniker
Britt Wikman, 83
Stig Pettersson, 83
Bror Wikblad, 83
Dan Svensson, 83
Gunnar Kers, 84
Elsa Backlund, 83
Ingrid Nyberg, 83
Tekniker
Gunnar Lind, 83
Lennart Engwall, 83
Sonja Wallin, 83
Ove Sundén, 83
Programmerare
Peter Fridlund, 83
Mohammed Hassan, 83
Ekonomiföreståndare
Marianne Karlsson, 83
Birgit G. Bengtsson, 84
Biblioteksamanuens Ulla Lansner, 83
Expeditionsvakt Stig Lindström, 83
Lokalvårdare
Gretel Norling, 83
Gun-Britt Axelsson, 83
Telefonist/receptionist Meit Sundbom, 83
Arkivbiträden
Jan-Åke Janbjer, 83
Domenico Mazzola, 83
Tecknare Arne Lindblom, 83
Assistenter
Yvonne Godenius, 83
Vivianne Lundgren, 83
Ann-Sofi Nordkvist, 83
Birgit Bengtsson, 83
Inger Björling, 85
Anita West, 85
Marianne Lomyr, 86
Sören Hedin, 86

MATSGÅRDEN

Platsrepresentant Margit Björkman, 75

SVINDERSVIK

Platsrepresentant Astrid Sandberg, 52

TYRESÖ

Uppsyningsmän
Henry Olsson, 78
Anders Holm, 79

NORDISKA MUSEETS ARBETSPLATSER

Kiruna

Arbetsledare Marianne Landström

Malmberget

Arbetsledare Alice Mikaelsson

Strömsund

Arbetsledare Maud Enskär, J. K.

Hoting

Arbetsledare Susanne Näslund

Älvsbyn, databas

Arbetsledare Viviann Nilsson/Elisabeth Hedman

Älvsbyn, arkiv

Arbetsledare Laila Lund

Skansen under 1986

Den under föregående år påbörjade förnyelsen av Skansens huvudingång vid Djurgårdsslätten har fortsatt. Ett baldakintak har byggts över de nya kioskerna och flyglarna på ömse sidor har målats.

Rulltrappan har genomgått en omfattande reparation, men bedömts vara så sliten att den måste bytas vintern 1987/88. Projektering för detta pågår.

Hasselbacksporten, som fick sin funkisutformning av Erik Fant 1932, stängdes slutligt 1973. Bord och vändkors hade redan tidigare avlägsnats och i augusti 1986 revs också det kvarvarande taket.

Under 1985 fördes ingående diskussioner med Domänverket rörande uppförandet av ett s.k. skogshus på Skansen. Förberedelserna har fortsatt under året med sikte på en byggstart hösten 1987.

Det långsiktiga arbetet med Skånska Gruvans omdaning till lagerbyggnad för Byggnadsavdelningen går framåt. En trappa är installerad till det övre planet, som också har fått skyddsräcken.

I Djurgårdens gamla elverk, som övertogs av Skansen 1985, har för park- och trädgårdsavdelningen inrättats ett pentry, ett kafferum och ett kontorsrum. En nybyggd bro och trappa underlättar nu husets kommunikation med Skansen.

I restaurang Solliden har kontorsfönstren mot öster bytts ut, och den östra fasaden nymålats.

För informationsenheten har två rum i Gula Husets nedre våning helrenoverats med bl.a. isolering av ytterväggarna.

Högloftets tak har reparerats preliminärt genom fästande av den grova takveden över nock. Bragehallens plåttak har tätats och målats.

Vid Akvariets nordvästra hörn har påbörjats ett tillbygge, en anläggning för lemurer, som skall färdigställas under 1987.

KULTURHISTORISKA AVDELNINGEN

Nyanläggningar

Snickeriverkstad. Den äldsta delen av Wirserums Nya Möbelfabrik från Småland har nedtagits för kommande uppförande på Klädkammarens tak i anslut-

ning till Stadskvarteret. Detta tak är konstruerat för att bära bebyggelse. Förutom snickeriverkstad skall på Klädkammardäcket också uppföras en trelängad mekanisk verkstad i tegel. Snickeriverkstaden från Virserum, som är av trä och uppförd 1897, skall inrymma en tidigare tillvaratagen maskinutrustning med remdrift från ett motsvarande snickeri i Åtvidaberg. Uppförandet av snickeriverkstaden påbörjas våren 1987.

Underhållsarbeten

Biologiska museet. Den under 1985 omlagda delen av yttertaket har jämte takdelen ovanför strukits med trätjära. Invändigt har den västra långväggens bakgrundsmåleri i det stora panoramat konserverats. Projektering pågår för byggande av en utrymningsväg inom museet.

Djurgårdslusthuset, beläget på terrassen ovanför Novilla, har under sommarhalvåret genomgått en grundlig renovering. Utvändigt har en mängd trädetaljer reparerats och bytts ut före ommålningen. Vidare rostskyddsbehandlades och ommålades yttertaket. Invändigt har de pappspända, marmorerade väggarna lagats och målats med limfärg. Målade motiv över fönster och dörr har restaurerats genom försiktig retuschering av skadade delar.

Folkets hus. För att föreningar som utnyttjar byggnaden på egen hand skall kunna koka sig kaffe, har vatten och avlopp dragits in i det lilla skafferiet i köket. Även varmvattenberedare installerades. Arbetet har bekostats av Gershedens Folkets Hus Stödförening.

Främmestadskvarnen. Gjutning av fundament under kvarnstenarna samt inläggning av nytt brädgolv.

Gärdesgårdar. Under sommaren utfördes en omfattande ombyggnad av gärdesgårdarna i anslutning till Älvdalsbodarna och Moragården. Sammanlagt nyuppfördes ca 500 m gärdesgård av gärdesgårdsmakare från Dalarna och Södermanland.

Kyrkhultsstugan. I anslutning till byggnadens västra kortsida byggdes en ca 12 m lång "halvgärdesgård". Den består av en låg stengärdesgård på vilken en trägärdesgård placerats. Typen var vanlig i bl.a. Blekinge. Den tidigare uppförda engärdesgården försågs med två nytillverkade grindar enl. förlaga från Blekinge.

Marknadsbod. Den östligaste boden i norra bodlängan försågs med nytt spåntak.

Oktorpsgården. Ommurning av spisen invändigt.

Posthuset. Det byggnadstekniska återställandet av Posthuset efter branden den 30 december 1984 avslutades, så att en nyinvigning kunde ske den 16 februari 1986. Dock återstår ännu att finna en ersättning för några av de förstörda inventarierna.

Seglora kyrka. Installation av automatisk luckmanövrering av 6 luckor i tornet.

Skogaholms herrgård. Huvudbyggnadens norra takfall ströks med svartpigmenterad tjära. I samband därmed ersattes skadad takspån med ny.

Slogboden. Byggnaden monterades ned och i samband med återuppförandet ersattes ruttna stockar med nya. Även takvirket på boden samt på det framskjutande takskyddet över den öppna långsidan ersattes med nytt.

Älvrosgården. Sörpboden i anslutning till Älvrosgårdens fähus och lada monterades ned och timrades upp på nytt, varvid ruttet timmer ersattes med nytt. Taket på huvudbyggnadens förstukvist fick nytt takvirke.

Öppethållande, aktiviteter

En av Skansens angelägnaste uppgifter är att hålla så många som möjligt av de kulturhistoriska byggnaderna öppna för allmänheten. Öppethållandets omfattning måste dock anpassas till årstiderna. Liksom föregående år har antalet öppna hus varierat från minst 5 vintertid till 28 under sommaren då flertalet större anläggningar varit öppna varje dag till kl. 17. Vissa anläggningar såsom Finngården, Hornborgastugan och Julius Kronbergs ateljé har dock varit öppna för besök endast kortare perioder.

De kulturhistoriska anläggningarnas öppethållande 1986 framgår av nedanstående uppställning:

Månad	Antal byggnader vard.	sönd.	Öppettider
1 jan.–14 maj	5	16	11–15
15 maj–31 maj	15	16	11–17
juni	24	24	11–17
juli–augusti	28	28	11–17
15 sept.–31 dec.	15	16	11–15

Under perioden juni–augusti har dessutom Bollnässtugan och Seglora kyrka hållits öppna fram till kl. 19, under juli månad även Skogaholms herrgård.

Glashyttan, där blåsning förekommer dagligen från april–september, arrenderas av Göran Hammar. Krukmakeriet, som arrenderas av Peter Asshoff, är i drift under större delen av året, vintertid dock endast på söndagarna. Även smedjan har varit utarrenderad till en smed, Annika Söderström, som ansvarat för att verksamheten hållits i gång några veckor vår och höst.

Programverksamheten i hus och gårdar planeras i samråd mellan program- och kulturhistoriska avdelningarna. För produktion av större aktiviteter svarar programavdelningen medan kulturhistoriska avdelningen svarar för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, t.ex. textil verksamhet, drift av fäbod och linberedningsverk, julararrangemang i husen, hantverksdagar i Stadskvarteret, visningar m.m. För åskådlighetens skull redovisas den kulturhistoriska programverksamheten under programavdelningen.

Som en del av den kulturhistoriska visningsverksamheten i

byggnaderna har i år som tidigare värdinnorna varit sysselsatta med textil verksamhet som syftar till att ersätta känsliga originaltextilier med kopior.

De kulturhistoriska byggnaderna har i stor omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Under året har ett 50-tal sådana upptagningar gjorts.

Undervisning

Den undervisning för skolornas elever som bedrivs inom den kulturhistoriska sektorn av Skansen organiseras och ombesörjs av Nordiska museets undervisningsavdelning i samarbete med Skansens kulturhistoriska avdelning. Undervisningen utförs av museilärare.

Museilärarna har bland annat gjort uppskattade visningar av de traditionellt dukade julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat julbesök i Väla skola för lågstadiets elever. Se vidare Nordiska museets redovisning av undervisningen på Skansen.

Många studieförbund och högre läroanstalter har undervisning och kurser förlagda till Skansen, bl.a. Konstfackskolan och Tekniska högskolans arkitektursektion. För institutionerna för folklivsforskning (etnologi) vid Uppsala och Stockholms universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Guideverksamheten, som tidigare administrerats av informationsenheten, ombesörjas under året av kulturhistoriska avdelningen. Under perioden 15/6–31/8 genomfördes dagligen fyra guidade rundvandringar till de kulturhistoriska byggnaderna. Guideturerna har varit kostnadsfria. De har vanligen utförts på svenska och engelska men även tyska och franska guidningar har förekommit. Guiderna har också genomfört ett stort antal förhandsbeställda visningar mot extra avgift.

Klädkammaren

Verksamheten vid Skansens Klädkammare är som tidigare helt beroende av programmen på Skansen. Antalet dräkter som använts i programverksamheten ökade till 1.018 under 1986 från 814 under 1985.

För att ersätta förslitet material sydde klädkammaren upp framförallt kjolar och blusar från sekelskiftet och bland folkdräkterna kompletterades mansvästar.

Fler personer än tidigare har vänt sig till Skansens Klädkammare med förfrågningar om att hyra kläder till olika evenemang. Klädkammaren hyrde ut drygt 900 dräkter mot 737 året före. Under sommaren kan uthyrning inte förekomma, då arbetet koncentreras på Skansens verksamhet.

Klädkammaren visades för ca 700 personer i slutna grupper. Många av de personer som fått tillfälle att besöka Klädkammaren har sedan skänkt dräkter till Skansen. Under 1986 inregistrera-

des ca 200 dräkter och dräktdelar.

Utställningen Mormors Mode i Novilla under tiden mars–maj besöktes av 16.000 personer. Klädkammaren fick här tillfälle att visa upp ateljésydda damkläder från olika beställningsateljéer i Stockholm från 1860–1960-talet. Föreningen för sömmerskor bidrog med 20.000 kr till utställningskostnaderna. Efter utställningen fick Klädkammaren mottaga många gåvor av personer som upptäckt denna sida av dess verksamhet.

Skansens Folkdanslag framträdde på Turistmässan i Göteborg i mars med en folkdansuppvisning och en dräktparad med temat Underkläderna under kläderna.

Dräktparad ordnades på Sollidenscenen första maj med temat Motion och mode med deltagande av Skansens Folkdanslag. Den avslutades med en uppvisning av träningskläder av Friskis och Svettis-grupp.

I juni åkte Skansens Byalag till Åland med bl.a. en dräkt och sånguppvisning framförd av Skansenkören.

I juli visades dräktparaden med Motion och mode i Brunskog i Värmland.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars	10–15
april–september	10–16
oktober–december	10–15

Museet besöktes under året av 43.995 personer.

PROGRAMAVDELNINGEN

Kulturhistoriska program

Under de flesta av årets dagar har pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna. Det har varit repslagning, vävning, linberedning, korgflätning och korvstoppning, för att nu bara ta några exempel på denna omfattande verksamhet.

I Stadskvarteret har det varit Hantverksdagar 15 söndagar under året. Då har Skansens Borgerskap bemannat verkstäderna och visat prov på sitt hantverkskunnande.

Glashyttan har varit öppen dagligen fr.o.m. mitten av mars, Krukmakeriet söndagar under lågsäsong och alla dagar utom fredag under sommaren. Smide har demonstrerats i Smedjan och tygtryck efter gamla förlagor visats i Garveriet, och i Guldsmedshuset har prägling och gravering av smycken pågått. De flesta av verkstäderna har dessutom i varierande omfattning varit i gång vid enstaka tillfällen under resten av året.

Den värmländska delikatessen nävgröt med fläsk kunde även i år avnjutas i Ekshäradsgården under söndagarna i mars. Ystning av ost eller kärning av smör har visats dagligen i Fäboden från midsommar till slutet av augusti.

Alsenringen från Jämtland gästade Skansen i juni och visade prov på olika sorters hantverk. Sista veckan i juni pågick slåtter

på gammalt vis runt om på Skansen.

I Älvrosgården, årets gård, arbetade man med olika vardagssysslor och berättade om livet på gården, en uppskattad aktivitet som pågick från slutet av juni t.o.m. september. Lindagar arrangerades 28–31 augusti och 4–7 september, då linberedning demonstrerades i Älvrosgården och Linberedningsverket. Från slutet av september till mitten av oktober pågick tunnbrödsbak i Bagarstugan, liksom även inför julen under november och december.

I anslutning till utställningen "Före vår upplysta tid" i rulltrappshallen visades i ett tiotal hus och gårdar under söndagarna i oktober–november hur man förr i världen ordnade belysningen inomhus.

Under november och december pågick, som del av julförberedelserna, förutom tunnbrödsbak även ljusstöpning, halmslöjd – med hjälp av skickliga hantverkare från Dalsland – bryggning av gotlandsdricka och mycket annat.

I Bollnässtugan berättade Ethel Kling om gamla tider under några söndagar i mars, april och oktober. Guidade turer till de kulturhistoriska byggnaderna har anordnats regelbundet under sommaren. I augusti och september arrangerades vandringar till Skansens lusthus med Anna-Lisa Nyreröd som inspirerande ciceron.

Skansens spelmän har spelat folklåtar vid Älvrosgården varje dag utom söndag under sommaren, samt i Bollnässtugan sön- och helgdagar under vintern, våren och hösten. Spelmännen har också medverkat vid uppvisningarna med Skansens Ringleksbarn och Skansens Folkdanslag. Ledare har varit Sivert Hellberg. En särskild folkmusikdag med Skansens spelmän anordnades den 4 maj.

Skansens Folkdanslag har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen varje dag under juni–augusti, samt sön- och helgdagar i maj och september. Under sommarmånaderna har man också haft regelbundet återkommande uppvisningar på Restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Hans-Christian Löth.

Skansens Ringleksbarn har haft uppvisningar på Tingsvallenscenen lördagar samt sön.- och helgdagar från mitten av maj t.o.m. midsommar, och från mitten av augusti till mitten av september. Ringleksbarnen har letts av Gunnar och Elisabet Andersson.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsmässofirandet inleddes med studenttåg, sång av Stockholms studentsångarförbund, tal till våren av Ernst-Hugo Järegård och en konsert av Kårsdraget. På kvällen, efter en uppvisning av Skansens Folkdanslag och den traditionella skånska leken "Slå katten ur tunnan", tändes bålet, Par Bricoles

kör sjöng och på Sollidenplanen avfyrades det stora vårfyrverkeriet.

Norges nationaldag den 17 maj högtidlighölls med bl.a. festgudstjänst i Seglora kyrka, festtåg och högtidsprogram på Sollidenscenen. Högtidstalet hölls av statsrådet Kåre Kristiansen och för musiken svarade Tjensvoll Skolekorps.

Nationaldagen den 6 juni firades i närvaro av kungaparet, kronprinsessan Victoria och prins Carl Philip. Fil. dr. Gunnar Helén högtidstalade och Britt-Marie Aruhn medverkade med solosång. Regionmusiken i Stockholm konserterade och Poliskören sjöng. Figurativ marschmusik utfördes av Arméns musikpluton.

På midsommaraftonen klädde och restes majstången på Tingsvallen och sedan drogs dansen i gång av Skansens spelmän, Folkdanslag och Ringleksbarn. Sång – och dansspelet "I Midsommartid" med Inger Stark som solist framfördes på midsommardagen och efterföljande söndag.

Under Bellmandagen den 27 juli fick Skogaholms herrgård leva upp med bl.a. matlagning i köksflygeln och visning av allt från porslin till kökträdgård. Ann-Charlotte Rudenstedt och Bellmansorkestern under Curt Puke gav en liten Bellmankonsert och på planen framför herrgården dansades française. I Balderslunden serverades en måltid à la Bellman, vartill trubadurerna Björn Arahb och Pierre Ström underhöll med Bellmansång.

Julmarknaden på marknadsgatan och Bollnästorget hölls de tre första söndagarna i advent, dvs. den 30 november, 7 och 14 december. I gårdar och verkstäder visades dessutom hantverk och julförberedelser av olika slag, tillsammans med dukade julbord och klädda julgranar.

Luciakröningen i samarbete med veckotidningen Året Runt ägde rum på Sollidenscenen den 13 december med Ulf Elfving som programledare. Röda Korsets generalsekreterare Anders Wijkman krönte Sveriges Lucia 1986, Martina Jeansson från Mönsterås. Efter kröningen avfyrades ett stort julfyrverkeri från Sollidenplanen. I samband härmed hölls även en "Lucia-marknad" på Bollnästorget och marknadsgatan.

På juldagsmorgonen var det julotta i Seglora kyrka, och därefter serverades julottekaffe i Café Gubbhyllan.

Skansens stjärngossar vandrade under jul-, nyårs- och trettondagshelgerna runt mellan gårdarna och sjöng under ledning av Anders Jalkéus.

Nyårsfirandet direktsändes som tidigare år i TV 2. Stockholms Kammarkör sjöng, Jarl Kulle läste Tennysons "Nyårsklockan", och därefter avfyrades ett stort fyrverkeri som en festlig inledning på år 1987.

Zoologiska och botaniska program

De zoologiska och botaniska programmen har framför allt ut-

formats som visningar och guidade turer till olika naturhistoriska sevärdheter på Skansen.

Elisabeth Linder har vid fyra tillfällen under året lett visningar och talat om träd under respektive årstid. Pelle Palm har lett turen "Liv i vinterkyla" i februari, samt varit värd för gökottan den 13 maj.

Under skolornas vinter- och påsklov anordnades guidade matningsturer till djuren. Under sommaren gick varje dag guidade rundvandringar bland de nordiska djuren.

Örtagården visades av Henni Wanntorp vid några tillfällen under sommaren, och den 7 september anordnades en särskild örtagårdsdag.

Per Sigurd Lindberg genomförde en morgonvandring bland Skansens vilda växter den 17 maj. Rosengården visades av Lars-Erik Läck och av Christine Lundbäck vid fem olika tillfällen under juli och augusti.

I Skansens lökbacke kunde man rösta fram sin favorittulpan bland 100.000 blommande tulpanlökar. Tävlingen arrangerades i samarbete med Åhléns och pågick under maj månad. Den 10–11 maj anordnades dessutom en särskild tulpanfest, då blomsterexperter gav tips och råd, till ackompanjemang av festlig positivmusik.

I samarbete med bl.a. International Flower Bulb Center presenterades Världsblomsterlökdagar den 13 och 14 september med blommande lökväxter, spel på holländsk gatuorgel samt tävlingar. Lars-Erik Läck gav visa råd om plantering.

Med anledning av WWF:s, Världsnaturfondens, 25-årsjubileum arrangerades en särskild jubileumsdag den 18 oktober. I samband härmed invigdes Skansens nya utterhägn av landshövding Lennart Sandgren, och WWF:s ordförande Jens Wahlstedt informerade om utterprojektet.

I samarbete med föreningen Mälarkatten arrangerades kattdagar i Novilla, "Katt i stad", den 1–2 november.

Varje helg under sommaren har dessutom medlemmar ur Stockholms biodlarförening visat hur man odlar bin vid Väla skola.

Tillsammans med...

...Stockholms skolförvaltning presenterades Invandrarelevernas lödagsverksamhet den 26 april på Sollidenscenen. Konferencier var Eddie Oliva.

...Friskis & Svettis och Skansens Klädkammare visades "Sportkläder förr och nu" den 1 maj. Programledare var Ann Resare och Jörgen Wiklander.

...Nykterhetsrörelsens organisationer firades Folknykterhetens dag traditionsenligt på Kristi Himmelsfärdsdag den 8 maj. Festprogrammet på Sollidenscenen leddes av Bosse Larsson och bjöd på underhållning av Märta Svensson, Låtarna samt Immanuelskyrkans storband.

...Svenska Ungdomsringens stockholmsdistrikt arrangerades Svenska Ungdomsringens dag

den 24 maj med lekar, folkdans och folkmusik.

...Första Sparbanken anordnades en familjedag den 25 maj. Kjell Lönnå och Sundsvalls kammarkör svarade för underhållningen på Sollidenscenen.

...Manillaskolan arrangerades Manillaskolans dag den 29 maj med teater, visning på teckenspråk och utställning.

...Södra Latins gymnasium gjordes en elevdag den 30 maj. Eleverna stod för sång, musik och uppträdanden på scenerna, samt vid husen och gårdarna.

...Stockholms Kommunala Musikskola genomfördes den 3 juni Musikskolans dag med sedvanligt sjungande och spelande överallt på Skansen.

...Svenska Danspedagogförbundet anordnades Dansens dag den 4 juni med ett dansprogram på Sollidenscenen.

...Svenska Bilsportförbundet och KAK genomfördes målgången för Historiskt Jubileumsrally den 8 juni, med anledning av Svenska Bilsportförbundets 50-årsjubileum.

...Finska föreningen i Stockholm och Stiftelsen Finlands hus anordnades Finlands dag den 8 juni. I festprogrammet hölls tal av bl.a. ministerrådet Tuomo Tammi. Vidare framträdde Seppo Asikainen, xylofon, sångare från Kungliga Teatern samt som avslutning på programmet Arja Saijonmaa.

...Nordiskt musikkonservatorium arrangerades en musikdag den 14 juni med konserter bl.a. på Sollidenscenen och i Skogaholms herrgård.

...Sveriges Dragspelares Riksförbund, Svealandsregionen, och Medborgarskolan anordnades "Dragspel till tusen" den 2 augusti.

...Vasa Orden av Amerika m.fl. organisationer hyllades Årets Svensk-Amerikan den 3 augusti. Den Gyllene Plaketten utdelades till förre ambassadören i Sverige, Dr. Franklin S. Forsberg.

...Visans Vänner firades "Visans Vänner 50 år" den 16 augusti med uppträdanden och underhållning från scener, hus och gårdar runt om på Skansen.

...LO-distriktet i Stockholms län arrangerades LO-distriktets dag den 17 augusti. I festprogrammet på Sollidenscenen talade statsminister Ingvar Carlsson och distriktsordföranden Bertil Karlberg. Mats Paulsson och Södra Bergens Balalaikor svarade för musikunderhållningen.

...Stockholms socialförvaltning anordnades Pensionärernas dag den 21 augusti. I huvudprogrammet talade socialborgarrådet Inger Båvner och Lasse Kühler underhöll med en dansshow. På Bollnästorget spelade Leppe Törnqvists orkester till eftermiddagsdansen.

...Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift arrangerades Kyrkornas dag den 24 augusti. Årets tema "Flykting – 86" satte sin prägel på programmet. Tal hölls av invandrarminister Anita Gradin och chefen för

FNs nordiska flyktingkontor Sören Jessen-Petersen. Olika invandrargrupper bjöd på sång, musik och dansuppvisningar.

...Posten firades Postens 350-årsjubileum den 31 augusti med ett stort festprogram på Sollidenscenen. Postens generaldirektör Bertil Zachrisson välkomsttalade och det stjärnspäckade programmet med bl.a. Sylvia Vrethammar, Sivuca och Sundancers värmde i augustikylan. I Gravörverkstaden kunde man möta frimärksgravören Czeslaw Slania och runt om på Skansen pågick evenemangen och Nordiska postorkestrar spelade.

...Pälsbranschrådet arrangerades en pälsvecka i Novilla den 10–14 september med utställning, demonstration och skötselråd, samt en levande verkstad för barnen.

...Skärgårds- och insjöfiskarnas organisationer presenterades "Dags för Fisk" på Bollnästorget den 20–21 september.

...Röda Korset hölls en loppmarknad på Bollnästorget den 28 september.

Serieprogram

På Sollidenscenen presenterades "Lunchmusik" med deltagande av elever från Stockholms kommunala musikskola vid sju olika tillfällen i maj.

I radions Program 3 direktsändes tre lunchkonserter med Carl-Uno Sjöblom som värd. Medverkade gjorde Helmer Bryds Eminent Five Quartet och Doris Lundin (21/7), Skansens spelmän (22/7) och Nyhetsbandet från Rapport/TV 2 med bl.a. John Pohlman (23/7). Lunchmusiken avslutades med två konserter av Spårvägens mässingssextett (18 och 20/8), samt ett framträdande av SL Big Band (22/8).

Radioprogrammet "Dansen på Skansen" direktsändes i P3 tisdagseftermiddagar 24 juni–22 juli. Gnesta-Kalle var programvärd och på Bollnästorgets dansbana dansade man till Westlings Spelmän, Ludgo-Pelle med Dansons, Lill-Nickes, Treklöver och Bröderna Lindqvist.

Den populära programserien "Allsång med Bosse Larsson" inleddes den 26 juni och gavs varje torsdagskväll t.o.m. den 7 augusti. Lasse Olssons orkester och Haningekören medverkade och envåldig domare i frågelekarna var Per Erik Lindorm. Bland gästartisterna märktes Ewa Roos, Titti Sjöblom, Mari Gimber, Annica Risberg, Berith Bohm och Jeja Sundström. Den 24 juli leddes programmet av Elon Dahl och Lennart Nyhléns orkester. Serien arrangerades i samarbete med tidningen Året Runt.

Med anledning av Allsångens 50-årsjubileum på Skansen gavs den 4 juli ett extra allsångsprogram, som direktsändes i TV 2 från Sollidenscenen. Medverkade gjorde, förutom Bosse Larsson och Lasse Olssons orkester, en rad gäster.

Varje tisdagskväll 1/7–12/8 presenterades "Jazz på Skansen" från Sollidenscenen. I program-

serien medverkade följande artister: Sonya Hedenbratt med Visby Storband, samt Arne Domnérus och Rune Gustafsson (1/7), Scott Hamilton och Arne Domnérus kvintett (8/7), "Trio som Duo" med Bengt Hallberg, Rune Gustafsson och Arne Domnérus (15/7), Arne Domnérus trio, Lars Erstrand och Ulf Johansson (22/7), Svante Thuresson och "Trio con Tromba", dvs. Bengt Hallberg, Jan Allan och Georg Riedel (29/7), Anita Strandell, Fältartistorkestern med Annica Risberg under ledning av Arne Domnérus, Titti Sjöblom m.fl. (5/8), varpå serien avslutades med Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris Lundin och bröderna Slacke (12/8).

Skogaholmskonsterterna ägde som vanligt rum på måndagskvällar, i år mellan 7 juli och 11 augusti. Medverkade gjorde Berwaldkvartetten, Margareta Jonth med Sven Idar vid flygeln, Amarylliskvartetten, pianisten Elzbieta Glabowna, och sångerskan Jorunn Svensk, ackompanjerad av Christer Magnusson på gitarr. En Gluntafton, med Carl-Olof Jacobson och Richard Ringmar och med Håkan Sund vid flygeln, fick avsluta sommarens konsertaftnar i Skogaholms herrgård.

"Augustimusiken" – Skansens sensommarkonserter på söndagskvällar – kunde i år fira sitt 10-årsjubileum. Under fem augustikvällar, med början söndagen den 3 augusti, framträdde på Sollidenscenen Nicolai Gedda, ackompanjerad av Jan Eyron, Staffan Scheja, Symfonikernas musikkår, Roland Pöntinen och Carl Johan Falkman.

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Hasse Funck och hans Minifunckar presenterade sin show "De' va' som 17!" på Sollidenscenen den 10 maj.

Den 19 maj bjöd Sällskapen Stallfåglarna och Stallbröderna på "Pingstkvitter", och den 31 maj gjorde gruppen Baden-Baden ett framträdande på Sollidenscenen. Konserten, som arrangerades i samarbete med SARA Restauranger, Skansen, följdes av Lotto-dragning med Fredrik Belfrage som programledare.

Den 7 juni var det final i Riksradions rockbandstävling, "Radiorocken", som direktsändes i Program 3 med Pontus Enhörning som presentatör.

I anslutning till Frälsningsarméns årskongress hölls en musikgudstjänst den 30 juni på Sollidenscenen.

Den 2 juli gavs en konsert från Sollidenscenen med 250 elever från hela Sverige, som alla lärt sig spela efter Suzukimetoden, och den 6 juli framträdde Stockholms Spårvägsmäns musikkår, under ledning av Jan-Erik Thylander, med en jubileumskonsert.

"Kärlek på italienska" kunde man njuta av den 9 juli då en operakonsert med bl.a. Inger Sandin, Bengt Krantz och Lars Palerius gavs på Sollidenscenen. Konserten hade sammanställts av

Bernard Krook, och innehöll verk av Donizetti, Verdi, Puccini m.fl. operakompositörer.

Årets Jenny Lind-stipendiater Robbin Lynett Blowers och Katarina Pilotti framträdde vid en konsert den 9 augusti. Vid flygeln fanns Ragnar Thedéen.

Den 1 augusti hölls Folkparkernas talangjakt på Sollidenscenen. Värd var Micke Börstell.

I samarbete med Riksradion arrangerades "Big Band Day" den 23 augusti, med direktsänd storbandsmusik i P3 från Sollidenscenen. Claes Janson var programvärd. "I afton dans" från Restaurang Solliden, där man kunde dansa till Sandvik Big Band och Lasse Samuelssons storband med Lena Ericsson som solist, avslutade P3-kvällen.

Uttagningar och final i Barnens dags riksomfattande talangtävling "Nya ansikten" ägde rum på Sollidenscenen under en vecka i slutet av augusti. Finalen gick den 30 augusti.

Den 6 september anordnades en Folkmusikdag då medlemmar ur Stockholms Spelmansgille spelade i hus och gårdar samt på scener runt om på Skansen.

Kårsdraget, Mercblecket m.fl. kårorkestrar avslutade säsongen på Sollidenscenen den 13 september, då en stor studentmusik-festival arrangerades i samarbete med SMASK.

På Bollnästorget har det under sommarsäsongen varit blandad dans onsdagar och söndagar, gammaldans torsdagar–lördagar samt blandad dans tisdagseftermiddagar, då många populära orkestrar stått för musiken.

Skansen har under året gästats av en rad orkestrar, musikkårer, körer och danslag från såväl Sverige som andra länder – Flottans Musikkår från Regionmusiken i Karlskrona, Ungdomsorkestern Göta Lejon från Göteborg, Midtun Skoles Musikkorps, belgiska folkdansgruppen S:t Sebastian Gilde från Keerbergen och Johnny Appleseed Barbershop Singers från USA, för att nu bara nämna några.

Sportigt och spänstigt

Lilla Vasaloppet för barn och ungdomar under 15 år arrangerades den 2 mars i samarbete med Ungdomskorpen.

Den årligen återkommande tävlingen Sleipners terräng ägde rum den 6 april, medan Sjöscouternas patrulltävlingar avgjordes den 13 april. Dagbladsstafetten gick i år den 11 maj.

Handbollens dag arrangerades i samarbete med Stockholms Handbollförbund den 18 maj, med uppvisningar och matcher på Sollidenplanen och vid Bollnästorget. Konferencier var Peter Eng.

Lördagen den 31 maj kunde man spela boule på Sollidenplanen tillsammans med instruktörer från Svenska Bouleförbundet. Kända och okända boulespelare med Prins Bertil i spetsen tävlade mot varandra och mot publiken.

Djurgårdsrundan arrangerades som vanligt i samarbete med

SoIK Hellas. I år gick tävlingen den 21 september.

I samarbete med Stockholms distriktsförbund av Friluftsfrämjandet anordnades Friluftsfrämjandets dag den 5 oktober. Tillsammans med Skogsmulle kunde barnen sjunga, leka, gå promenader och se på dockteater. De vuxna kunde få tips och råd inför höstens och vinterns uteaktiviteter.

Scouternas patrulltävlingar i samarbete med KFUK-KFUMs scoutdistrikt den 12 oktober, avslutade idrottsåret på Skansen.

Skollovsaktiviteter och andra barnprogram

Söndagarna från januari t.o.m. påskhelgen den 31 mars har det varit Barncirkus i Bragehallen, inalles 35 föreställningar. Stallflickorna och stallpojkarna har uppträtt och Ulf-Håkan Jansson har varit cirkusdirektör. Ansvarig för cirkusen var Henry Mähl.

Årets sportlovsprogram, i samarbete med tidningen Kamratposten, blev en stor framgång. I "Tidningsverkstaden" i Novilla kunde man varje dag under veckan vara med om att göra en tidning om människor, djur och händelser på Skansen. Samtidigt gjordes fem olika försök att ta en plats i Guiness rekordbok, genom att bygga världens största kälke, göra världens längsta teckning, sy en rekordlång boaorm och rekordstor nalle, samt baka världens största dajm.

Dagarna före påsk anordnades påskpyssel i Posthusets övervåning.

På Nalledagen den 19 april var det som vanligt fritt inträde för alla, såväl barn som vuxna, som tagit med sig sin nalle. Årets nyfödda björnunge trotsade kölden och visade sig för publiken vid Björnbergen. På Bollnästorget uppträdde Thérèse Juel, Thomas Almqvist och en livs levande Nalle Lufs, och i Gubbhyllans filmsal berättade Lars-Erik Larsson om sina möten med grizzlybjörnar och andra nallar.

Ulf-Håkan Jansson har spelat Kasperteater på Orsakullen alla lördagar och söndagar under maj–september. Vid Orsakullen har också sagostigen varit utlagd under sommaren.

Varje dag under sommaren och under helger och skollov resten av året har man kunnat pröva en ridtur på någon av Skansens hästar, eller en åktur med häst och vagn.

I samarbete med Konstnärscentrum arrangerades "Konstens vecka" i Novilla, med instruktion och målning för förskole- och lågstadiebarn, den 29 september till 5 oktober.

Den 15–19 december pågick julpyssel i Posthusets övervåning, och den 21 december anordnades Ungdomskorpens klappjakt.

Förutom ovannämnda aktiviteter har särskilda barnprogram anordnats vid de flesta av årets medarrangörsdagar.

Teater

George Orwells "Djurfarmen" framfördes av elever från Teaterverksta'n vid Kursverksamheten nio kvällar i juni. Spelplats var Sommarhagen och för regin svarade Jurek Sawka.

Den 6 augusti var det säsongpremiär för Bernard Krooks teatersällskap med August Blanches lustspel "Grannarne eller Vådan af Maskeraden", med Ann-Charlotte Björling och Bengt Krantz i huvudrollerna. Spelplats var gårdsplanen vid Tottieska Malmgården. För effektfull entré svarade hästen Ludde med ekipage. Pjäsen, i regi och bearbetning av Bernard Krook, gavs i nio föreställningar.

Sällskapet Wermlänningarne från Arvika gästade traditionsenligt Skansen och framförde F. A. Dahlgrens folklustspel "Värmlänningarna" på Sollidenscenen den 9–10 augusti.

Utställningar i Novilla

15 mars–4 maj: "Mormors mode". En utställning av ateljésydda kreationer från de senaste 100 åren. Skansens Klädkammare.

10–14 september: "Pälshantverk från Gustav Vasa till 1986". Utställning och visning av ett 20-tal av de vanligaste skinnslagen. I samarbete med Pälsbranschrådet.

"I Rosengård – Från bild till bård". En utställning om rosen i broderiet. I samarbete med ICA-Kuriren.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid huvudsakligen präster från Stockholms stift har officierat. Under sommarmånaderna har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms stifts lekmannakårer. Under januari–mars och oktober–december på sön- och helgdagar, samt juni–augusti på vardagar, har det dessutom givits en särskild musikstund.

I kyrkan har under året ägt rum 64 vigslar och 31 dop. Ansvarig för verksamheten i kyrkan har varit kantor Ivar Rendahl.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län.

Ansvarig för verksamheten i Missionshuset har varit Allan Sköldö, Stockholms frikyrkoråd.

I anslutning till flera av gudstjänsterna och högmässorna har körer och solister deltagit med sång och musik. Förutom dessa musikinslag har många separata musikframträdanden ägt rum i Seglora kyrka.

Övrigt

Tre lågprisdagar, då inträdesavgiften var nedsatt till en krona, anordnades den 31 oktober, 3 november och 26 december.

Som programvärdar under sommarsäsongen har Björn Arnberg och Dorotea Wärmländer-Sandgren varit anställda.

ZOOLOGISKA AVDELNINGEN

Anläggningar och utrustning

Två större projekt har under året slutförts: utteranläggningen och aphusets larbur.

Utterhägnet invigdes den 18/10 av Skansens ordförande, landshövding Lennart Sandgren. Det består av den gamla utteranläggningen plus den nedanförliggande säldammen (vilka förbundits genom ett vattenfall) samt ett markområde bakom gamla anläggningen – den totala ytan blir härigenom ca 600 m^2, vilket medger att anläggningen kan delas av för temporärt åtskiljande av djuren. Från en i slänten inbyggd "bunker" kan besökaren genom glasrutor se uttern både i vila i sin bohåla och vid undervattensaktivitet; här ges också information om utterns levnadssätt och de hot arten i dag är utsatt för. – Som helhet torde den nya utteranläggningen, både med tanke på inhysingarnas välbefinnande och faciliteter för publiken, sakna motstycke i vart fall i europeiska djurparker. Den har delvis finansierats genom donationer från i första hand American Express.

Den första etappen i aphusets planerade omdaning stod klar i december, då larfamiljen åter kunde ta sin gamla bur i besittning, men nu i form av ett stycke sydostasiatisk regnskog. Klippor, träd, lianer och annan vegetation är visserligen till största delen artificiella men erbjuder ändå en helt annan anblick än kala betongväggar, avsågade trädgrenar och rep kunde ge; både larfamiljen och publiken har påtagligt uppskattat förändringen.

Intill älghagen har byggts en hägnad på ca 700 m^2, varigenom trycket på den gamla anläggningen kan minskas – här kan också ko med kalvar hållas avskilda från övriga djur medan kalvarna är små.

Häststallet har bestått en upprustning i form av målning, delvis också ny golvbeläggning. En foderlucka från höskullen ovanför har tagits upp och en luftavfuktare monterats. Ny belysning har installerats både in- och utvändigt.

På fäbodvallen har ett av fähusen inretts till vinterlagård för korna. I elefantstallet har servicegången fått ny armatur och aphuset har till foderberedningsrummet fått en ny spis med ugn. Visenthuset har försetts med dricksvattenautomat även utvändigt.

Personalutrymmena i stallet och Djurhuset har utrustats med varsin tvättmaskin, i Djurhuset därtill en torktumlare. Bland nya inventarier kan också nämnas en flakmoped och en lagårdskärra.

Djurbeståndet

Under 1986 fanns på Skansen 90 arter/raser av ryggradsdjur med ett individantal per 1986.12.31 på ca 340, akvariets djur och de fritt flygande hägrarna och vitkindgässen oräknade. Bland de nämnda märks 26 arter av inhemska fåglar, 18 nordiska

däggdjursarter, 22 husdjursraser (mest nordiska) och 24 arter av exotiska djur.

Bland notabla däggdjursfödslar kan nämnas följande: en larunge och en unge av japansk snömakak; 6 valpar av rödräv (första kull av denna art på mycket länge) och inte mindre än 15 av fjällräv (från två honor med 4 resp. 11 ungar); en gråsälkut, Moses, som p.g.a. moderns försumlighet måste flaskas upp, dock med gott resultat, samt en tyvärr dödfödd unge av knubbsäl. Som vanligt god utdelning i vildsvin-/visentanläggningen där tre vildsvinssuggor satte sammanlagt 15 kultingar och de tre visentkorna varsin kalv till världen; mycket beklagligt var att vår fina visentko Stovi, ännu i sina bästa år, vid födandet drabbades av ett så svårt framfall att hon måste avlivas – hennes kvigkalv kunde dock framgångsrikt nappas upp på Lill-Skansen med ett älgflaskbarn som sällskap.

Årets björnunge Molly var syskonlös, ett vanligt förhållande när modern är förstföderska – i detta fall 4-åriga Ikapp, själv ur rekordkull på 5, varav 4 överlevde till dopet (ni minns Ifatt, Ikapp, Igång, Ikull?).

Också på fågelsidan noterades flera roliga häckresultat. Så t.ex. häckade i år för första gången på mycket länge både ett gravand- och ett fjällgåspar i fågeldammarna och producerade 8 resp. 4 ungar. Ett par Humboldtpingviner, som troligen misslyckats med första kullen, genomförde en sen häckning som resulterade i två "simfärdiga" ungfåglar i slutet av augusti. Också ett par tornfalkar, som kommit till Skansen för rehabilitering efter vingskador, häckade trots att hanen var bara 1-årig. De fick 6 ungar, varav 5 så småningom ringmärktes och släpptes.

Järvhanen Labbas, som kom till Skansen som vildfångad unge våren 1985, har under hela 1986 vistats i den nya järvanläggningen intill Finngården, trots att denna ej varit helt färdig. Här fick han i april sällskap av den ett år äldre honan Aino som lånats ut av Skånes djurpark. De båda djuren har kommit bra överens och har lekt mycket med varandra. I likhet med utterhägnet är järvhägnet delbart varför honan vid förmodad dräktighet kan skiljas från hanen för att föda i lugn och ro – viktigt särskilt för avel av mårddjur, där hanen normalt ej deltar i ungarnas uppfödande.

Tyvärr hann vår utterhane ej få någon maka till invigningen av nya utterhägnet, men från Svenska Jägareförbundet har löfte givits om deposition av en hona ur årets utterkull från Boda viltforskningsstation.

Övrig verksamhet

Skansens samarbete med Svenska Världsnaturfonden WWF manifesterades i år i en "världsnaturdag" den 18/10 med anledning av WFF:s 25-årsjubileum. Dagen hopkopplades med invigningen av utterhägnet och bjöd på frågesport och tipspromenad

med pristävling för bästa namn på våra uttrar.

Museilärarnas undervisningsverksamhet har omfattat 150 besök hos de nordiska djuren för årskurs 4, 123 visningar i Akvariet för olika stadier och 75 halvdagsbesök av gymnasieklasser som gjort grupparbeten i etologi; härtill kommer 18 visningar av specialkaraktär för skolor eller föreningar. Museilärarna har också under juli–augusti med en marknadsvagn vid björnbergen som bas besvarat naturfrågor från besökarna, lett visningar till de nordiska djuren och drivit viss försäljning.

Zoologiska avdelningen har som praktikanter mottagit en klass om 16 elever från vardera Spånga och Enskede gårds gymnasier; praktikperioden har varit 8 resp. 9 veckor. Även här har museilärarna medverkat med viss teoretisk undervisning.

Susanne Antell resp. Karin Olsson och Lars-Erik Lindell har gjort vardera en veckas projektarbete med vår larfamilj som studieobjekt. Zoologiska avdelningen har för övrigt mottagit grupper och enskilda personer från djurparker, utbildningsanstalter och föreningar i normal omfattning; antalet telefonförfrågningar rörande det mesta med djuranknytning har varit högt.

FÖRSÄLJNINGS-AVDELNINGEN

Försäljning av vykort, böcker, vägledningar, hemslöjdsföremål, textilier och ett stort sortiment souvenirer av skilda slag har under året skett på flera ställen runt om på Skansen. Vaktstugan har varit öppen året om, medan Skansenbutiken i övre rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan och Kryddboden i Stadskvarteret har varit öppna framförallt under sommarhalvåret.

I flera av Marknadsgatans bodar har det även varit lotterier med nallar och andra kramdjur, choklad, kaffe eller tårtor som priser.

Skansens julmarknad ägde rum de tre första söndagarna i advent. I anslutning till Luciafirandet den 13 december arrangerades dessutom en Luciamarknad på Bollnästorget. På dessa marknader kunde besökarna som vanligt välja ur ett rikt sortiment av traditionella julprydnader och matvaror med anknytning till vårt svenska julfirande. Flera av julmarknadsvarorna har tillverkats eller förpackats på Skansen, t.ex. julsenap, lavendelvatten, honung, krus med sylt, gelé, smör eller messmör, brännvinskryddor m.m. En del andra varor har tillverkats på beställning efter Skansens intentioner, t.ex. pepparkakor och saffransbröd.

BESÖKSSTATISTIK

Skansen har under året haft 1.749.920 besök och Biologiska museet 43.995 besök.

SKANSENS STYRELSE

Landshövding Lennart Sandgren, ordförande, f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, avdelningschef Ulf Wetterberg, studieombudsman Leif Palmgren (t.o.m. 30/6), chefssekreterare Marianne Dahlin-Rosberg (fr.o.m. 1/7), civilekonom Carl-Johan Ihrfors, docent Nils Erik Bæhrendtz (t.o.m. 30/6), professor Staffan Helmfrid (fr.o.m. 1/7), styresmannen, fil. lic. Sune Zachrisson, kassör Inga-Stina Landström (personalföreträdare), stallchef Henry Mähl (personalföreträdare).

Suppleanter har varit: Fru Ulla Johansson (t.o.m. 30/6), riksdagsledamoten Maud Björnemalm (fr.o.m. 1/7), borgarrådet Ingemar Josefsson (t.o.m. 30/6), förbundsombudsman Göran Asplund (fr.o.m. 1/7), direktör Olle Persson, kommunalrådet Göran Persson, direktör Håkan Wallensten, fil. kand. Elisabet Söderström (t.o.m. 30/6), länsmuseichef Nanna Hermansson (fr.o.m. 1/7), 2:e vice talman Anders Dahlgren (avliden 24/3), 1:e intendent Skans Torsten Nilsson (fr.o.m. 1/7), 1:e assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare t.o.m. 30/6), intendent Mats Janson (personalföreträdare fr.o.m. 1/7), reparatör Anders Thonberg (personalföreträdare).

BEFATTNINGSHAVARE VID ÅRETS UTGÅNG

(Siffrorna anger året för fastanställning vid institutionen.)

Verkställande direktör Eva Nordenson, F. L., 82
Sekreterare Margit Schüssler, 64

Ekonomi- och personalavdelningen

Ekonomidirektör, tillika VD:s ställföreträdare Åke Johnson, 72
Sekreterare Ulla Mähl, 70
Förste assistent Gunvor Adamsson, 71
Förste personalassistent Viveka Holmberg, 77
Kassör Inga-Stina Landström, 66
Assistenter
- Karin Frisk, 56
- Ingeborg Olsson, 74
- Maj-Lis Hassel, 78
- Annika Segerström, 86

Personalassistenter
- Kerstin Röckner-Sirén, 72
- Monica Fredriksson, 78
- Anita Carlquist, 86

Telefonister
- Inez Mattsson, 68
- Kerstin Mattsson, 81

Kulturhistoriska avdelningen

Förste intendent Arne Biörnstad, F. L. 52
Intendenter
- Mats O. Janson, F. K., 74
- Inga Arnö-Berg, F. K., 77

Förste assistent Berit Hertzberg, 65
Assistent Cecilia Urwitz, 81
Förste reparatör Lars Pettersson, 72
Materialförvaltare Karl-Orvar Friberg, 79

Klädkammaren
Intendent Ann Resare, F. K., 71
Assistent Maj-Britt Hemlin-Dahlgren, 60
Biträden
- Berit Lindén, 69
- Yvonne Ekholm, 85

Sömmerskor
Maj-Britt Johansson, 79
Michéla Ringkvist, 80
Laila Pira, 81
Kerstin Hall, 76
Inez Contreras-Duran, 81
Aina Påhlsson, 83
Lola Larsson, 86
Pavala Pokorny, 86
Tvätterska Birgitta Westin, 85
Tvätterska-lokalvård Britt-Marie Steen-Olsson, 78
Biträdande hantverkare Georg Andersson, 84

Vaktstugan
Assistent Gun Hägglund, 79

Biologiska museet
Assistenter
Sonja Pramberg, 82
Kerstin Lundegård, 84

Zoologiska avdelningen

Förste intendent Per-Olof Palm, F. L., 75
Intendent Hans-Ove Larsson, 80
Museilärare Lars-Erik Larsson, 85
Assistent Inga-Lill Ölander, 82
Djurvårdarförman Anders Wiklund, 63
Vice djurvårdarförmän
Ingvar Nylund, 66
Mats Berg, 72
Förste djurvårdare
Bernt Malmqvist, 72
Kerstin Johansson, 74
Leif Wicksell, 75
Pontus Kronborg, 76
Lill Larsson, 78
Bill Hemberg, 77
Djurvårdare
Tommy Lambrell, 74
Christina Reinhed, 83
Johanne Bergmark, 83
Dan Köhl, 84
Lena Strid, 85
Kent Flodin, 85
Biträdande djurvårdare Jennika Lindvall, 81

Stallet
Stallchef Henry Mähl, 65
Djurvårdare
Gunilla Söderlund, 71
Yvonne Jonsson, 73

Programavdelningen

Programchef Ronald Sundberg, 85
Producenter
Siw Östgren, 75
Agneta Magnusson, 80
Sten Petri, 86
Assistent Maria Borenäs, 82
Scenmästare Folke Boqvist, 66
Hantverksbiträde Staffan Hagerborg, 83

Seglora kyrka och Missionshuset
Kantor Ivar Rendahl, 84

Informationsenheten

Informationssekreterare Christina Westberg, F. K., 74
Assistenter
Anne-Marie Gnista, 74
Ann-Sofie Berg, 77
Gun Åkerlund, 79

Försäljningsavdelningen

Försäljningschef Karl von Schoultz, 80
Assistenter
Ulla Hedström, 75
Eva Lagergren, 79

Park- och trädgårdsavdelningen

Parkchef Bo Norén, 81
Trädgårdsförman Christine Lundbäck, 78
Vice trädgårdsförmän
Leif Johansson, 66
Anders Johnson, 80
Elisabeth Åslund, 83
Trädgårdsbiträden
Mats Häger, 83
Eva Gillberg, 83
Tomas Hallberg, 81
Lars-Erik Örtlund, 83
Vice parkförman Thomas Nyhlén, 81
Förste parkbiträde Bernt Lindqvist, 72
Traktorförare Mikael Jansson, 83

Intendenturavdelningen

Intendent Karl-Erik Andersson, 56
Vaktförman Sixten Sirén, 74
Vice vaktförmän
Leif Färlén, 71
Rune Kirsch, 64
Förste vaktmästare
Sven Hörnfeldt, 63
Kjell Mattsson, 71
Tommy Magnusson, 81
Lars Simon, 79
Vaktmästare
Ewa Bertilsson, 80
Krister Lund, 80

Lokalvård
Lokalvårdarförman Ragnhild Andersson, 82
Förste lokalvårdare Birgitta Hegstrand, 78
Lokalvårdare
Margareta Larsson, 71
Rose-Marie Olsson, 79
Eila Dahlberg, 86
Helena Sjöberg, 84
Helene Berglund, 86
Evy Kylenstam, 85
Artur Konrad, 85

Byggnadsavdelningen

Byggnadschef Arne Boman, 85
Förste verkmästare Rolf Bengtsberg, 78
Assistent Kerstin Wikberg, 85
Förste reparatör – snickare
Hans Lindqvist, 81
Bengt Johansson, 86
Jan Kjellquist, 82
Michael Öreby, 84
Ulf Hällfors, 85
Rolf Olsson, 79
Förste reparatör – murare
Janos Bene, 76
Förste reparatör – målare
Hans Pettersson, 79
Nils-Erik Andersson, 85
Förste reparatör – smed
Eino Luoma, 74
Reparatörer
Yngve Hopstadius, 72
Kjell Holm, 76
Lars Thonberg, 76
Ove Claréus, 85

Elverkstad
Verkmästare Rune Sagaström, 70
Elektriker
Börje Boman, 66
Stig Karlsson, 80

Vvs och maskinanläggningar
Maskinist Ingvar Jonsson, 74
Reparatör Stig Törnblom, 81

Transporter
Reparatör Anders Thonberg, 66
Chaufför Jimmy Jansson, 85

F A T A B U R E N 1 9 8 7

Nordiska museets och Skansens årsbok

Fataburen 1987 handlar om parker och trädgårdar. Med exempel från bondens täppa och herremannens slottspark, sommargästens odlingar och villaägarens trädgård belyses vår önskan att försköna och förädla vår omgivning.

Här berättas också om lövängen, det svenska kulturlandskapets kanske skönaste prydnad, liksom om seden att pryda hemmen med blommor och krukväxter.

I dag är hotet stort mot en känslig och sårbar natur. Varsamhet och förståelse är av oskattbar betydelse för att den skall kunna skyddas och bevaras. Den kulturerade naturen är en omistlig del av vårt kulturarv.

NORDISKA MUSEET

ISBN 91 7108 279 4 · ISSN 0348 971 X